

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՇԻՐԱԿ ԱՐՏԵՄԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

**ԾՈՎԱՅԻՆ ԵԼՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017**

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Թ 822

*Տղազրության է երաժիսավորել
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը*

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ., **Գ. Յ. Պետրոսյան**
Գրախոսներ՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ., արտակարգ և
լիազոր դեսպան **Վ. Ա. Բայբուրդյան**
պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ., **Է. Գ. Մինասյան**
պատմ. գիտ. դոկտ., դոց. **Կ. Յ. Խաչատրյան**

ՇԻՐԱԿ ԱՐՏԵՄԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Թ 822 Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թվականներին/ Շ. Թորոսյան: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, 234 էջ:

Գրքում համակողմանիորեն ներկայացվում է Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայություններից մեկի՝ ծովային ելքի հիմնահարցը: Նշված խնդրի հետ կապված՝ գիտականորեն լուսաբանվում են Վրաստանի, Հունաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ առնչությունները, քննվում և վեր են հանվում Կիլիկիայով, Տրապիզոնով, Լազիստանով կամ Բաթումով ծովային ելք ձեռք բերելու ՀՀ կառավարության քաղաքականությունը և դրա ձախողման պատճառները:

Նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, դիվանագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2163-9

© ԵՊՀ հրատ., 2017
© Շ. Ա. Թորոսյան, 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ	5
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	8
ԳԼՈՒԽ I	
ԴԵՊԻ ԾՈՎ ԵԼՔԻ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԼԱԶԻՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	21
1.1. Ծովային ելքի հարցը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություն	21
1.2. Կիլիկիան որպես Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարավորություն և Ֆրանսիայի դիրքորոշումը	26
1.3. Տրապիզոնը որպես Սև ծով ելքի հնարավորություն և Պոնտոսի հույների դիրքորոշումը	38
1.4. Լազիստանով ծովային ելք տրամադրելու հարցի վերաբերյալ հայ-վրացական տարակարծությունները: Դաշնակիցների դիրքորոշումը	49
ԳԼՈՒԽ II	
ԲԱԹՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՈՎԱՅԻՆ ԵԼՔԻ ՀԱՐՑՈՒՄ	76
2.1 Տերությունների քաղաքականությունը Բաթումի խնդրում (1919 թ. հունվար-1920 թ. փետրվար)	76
2.2. Բաթումի խնդիրը Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովում (1920 թ. փետրվար-մարտ)	93
2.3. Բաթումի խնդիրը Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում (1920 թ. ապրիլ)	103
2.4. 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին	123
ԳԼՈՒԽ III	
ԱՐԴԱՀԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	144
3.1. Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Վրաստանի դիրքորոշումը (1919 թ. հունվար-ապրիլ)	144

3.2. Արդահանի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում և խնդրի ժամանակավոր լուծումը (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր)	163
3.3. Իրադարձությունների հետագա զարգացումներն Արդահանի հարցում 1920 թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին ..	175
3.4. Արդահանի խնդիրը թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում.....	191
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	208
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	215
ԱՆՃՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ և տեղանունների ցանկ.....	226

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի վերանկախացումից հետո հայագիտական հետազոտությունների ճանաչողական արժեքն էլ ավելի աճեց: Պատմագիտության, բանասիրության, քաղաքագիտության, արվեստաբանության և այլ ոլորտներում իրականացված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ձեռք բերեցին կիրառական նշանակություն: Հայագիտությունն իրավամբ վերածվեց ազգային անվտանգության խնդիրներ լուծող, սերունդներին հայրենասիրական ոգով դաստիարակող բնագավառի:

Անկախ Հայաստանի կայացման ու զարգացման գործում հույժ կարևոր էր երկրի դիվանագիտական ծառայությունների ստեղծման խնդիրը: Հասկանալի է, որ համապատասխան դպրոցի բացակայության պայմաններում կադրերի հարցում ընտրությունն ակամայից առավելապես կանգ էր առնելու պատմաբանների, արևելագետների, թարգմանիչ-բանասերների վրա, խնդիր, որը տարիների ընթացքում հիմնականում լուծվեց: Բայց խնդիրը վերաբերում էր ոչ միայն կադրեր պատրաստելուն, այլ նաև միջազգային հարաբերություններին, դիվանագիտության պատմության հիմնահարցերի գիտական հետազոտությանը: Այս ոլորտում ևս զգալի աշխատանք կատարվեց: Մասնավորապես ուսումնասիրվեց 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության փորձը:

Այդուհանդերձ, արդի փուլում՝ տարածաշրջանային բարդ ու հակասական գործընթացների հոլովույթում Հայաստանի առջև կանգնած ինչպես մարտավարական, այնպես էլ ռազմավարական խնդիրների վերլուծության ոլորտում ծանրակշիռ աշխատանքներ գրեթե չստեղծվեցին: Հատկապես անուշադրության մատնվեց այնպիսի մի կարևոր ոլորտ, ինչպիսին մեր տարածաշրջանում գոյություն ունեցող ստատուս-քվոյի փոփոխությունն էր՝ պայմանավորված Արցախի ազատագրման ու հայկական երկրորդ պետության ստեղծման հետ, և արդի փուլում՝ սիրիական ճգնաժամով թելադրված ռուս-թուրքական հարաբերությունների ծայրահեղ սրումը, Թուրքիայի հանրապետության փլուզման հավանականության կտրուկ ա-

ճը, քրդական հարցի օրեցօր միջազգայնացումն ու Հայկական հարցի՝ Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծման նոր հեռանկարի բացումը:

Վերոհիշյալ խնդիրների մեջ հայ պատմագիտության ու դիվանագիտության խնդիրների շարքում գրեթե անտեսվեց նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո նորանկախ Հայաստանի առաջին հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող ծովային ելքի հարցը: Հենց այդ բացը լրացնելու մղումով պատմաբան-միջազգայնագետ Շիրակ Թորոսյանը ձեռնամուխ եղավ «Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թթ.» հույժ կարևոր թեմայի ուսումնասիրությանը:

Պատերազմում հաղթանակած Անտանտի երկրների ղեկավարները, ճիշտ գնահատելով իրենց դաշնակից Հայաստանի անկլավային՝ ներփակ վիճակի պատճառով ստեղծված անհեռանկարային վիճակը, ի վերջո համաձայնեցին Սևրի դաշնագրի մեջ ներառել Տրապիզոնի նահանգը հայկական կողմին հանձնելու մասին հոդվածը: Բայց այդ խնդիրը գոնե փաստաթղթի մակարդակով ձևակերպում ստացավ դիվանագիտական լուրջ ու դժվարին աշխատանքի շնորհիվ:

Սույն գրքի հեղինակ Շ. Թորոսյանը հարուստ փաստական նյութի վերլուծության հիման վրա քննության է ենթարկել 1918-1920 թթ. ընթացքում տարբեր միջազգային խորհրդաժողովներում, Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության, Հունաստանի, մեծ տերությունների հետ ծանր բանակցությունների արդյունքում, Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տրամադրելու դիվանագիտական պայքարը:

Աշխատության առաջին մասում, որը կրում է «Դեպի ծով ելքի հարցը և Լազիստանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում» խորագիրը, ծովային ելքի հարցը դիտարկվում է որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գերխնդիրներից մեկը, այն ներկայացվում հայ-վրացական հարաբերությունների, երկկողմ տարածքային վեճերի ու այդ հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշման համատեքստում: Անդրադարձ է կատարվում նաև Կիլիկիայով դեպի Միջերկրական ծով դուրս գալու խնդրին, պարզաբանվում են դրա ծախսողման արտաքին պատճառները:

Յեղիմակը հատուկ քննության նյութ է դարձնում Բաթումի մարզի, համանուն նավահանգստի, Արդահանի գավառի պատկանելիության շուրջ ընթացող հայ-վրացական պայքարը: Նա իրավացիորեն նշում է, որ այդ հարցերում հայկական դիվանագիտության անհաջողությունների պատճառները պետք է փնտրել ինչպես «դաշնակից» տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի վարած երկդիմի քաղաքականության, Հայաստանի նկատմամբ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի կոշտ ու թշնամական, Խորհրդային Ռուսաստանի՝ անբարյացական վերաբերմունքի, այնպես էլ ՀՀ իշխանությունների ոչ իրատեսական քաղաքականության մեջ:

Շիրակ Արտեմի Թորոսյանի «Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919-1920 թթ.» արժեքավոր աշխատությունը ծանրակշիռ խոսք է հայ դիվանագիտության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Այն նոր լույս է սփռում հայ-վրացական, հայ-հունական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմնահարցի բազմաթիվ կողմերի վրա: Սույն մենագրությունը, որ արդի փուլում ունի գիտաճանաչողական ու քաղաքական մեծ կարևորություն, ժամանակակից հայ դիվանագետների ու քաղաքագետների համար հրաշալի ուղեցույց է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած խնդիրների, մասնավորապես ծովային ելքի կենսական հարցը լուծելու ճանապարհին:

Պատմական զարգացումների ու օրինաչափությունների վերաբերյալ պատմաբաններիս իմացությունը հուշում է, որ Միացյալ Հայաստանի, նրա կենսագոյության ողնաշարի կարևոր բաղադրամաս կազմող ծովային դարպասի հեռանկարը սարերի հետևում չէ: Կայսրություններն ի վերջո դատապարտված են, իսկ պատմական ճշմարտության հաղթանակն անբեկանելի է: Ընթերցողը դրանում կհամոզվի՝ նաև սույն աշխատության հետ ծանոթանալով, և համոզված ենք՝ այդուհետ կլծվի համազգային այդ գաղափարի կենսագործմանը:

Ակադեմիկոս, պ. գ. դ., պրոֆ. Աշոտ Մելքոնյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետության միջազգային դրուսյան և արտաքին քաղաքականության խնդիրները գրեթե անսպառ թեմա են ուսումնասիրողների համար: Դրանցից են Հայաստանի ծովային ելքի և դրա հետ սերտորեն առնչվող մերձսևծովյան տարածքների հիմնախնդիրները, որոնք դասվում են Հայաստանի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրների թվում: Այս հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը շատ հետաքրքիր և ուշագրավ կողմեր ունի:

Ծով ունենալը յուրաքանչյուր պետության ընձեռում է ռազմավարական բազմաթիվ առավելություններ, որոնց նշանակությունն անգնահատելի է, սակայն գլխավոր առավելությունը բեռնափոխադրումներն են, որոնք բոլոր ժամանակներում և նաև այսօր ամենարդյունավետն ու ամենաէժանն են այս ոլորտում, հետևաբար մեծ խթան են դառնում պետության ընդհանուր տնտեսական աճի համար: Այդ է պատճառը, որ հնագույն ժամանակներից մինչև օրս պետությունները կենաց ու մահու պայքար են մղել ծովային ելք ունենալու համար: Հայ ժողովուրդն էլ իր հերթին պետականության վերականգնման համար մղած դարավոր պայքարի համատեքստում մշտապես կարևորել է ծովային ելքի խնդիրը: Անգամ 1878 թ. Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի կողմից Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացված Հայաստանի ինքնավարության ծրագրում ինքնավարության սահմանների մեջ էր ներառված նաև Ռիզեի նավահանգիստը, իսկ 1914 թ. հունվարի 26-ի հայկական բարենորոգումների մասին ռուս-թուրքական համաձայնագրում Տրապիզոնը ներառվում էր հայկական վարչական միավորի մեջ:

Ծովային ելքի հարցի լուծումը, հետևաբար, Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության հետագա գոյության և զարգացման հեռանկարի տեսանկյունից դիտվում էր որպես արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնահերթություններից մեկը: Այդ պատճառով էր, որ Հ. Քաջազունու կառավարությունը 1918 թ. դեկտեմբերին Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ Փարիզ մեկնող ՀՀ պատվի-

րակությանը տված ցուցումներում սկզբունքային կարևորություն էր տալիս դեպի ծով ելքի խնդրին, նույնիսկ ավելի մեծ կարևորություն, քան տարածքային հարցն էր: Իսկ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ Եվրոպայում գործող Ազգային պատվիրակությունը, ավելի ծավալուն տարածքային պահանջներ առաջ քաշելով (Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգները և Կիլիկիան), խնդիր էր դնում ծովային ելք ապահովել թե՛ Սև, և թե՛ Միջերկրական ծովերով: Ի վերջո, հայկական զույգ պատվիրակությունները 1919 թ. փետրվարին Փարիզի վեհաժողովին համատեղ ներկայացրած «Հայկական պահանջների հուշագրում» զետեղեցին Ազգային պատվիրակության ձևակերպած պահանջները: Կիլիկիայի պահանջը մեր պատվիրակները գլխավորապես հիմնավորում էին Միջերկրական ծով դուրս գալու անհրաժեշտությամբ՝ հիմք ընդունելով 1916 թ. Պողոս Նուբարի և Սայքսի ու Պիկոյի միջև կնքված համաձայնագիրը: Սակայն, ծովային ելքով հիմնավորված հայկական տարածքային պահանջները բախվեցին բազմաթիվ խոչընդոտների: Դրանք պայմանավորված էին հիմնականում անգլիական, ֆրանսիական, թուրքական, հունական, ռուսական և վրացական հավակնություններով, ինչպես նաև Անտանտի տերությունների միջև եղած հակասություններով:

Նախևառաջ Ֆրանսիան կտրուկ դեմ արտահայտվեց Կիլիկիայի նկատմամբ հայկական հավակնություններին, քանի որ դեռևս 1916 թ. գարնանը կնքված Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով այն մտնելու էր Ֆրանսիայի տիրույթների մեջ: Ելնելով սրանից՝ հայ պատվիրակներն ստիպված էին բավարարվել միայն դեպի Սև ծով ելքի պահանջով: Սկզբնապես այդ ելքը դիտվում էր Տրապիզոնի նավահանգիստը, ինչին կողմ էր Անգլիան: Սակայն Ֆրանսիան, հակադրվելով Անգլիային և տուրք տալով քենալականներին անուղղակիորեն աջակցելու իր որդեգրած քաղաքականությանը, մերժեց Տրապիզոնը Հայաստանին հանձնելու ծրագիրը: Այդ ծրագրի դեմ ըմբոստացան նաև Պոնտոսի հույները, որոնք Փարիզ գործուղած պատվիրակության և Եվրոպայում ապրող պոնտահույների ստեղծած «Պոնտոս» կազմակերպության ջանքերով ձգտում էին Պոնտոսի հունական անկախ պետություն ստեղծել կամ համադաշնություն կազմել Հայաստանի հետ: Այս հարցում հույներին աջակցում էին վրացիները,

որոնք, բնականաբար, չէին ցանկանում զրկվել Հայաստանի տարանցիկ փոխադրումների մենաշնորհից: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ սկսվեց քննարկվել նաև Լազիստանով (Ռիզեի կամ Աթինեի նավահանգիստ) Հայաստանին ծովային ելք տրամադրելու տարբերակը: Այս հարցում հիմնական արգելք հանդիսացան Անգլիան և Վրաստանը: Անգլիացիները ծրագրել էին Աջարիայում խամաճիկ պետություն ստեղծել և Լազիստանը կցել դրան: Իսկ Վրաստանն իր հերթին կատաղի պայքար սկսեց Լազիստանի համար: Հայ-վրացական պայքարը Լազիստանի համար գլխավորապես ընթանում էր Եվրոպայում՝ Փարիզի վեհաժողովի և այլ խորհրդաժողովների շրջանակներում, իսկ հակամարտ կողմերը Եվրոպայում գործող հայկական և վրացական պատվիրակություններն էին: Լազիստանի շուրջ կրքերն ավելի բորբոքվեցին Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային համձնաժողովի նիստերում, որոնք հրավիրվել էին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծ կազմելու նպատակով 1920 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին Լոնդոնում ընթացող Անտանտի գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովի շրջանակներում: Այստեղ հայ պատվիրակները Լազիստանի նկատմամբ հավակնությունները հիմնավորում էին միայն ծովային ելք ունենալու անհրաժեշտությամբ՝ առաջնորդվելով Անտանտի տերությունների այն մոտեցմամբ, որ յուրաքանչյուր նորաստեղծ պետություն պետք է սեփական ծովային ելք ունենար: Իսկ վրաց պատվիրակները ջանադրաբար մերժում էին հայերի հավակնությունները՝ առաջ քաշելով լազերի վրացական ծագման հանգամանքը և նրանց ինքնորոշման իրավունքը, ինչի մասին, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ա. Ա. հարոնյանը, նրանք մոռանում էին Ախալքալաքը և Լոռին պահանջելիս: Այս խորհրդաժողովում որոշում չի կայացվում վրացիների ընդդիմության և անգլո-ֆրանսիական հակասությունների պատճառով: Որոշում չի կայացվում նաև 1920 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Անտանտի գերագույն խորհրդի Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում: Անգլիայի արտգործնախարար Լորդ Քերզոնի քարտուղար Ռոբերտ Վանսիտտարտի՝ հայերին և վրացիներին ընդհանուր հայտարարի բերելու ջանքերն ապարդյուն են անցնում:

Որպես Հայաստանի ծովային ելքի հիմնական տարբերակ՝ դիտվում էր նաև Բաթումի նավահանգիստը: Այն, ինչպես Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում, այնպես էլ այսօր մնում է Հայաստանի գրեթե միակ ծովային ելքը: Անտանտի տերությունները ձգտում էին Բաթումը հռչակել ազատ նավահանգիստ և Բաթում-Թիֆլիս-Բաքու ու Բաթում-Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա-Թավրիզ ուղղություններով սպասարկել իրենց շահերը Մերձավոր Արևելքում:

Հայ պատվիրակները պահանջում էին հայ-վրացական սահմանն անցկացնել ճորոխի հովտով և գետի ձախափնյակով երկաթգիծ կառուցել մինչև Բաթում այնտեղ սեփական նավահանգիստ ունենալու պայմանով: Վրաց պատվիրակները կտրուկ կերպով մերժեցին այս պահանջները: Խնդրին լայնորեն արձագանքեցին հայկական ու վրացական մամուլը և հասարակական-քաղաքական շրջանակները: Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում հայ պատվիրակները Վանսիտարտի խորհրդով հրաժարվեցին Բաթումի մարզի մի մասի նկատմամբ պահանջից և պնդեցին միայն Կարս-Բաթում սեփական երկաթուղի կառուցելու պահանջը: Սակայն վրաց պատվիրակությունը մերժեց նաև խիստ չափավոր այս պահանջը:

Բաթումի հարցում վրացիներին աջակցեցին բուլշևիկները: 1920 թ. մայիսին կնքված ռուս-վրացական համաձայնագրով՝ նրանք Բաթումի մարզը ճանաչեցին Վրաստանի անբաժանելի մաս:

Ստեղծված իրավիճակի, վրաց կառավարության համառ պնդումների և բրիտանական կառավարությունում տիրապետող տրամադրությունների արդյունքում 1920 թ. հուլիսին անգլիացիները Բաթումը հանձնեցին Վրաստանին: Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը բարեխղճորեն չկատարեց Հայաստանին ազատ տարանցիկ փոխադրումների հնարավորություն տալու խոստումները:

1921 թ. սկզբին քեմալականները ոտնձգություններ կատարեցին Բաթումի մարզի նկատմամբ, բայց Խորհրդային Ռուսաստանը սաստեց նրանց, և մարտին կնքված Մոսկվայի պայմանագրով Բաթումի մարզը ինքնավար կարգավիճակով արդեն Խորհրդայնացված Վրաստանի մաս կազմեց:

Երկու հարևան երկրների համար շատ ցավալի դրսևորումներ ունեցավ Արդահանի համար պայքարը: Քանի որ արդեն Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում լրջորեն քննարկվում էր Էրզրումը Թուրքիային թողնելու հարցը, Արդահանի դերը Հայաստանի համար էլ ավելի կարևորվեց, քանզի այն հանդիսանում էր Հայաստանի ծովային ելքի միակ դարպասը, դեպի Սև ծով ճանապարհի նախադուռը: Փարիզի վեհաժողովում վրաց պատվիրակությունը պահանջել էր նաև Օլթիի գավառը, բայց երբ վեհաժողովում խոսք գնաց Էրզրումը Հայաստանին հանձնելու մասին, վրացիները, հենվելով «պատմական իրավունքի» վրա, հավակնություններ ցուցաբերեցին նաև Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների՝ Օլթիին հարող մի քանի գավառների նկատմամբ՝ նպատակ ունենալով Հայաստանին ամբողջությամբ զրկել ծովային ելքի հնարավորությունից:

Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակարծություններն ավելի սրվեցին 1919 թ. ապրիլին, երբ Կարսի մարզն անցավ Հայաստանին: Անգլիական հրամանատարության միջամտությամբ Արդահանի գավառը Կուր գետով բաժանվեց Հայաստանի և Վրաստանի միջև. հյուսիսային հատվածը՝ Վրաստանին, հարավայինը՝ Հայաստանին: Սակայն հարցը դրանով չլուծվեց: Մինչև աշուն կողմերի միջև շարունակվում էին վեճերը վրացական կողմի ոտնձգությունների պատճառով: Վրացական կառավարությունն Արդահանի հայկական հատվածի նկատմամբ նոր թափով հավակնություններ դրսևորեց 1920 թ. սկզբին: Խախտելով պայմանավորվածությունը՝ վրաց հրամանատարությունը զորք էր մտցնում գավառի հայկական հատվածը և էմիսարների միջոցով տեղի մահմեդականներին տրամադրում Հայաստանի կառավարության դեմ: Ապրիլին, գրավելով Արտանուջը, վրացական զորքերը սկսեցին սպառնալ նաև Օլթիին, որի նկատմամբ ավելի ագրեսիվ տրամադրվեցին հունիսին, երբ հայկական զորքերը թուրքերից ազատագրեցին Օլթիի գավառի մեծ մասը: Անռանձն ընթացող հայ-վրացական միջկառավարական բանակցություններում վրացական կողմը պաշտոնապես պահանջ ներկայացրեց Արդահանի և Օլթիի նկատմամբ:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը սկսվելուց փոքր-ինչ հետո վրացիները զորք մտցրին Արդահան և Օլթի՝ փաստի առաջ

կանգնեցնելով Հայաստանին: Ըստ էության, դա արվեց նախապես ձեռք բերված թուրք-վրացական համաձայնության արդյունքում: Բայց քննալականները, հաղթելով Հայաստանին, 1921 թ. փետրվարին գրավեցին նաև Արդահանը: Վրաց մենշևիկները մնացին հուսախաբ վիճակում:

Ի դեպ, նշենք, որ Ադրբեջանն իր հերթին նպաստում էր հայ-վրացական հարաբերությունների սրմանը. թե՛ կառավարությունը, և թե՛ փարիզյան պատվիրակությունը բացեիքաց աջակցում էին Վրաստանին:

ԱՄՆ-ը ևս շահագրգռված էր Հայաստանի ծովային ելքով: Հայասիրական մոլուններով հայտնի ժողովրդավար նախագահ Վուդրո Վիլսոնը դեմ չէր Հայաստանի մանդատը ստանձնելուն, սակայն հանրապետական մեծամասնությամբ սենատը, հիմք ընդունելով ԱՄՆ-ի ավանդական մեկուսացման քաղաքականությունը, 1920 թ. հունիսին մերժեց այն, չնայած նրան, որ այդ մերժման հիմքերը բոլորովին այլ էին:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում երկրի ղեկավարները պայքարել են ծովային ելք ձեռք բերելու համար: Այսօր ևս Հայաստանի համար խիստ արդիական է այս խնդիրը: Այժմ էլ մեր փաստացի միակ ելքը վրացական տարանցմամբ Բաթումի նավահանգիստն է, քանի որ Թուրքիայի սահմանը փակ է, իսկ Պարսից ծոցի նավահանգիստները հեռավորության և բարդ ճանապարհային պայմանների պատճառով լուրջ կիրառական նշանակություն երբեք չեն ունեցել: Մենք երախտապարտ ենք Վրաստանին՝ արտաքին աշխարհի հետ մեր կապն ապահովելու համար, սակայն նրա գերիշխող դիրքն այս ոլորտում միշտ էլ իր բացասական հետևանքներն է ունեցել: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարությունն ու Եվրոպայում գործող հայ պատվիրակները, պայքարելով Բաթումով ազատ ելքի համար, միաժամանակ փնտրում էին այլընտրանքային ուղիներ (Կիլիկիա, Տրապիզոն, Լազիստան), քանի որ գիտակցում էին Աջարիայի նկատմամբ Վրաստանի որոշակի պատմական և ժողովրդագրական իրավունքները:

Այսօր էլ այլընտրանքային ծովային ելքը Հայաստանի համար շարունակում է առաջնային մնալ: Այդ ելքը կարող է լինել Տրապիզո-

նի կամ մեկ այլ թուրքական նավահանգիստ, սակայն արցախյան հակամարտությամբ պայմանավորված Թուրքիայի նախապայմանների քաղաքականության հետևանքով թուրք-հայկական սահմանը դեռևս չարունակվում է փակ մնալ: Ուստի Հայաստանն ավելի արմատական քայլեր պետք է ձեռնարկի: Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցի այս խորհրդանշական ժամանակաշրջանը պետք է դառնա համայն հայության և առաջադեմ մարդկության ջանքերի միավորման մի սկիզբ-հանգրվան՝ ցեղասպանության ճանաչման և արդար հատուցման հասնելու համար, որի դրսևորումներից մեկը, անշուշտ, պետք է լինի Թուրքիայի տարածքով ազատ ծովային ելքի հնարավորությունը:

Թեմայի ուսումնասիրության նպատակը Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության չհետազոտված հիմնահարցերից մեկի լուսաբանմամբ պատմության որոշակի բացը լրացնելն է, այսինքն՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության ծովային ելքի հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրումը, որն անմիջականորեն առնչվում է տարածաշրջանում ծավալվող միջազգային հարաբերությունների բարդ ու խճողված խնդիրներին: Հետազոտության հիմնական խնդիրներն են ուսումնասիրել.

1. Ծովային ելքի հարցը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գերխնդիրներից մեկը,
2. Անտանտի տերությունների և Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի ծովային ելքի հարցում,
3. Կիլիկիայով դեպի Միջերկրական ծով ելքի հիմնահարցը և դրա ձախողման պատճառները,
4. Տրապիզոնով դեպի Սև ծով ելքի հիմնախնդիրը հայ-հունական հարաբերություններում,
5. Լազիստանով ծովային ելք ձեռք բերելու հիմնահարցը հայ-վրացական հարաբերություններում,
6. Բաթումով ծովային ելք ունենալու խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում,
7. Արդահանը՝ որպես մերձսևծովյան տարածքների նախադուռ, և վերջինիս պատկանելիության շուրջ հայ-վրացական առճակատումը:

Ուսումնասիրության գիտական նորույթն այն է, որ Հայաստանի ծովային ելքի հիմնահարցն առաջին անգամ է հետազոտվում հայ պատմագիտության մեջ: Հայաստանի առաջին հանրապետության դիվանագիտության պատմության այս կարևոր բացը լրացնելուն է միտված սույն աշխատությունը:

Եիշտ է, խորհրդային գաղափարայնացված պատմագրությանը հնարավորություն չէր տրվում նման թեմայով անաչառ հետազոտություն կատարելու, սակայն Սփյուռքում ևս այս հիմնահարցի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ գրեթե չեն կատարվել: Սփյուռքի և հետխորհրդային պատմագրության մեջ հակիրճ և հպանցիկ անդրադարձ կա միայն Բաթումի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում տեղ գտած հայ-վրացական տարակարծությունների, թուրք-հայկական պատերազմի սկզբում Վրաստանի կողմից Արդահան գործ մտցնելու և թուրքիկ կերպով Հայաստանի ծովային ելքի հարցում Անտանտի տերությունների դիրքորոշումների մասին:

Աշխատությունն իր մեջ ընդգրկում է խնդրին առնչվող հիմնահարցերի գրեթե ողջ համախումբը, ինչի արդյունքում ստեղծվել է մի ամբողջական ու համակողմանի ուսումնասիրություն:

Աշխատությունն ունի նաև գործնական և կիրառական նշանակություն: Նրանում կատարված գիտական եզրահանգումները կարող են օգտակար լինել մեր նորանկախ հանրապետության արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության իրականացման գործում, քանի որ Հայաստանի առաջին և երրորդ Հանրապետություններն ընդհանուր շատ գծեր ունեն: Ուստի, դժվարին իրավիճակներում որոշումներ կայացնելիս, հանրապետության արտաքին քաղաքականության պատասխանատուները կարող են հաշվի առնել խնդրո առարկայի վերաբերյալ Հայաստանի առաջին հանրապետության դիվանագիտական փորձն ու բացթողումները:

Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրությունն ընդգրկում է մոտ երկու տարի՝ 1919 թ. հունվարից մինչև 1920 թ. դեկտեմբեր, այսինքն՝ անգլիացիների կողմից Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու գործընթացի և Փարիզում հայկական զույգ պատվիրակությունների գործունեության սկզբնավորումից մինչև թուրք-հայ-

կական պատերազմի ավարտը, որի ընթացքում Վրաստանը զորք մտցրեց Արդահան՝ ավելի սրելով հայ-վրացական հարաբերությունները: Սակայն ուսումնասիրվող հիմնախնդիրների սկզբնավորման պատմաքաղաքական ակունքների և հետագա իրադարձությունների զարգացման մասին ավելի հստակ և ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարել անդրադառնալ նաև այլ փաստերի և իրադարձությունների՝ ընդլայնելով թեմայի ինչպես ժամանակագրական, այնպես էլ ուսումնասիրվող հիմնահարցերի շրջանակը:

Աշխատությունը շարադրելիս աշխատել ենք զերծ մնալ գաղափարաքաղաքական կապանքներից ու ազդեցություններից: Հիմք ենք ընդունել պատմական ճշմարտությունը, օբյեկտիվությունը և անաչառությունը: Ձգտել ենք լինել անկողմնակալ: Մեր կողմից կիրառվել են սկզբնաղբյուրների ու այլ նյութերի պատմաքննական, պատմահամեմատական և վերլուծական մեթոդները:

Թեմայի ուսումնասիրության համար օգտագործվել են մեծ թվով նյութեր, որոնք պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Առաջինն արխիվային սկզբնաղբյուրներն են՝ փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն, որոնց զգալի մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Դրանք մեր կողմից հայտնաբերվել են ՀՀ ազգային արխիվի (ՀԱԱ) և Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) տարբեր ֆոնդերում¹: Այդ ֆոնդերից առանձնապես կարևորվում են ֆոնդ 200-ը (ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն) և ֆոնդ 276-ը (այժմ՝ ֆ. 275-Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություն): Հայկական արխիվներում պահվող մեծաքանակ նյութերը էապես նպաստել են խնդրո առարկայի բազմաշերտ և համակողմանի ուսումնասիրության գործում: Սակայն, երբեմն հանդիպում են այնպիսի արխիվային նյութեր, որոնք, հանդիսանալով ժամանակի գործիչների սուբյեկտիվության կնիքը կրող փաստաթղթեր, սուվեր են նետում պատմության անաչառության վրա: Ի դեպ, նման միտում երբեմն նկատվում է նաև վերջիններիս կողմից հեղինակած աշխատություններում: Նման դեպքե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, 200, 206, 223, 276 (նոր 275), ԳԱԹ, ՀՀԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

რომ მხნე აზოგნოგოქელ ხნე ყათონაქნნական მხეოგოქ` აჯჰათოქჰან ანაჯაოქოქონნ ու օქქელთիქოქონნე ყაჰყანელու ნყათակოქ:

Ցավոք, տարաբնույթ օქქելտիქ և սուქქելտիქ պատճառներով մեզ չհաջողվեց օգտվել վրացական արխիվներից, սակայն շարադրանքի անաջաոქոქոննե պաղყանելու նպատակով ուսունմասիրոქჰան մեջ լայնորեն օգտագործվել են թեմային առնչվող վրացի հեղինակների բազմաթիվ աջჰատոქոქոններ, որոնց կանդրադառնամք ստորև:

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրները` հուշագրեր, որոշումներ, փաստաթղթերի ժողովածուներ² և տպագիր մամուլը³, որը, հանդիսանալով ժամանակի հասարակական-քաղաքական շրջանակների տեսակետների և կարծիքների արտահայտման հիմնական հարթակը, լայնորեն լուսաբանել է խնդրո առարկային վերաբերող առանձին հարցեր: Թեմայի ուսունմասիրոქჰան համար հատկապես կարևոր նշանակություն է ունեցել «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)» փաստաթղթերի ժողովածուն Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ⁴,

² Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, 1919, քաղվածքներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երևան, 1919, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, 1918-1920 թթ., Ա. Վիրաբյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2010, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2010, ქართული მატიანე, ტ.1, თბილისი, 1955 (Վրացական տარեգրություն, հ. 1, Թբիլիսի, 1955), გიორჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი 2, თბილისი, 1941, (Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2, Թբիլիսի, 1941), Оккупация и фактическая аннексия Грузии. О политической и правовой оценке нарушения договора между Грузией и Советской Россией от 7 мая 1920 года. Документы и материалы, Тбилиси, 1990, Севрский мирный договор и акты подписание в Лозанне, Москва, 1927.

³ «Նոր աշխատաւոր», «Յառաջ», «Կոմմունիստ», «Ճակատամարտ», «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն», "ეროვნა" («Էրթոբա»), «Борьба», «Զանգ»:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

որտեղ ներառված խնդրո առարկային վերաբերող մեծաքանակ փաստաթղթերը լույս են սփռում պատմական ճշմարտության վրա:

Տրապիզոնին առնչվող հայ-հունական հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է պարունակում Յ. Բարթիկյանի թարգմանությամբ հունական արխիվային նյութերի ժողովածուն⁵:

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում վտարանդիության մեջ Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանի հայ և վրաց գործիչների, ինչպես նաև Սփյուռքի պատմաբանների կողմից հեղինակած մեմագրությունները, հուշագրություններն ու աշխատությունները: Դրանց թվին են պատկանում Ս. Վրացյանի⁶, Ա. Խատիսյանի⁷, Յ. Քաջազունու⁸, Ա. Ջամալյանի⁹, Ռ. Տեր-Մինասյանի¹⁰, Ն. Ժորդանիայի¹¹, Գ. Լազյանի¹², Ա. Նասիպյանի¹³ և այլ հեղինակների աշխատությունները:

Հայաստանի ծովային ելքի և Լազիստանի ու Բաթումի հարցերում հայ-վրացական տարակարծությունների խնդրին հատկապես հանգամանորեն է անդրադառնում Ա. Ահարոնյանը¹⁴: Վերջինիս օրագրում բավականին խորն անդրադարձ կա նաև Կիլիկիայի խնդրին՝ որպես դեպի Միջերկրական ծովի ելք, ինչպես նաև Հայաստանի ծովային ելքի հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշումներին: Նրա շարադրած քաղաքական օրագիրը՝ որպես կենդանի հուշամատյան, հնարավորություն է տվել մեզ ուսումնասիրելու և մեկ-

⁵ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմանեց Յ. Բարթիկյանը, Երևան, 1998:

⁶ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

⁷ **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուք, 1968:

⁸ **Քաջազունի Յ.**, Յ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923:

⁹ **Ջամալյան Ա.**, Հայ-վրացական կնճիռը, Երևան, 2011:

¹⁰ **Ռուբէն, Հայ** յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր Է, Երևան, 1991:

¹¹ **Жордания Н.**, За два года, Тифлис 1919, նույնի՝ Наши разногласия, Париж, 1928, նույնի Моя жизнь, Париж, 1968:

¹² **Լազյան Գ.**, Հայաստան եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երեւան, 1991:

¹³ **Նասիպյան Ա.**, Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրուք, 1994:

¹⁴ **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Քաղաքական օրագիր, Երևան, 2001:

նաբանելու վերոնշյալ խնդիրները: Այդ հարցերին առնչվող վրացական հակոտնյա տեսակետները տեղ են գտել Ձ. Ավալովի մենագրության մեջ¹⁵: Այն մեծ ծավալի փաստական նյութ է պարունակում և հաճախ օբյեկտիվ ու անաչառ գնահատականներ հնչեցնում հայ-վրացական հարաբերությունների մասին:

Գեներալ Գ. Կվինիտաձեի հուշագրությունում¹⁶ բավականաչափ փաստեր կան վրացական զորքերի Արդահան ներխուժման վերաբերյալ: Գեներալ Կվինիտաձեն՝ որպես զինվորական գործիչ, իր ուրույն մոտեցումներն է ներկայացրել հուշագրության մեջ: Մանրամասն նկարագրելով Արդահանի ուղղությամբ վրացական զորքերի գործողությունները՝ գեներալն անուղղակիորեն հաստատել է Արդահանի հարցում Հայաստանի նկատմամբ վրաց մենչևիկյան կառավարության ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը:

Զորորդ խումբը կազմում է ասպարեզում առկա խորհրդային պատմագիտական գրականությունը¹⁷: Նշենք, որ խորհրդային պատմագրությունն ուսումնասիրվող թեմային գրեթե չի անդրադարձել:

Հինգերորդ խմբի մեջ են մտնում հետխորհրդային հեղինակները¹⁸: Հետխորհրդային հեղինակներն այս կամ այն չափով անդրադարձել են խնդրո առարկային վերաբերող առանձին հարցերի: Մասնավորապես, պրոֆեսոր Գ. Յ. Պետրոսյանի աշխատություննե-

¹⁵ **Авалов З.**, Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг., Париж, 1924.

¹⁶ **Квиницадзе Г.**, Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917-1921, Париж, 1985.

¹⁷ **Արզումանյան Մ.**, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, **Աղայան Ծ.**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, **Զոհրաբյան Է.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, **Եսայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Երևան, 1967:

¹⁸ **Ղազարյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Երկու գրքով, գիրք 1-ին, գիրք 2-րդ, Երևան, 2012, **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, **Սարգսյան Կ.**, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:

რ¹⁹ ხარուსთ ნიւթ են պարունակում Կարսի մարզի շուրջ հայ-վրացական, հայ-թուրքական, անգլո-ռուսական և հայ-անգլիական հասությունների վերաբերյալ: Մուդրոսի զինադադարից մինչև 1919 թ. ապրիլը, այսինքն՝ մինչև մարզը Հայաստանին հանձնելը տեղի ունեցած դրամատիկ իրադարձությունների ներկայացումն ու նորովի մեկնաբանությունները շատ օգտակար են եղել մեզ համար Արդահանին առնչվող խնդիրների լուսաբանման գործում:

Բաթումի հարցի վերաբերյալ բավականաչափ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները²⁰: Դրանք այն հատուկնեմ ուսումնասիրություններից են, որոնք ուշադրություն են դարձրել նաև Հայաստանի ծովային ելքի խնդրին:

Թեմային առնչվող հիմնահարցերին որոշակի անդրադարձ կա նաև Գ. Գալոյանի աշխատություններում²¹, սակայն դրանք, դրվագային և թուցիկ լինելով, չեն մատնանշում հիմնահարցի կարևորությունը:

Խնդրո առարկային առնչվող որոշ խնդիրների է անդրադարձել Դ. ճումբուրիձեն²²: Ըստ վերջինիս աշխատությունում տեղ գտած տեսակետի՝ ծովային ելքի համար Հայաստանի կառավարության մղած պայքարը դիտվում է որպես Վրաստանի շահերին հակասող քաղաքականություն:

¹⁹ **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2006, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2011:

²⁰ **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Վերսալից Լոնդոն, 1919-1920, հատոր 2-րդ, Երևան, 2014, նույնի՝ *Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг.*, Ереван, 2007, նույնի՝ *The Republic of Armenia*, V. 2, Berkeley, Los Angeles, London, 1982.

²¹ **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1921 թթ., Երևան, 1999, նույնի՝ Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:

²² Կլեմենտի Դ., *საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი, თბილისი*, 1999 (**ճումբուրիձեն Դ.**, *Վրաստան-Հայաստան հարաբերությունները 1918-1921 թթ. և վրաց հասարակական կարծիքը*, Թբիլիսի, 1999):

ԳԼՈՒԽ I
ԴԵՊԻ ԾՈՎ ԵԼՔԻ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԼԱԶԻՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

**1.1. Ծովային ելքի հարցը որպես Հայաստանի
Հանրապետության արտաքին քաղաքական
առաջնահերթություն**

1918 թ. մայիս 28-ին ծնվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Իր գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) այս նորաստեղծ պետությունն Անդրկովկասում թուրք-գերմանական ինտերվենցիայի պայմաններում հազիվ գոյատևեց խնդիր էր լուծում, իսկ իր հետագա կենսունակությունն ապահովելու և Բաթումի 1918 թ. հունիսի 4-ի պայմանագրի հետևանքները վերացնելու նպատակով հուսահատ ծեծում էր Քառյակ միության երկրների կառավարությունների դռները: Սակայն Առաջին աշխարհամարտի ավարտը և Թուրքիայի պարտությունն ազգային-պետական գերխնդիրներին հետամուտ լինելու հարցում Հայաստանի համար նոր հնարավորություններ ստեղծեցին: Փոքրիկ Հայաստանի հզոր դաշնակիցների՝ Անտանտի երկրների շնայլ խոստումները, համեմայնդեպս, այդպիսի հույսեր ներշնչում էին:

Այդ գերխնդիրներից մեկը Հայաստանի համար սեփական ծովային ելքի ապահովումն էր, ինչի կարևորությունը նորանկախ հանրապետության թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ հետագա զարգացման ու առաջընթացի տեսանկյունից թերևս անհնար էր գերազնահատել: Այն զերծ կպահեր հանրապետությանը կոմունիկացիոն կախվածությունից, որը հնարավորություն կընձեռեր Հայաստանին հարևանների հետ տարածքային և այլ վիճելի հարցերում ամուր ու հաստատական դիրք բռնելու: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի կառավարությունը և Փարիզում գործող հայկական զույգ պատվիրակությունները մեկտեղեցին իրենց դիվանագիտական

ջանքերը, որպեսզի Հայաստանի ապագա սահմանների հարցը վճռելիս լուծվի նաև սեփական ծովային ելքի հույժ կարևոր ու առաջնահերթ խնդիրը: Ինչպես գրում է Սիմոն Վրացյանը, «Հայ. Խորհուրդը մի քանի դժնփակ նիստերում քննեց պատվիրակության տալիք հրահանգները: Մասնավորապես լուրջ ու բազմակողմանի քննության առնվեց Հայաստանի սահմանների հարցը: Կար մի քանի տեսակետ. վարչապետ Քաջազնունին գոհանում էր համեստ սահմաններով՝ համաձայնվելով ծովային ելք չունենալ: Ժողովրդականները՝ Ս. Հարությունյանն ու Ս. Պապաջանյանը պնդում էին ծովից ծով Հայաստանի վրա՝ Տրապիզոնի և Ալեքսանդրետի ելքերով: Դաշնակցականների մեջ էլ քիչ չէին ծովից ծով Հայաստանի կողմնակիցները, բայց մեծ մասը կանգնած էր միայն Սև ծովի ելք ունենալու տեսակետի վրա... Հայ. Խորհրդի ղեկտեմբերի 3-ի նիստում կազմվեց պատվիրակությունը՝ Ա. Ահարոնյան՝ նախագահ, Ս. Պապաջանյան և Հ. Օհանջանյան՝ անդամներ... Հրահանգների վերջնական ձևակերպումը թողնվեց կառավարությանը, որը և հանձնարարեց պատվիրակությանը պաշտպանել Սև ծովի ելքը՝ առանց դնելու Կիլիկիայի պահանջը...»²³: Չափավոր պահանջների կողմնակից էին նաև Ռուբեն Տեր-Սինասյանը և Լեոն: Վերջինս հեզմանքով գրում է. «Կարելի էր ենթադրել անգամ այն էլ, որ այդ ամբողջ տարածքը՝ Կասպից ծովից մինչև Կիլիկիա, ոչ ոքի հարկավոր չէր և կարելի էր ձեռք բերել առանց որևէ դժվարության»²⁴:

Պատվիրակությունը լիազորված էր Հայաստանի Հանրապետության անունից բանակցություններ վարելու և համաձայնության գալու՝ ի պաշտպանություն Հայաստանի իրավունքների և շահերի²⁵: Վերոնշյալ հրահանգներն Ահարոնյանի պատվիրակությունը վարչապետ Քաջազնունուց ստացավ 1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին²⁶:

²³ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 209, նաև՝ **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 117:

²⁴ **Լեո**, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. բ, Փարիզ, 1935, էջ 209:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, ք. 14:

²⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, 1918-1920, Երևան, 2005, էջ 108:

Այդ հանձնարարագիրը բաղկացած էր 25 կետից, որում մասնավորապես նշված էր, որ միացյալ Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս են կազմելու Հարավային Կովկասի բոլոր հայկական տարածքները, Տաճկահայաստանից՝ հայկական բոլոր վեց վիլայեթները (բացի ոչ հայաբնակ ծայրագավառների)՝ սեփական ելքով դեպի ծով, կարևորություն տալով դեպի ծով ելքին²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, այս փաստաթղթում շրջանցվում էին թե՛ Քաջազնունու խիստ սահմանափակ և թե՛ ծովից ծով Հայաստանի կողմնակիցների պահանջները, և առաջ էր քաշվում միայն Սև ծովում ելք ունենալու չափավոր պահանջը:

ՀՀ պատվիրակությունը Երևանից Փարիզ մեկնեց դեկտեմբերի 8-ին²⁸: Սակայն պատվիրակությանը վիճակված չէր այս չափավոր պահանջները ներկայացնել Փարիզի վեհաժողովին: Ա. Ահարոնյանի պատվիրակությունը ստիպված էր հաշվի առնել Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ գործող Ազգային պատվիրակության տեսակետները, համագործակցել և համատեղ աշխատել վերջինիս հետ, քանի որ կառավարության կողմից էր ստացել համագործակցելու հանձնարարությունը: Ուստի վեհաժողովին ներկայացված տարածքային պահանջները հիմնականում հանդնկան ծովից ծով Հայաստանի գաղափարախոսների տեսակետին, իսկ ծովային ելք պահանջվում էր թե՛ Սև և թե՛ Միջերկրական ծովերում:

Ինչ վերաբերում է Ազգային պատվիրակությանը, ապա այն գործում էր դեռևս 1912 թ. նոյեմբերից, երբ Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը եվրոպական պետությունների հետ բանակցելու նպատակով Պողոս Նուբարին լիազոր պատվիրակ նշանակեց և կարգադրեց ազգային պատվիրակություն կազմել: 1919 թ. փետրվարին Փարիզում հրավիրված Հայոց ազգային համագումարում պատվիրակության նոր կազմ ընտրվեց, որի նախագահ կրկին ընտրվեց Պողոս Նուբարը, իսկ անդամներ՝ Ա. Տեր-Հակոբյանը, Ա. Չոպանյանը, Գ. Փաստրմաճյանը, Նևրուզը և Վ. Թեքեյանը²⁹:

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, թ. 11-12:

²⁸ Տե՛ս «Զանգ», Երևան, 15 դեկտեմբերի, 1918: Խատիսյանը հիշատակում է դեկտեմբերի 12 ամսաթիվը: Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 117:

²⁹ Տե՛ս **Փափազեան Վ.**, Իմ յուշերը, հ. երրորդ, Գահիրե, 1957, էջ 51:

Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում հայկական զույգ պատվիրակությունների ձեռնարկած առաջին նշանակալից գործը Ֆրանսիայի արտգործնախարար Պիշոնի խորհրդով³⁰ հայկական պահանջների հուշագրի կազմումն էր, որը վերնագրված էր «Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ»³¹: Այս հուշագիրը ստեղծվել էր պատմաբաններ Նիկողայոս Ադոնցի և Լեոյի, տնտեսագետ Թադևոս Ավդալբեկյանի և քաղաքական գործիչ Վահան Փափազյանի (Կոմս) միասնական ջանքերով³²: Այս բավականին սովորածավալ փաստաթուղթը (32 էջ) պարունակում էր հայերի տարածքային և այլ բնույթի պահանջները և դրանց հիմնավորումները:

Այն ներկայացվեց Փարիզի վեհաժողովի նախագահությանը և մասնակից պետությունների պատվիրակություններին 1919 թ. փետրվարի 12-ին³³: Հուշագրում կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում տարածքային պահանջների շարադրանքը: Այնտեղ նշված էր. «...Հայկական անկախ պետութիւնը պէտք է կազմւի հետեւեալ հայկական շրջաններից.

1. Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիւրի, Խարբերդի, Սըւազի, Էրզրումի և Տրապիզոնի եօթ վիլայէթները...

2. Կիլիկեան չորս սանջակները, այսինքն՝ Մարաշ, Խոզան (Սիս), Ջէբէլ-Բերքէթ և Ադանա՝ Ալէքսանդրետտի հետ միասին:

3. Կովկասի հայկական հանրապետութեան ամբողջ տերրիտորիան, որ պարունակում է. Երեւանի ամբողջ գաւառը, նախկին Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Գանձակի նահանգի հարաւարեւմտեան մասը, Ղարսի գաւառը, (բացի Արդահանից հիւսիս գտնւած շրջանից)»³⁴:

³⁰ Այդ խորհուրդը Պիշոնը տվել է 1919 թ. փետրվարի 10-ին՝ Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ: Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Քաղաքական օրագիր, Երևան, 2001, էջ 10:

³¹ Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, գիրք առաջին, Երևան, 2012, էջ 245:

³² Տե՛ս նույն տեղում, գիրք երկրորդ, Երևան, 2012, էջ 181:

³³ Տե՛ս Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 452:

³⁴ Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ, էջ 7:

Փաստորեն, Ահարոնյանը, հակառակ ՀՀԴ բյուրոյի և ՀՀ կառավարության կարծիքի, գաղութահայության մտայնության ճնշման ներքո ստորագրեց այս փաստաթուղթը: Կարճ ժամանակ անց, կանգնելով կատարված փաստի առաջ, ՀՀԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովն ընդունեց բանաձև, ըստ որի՝ Հայաստանի սահմանները որոշելու խնդրում արտաքին քաղաքականությունը պետք է ղեկավարվեր այն ծրագրով, որ 1919 թ. փետրվարի 12-ին ներկայացվել էր Փարիզի վեհաժողովին³⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ քաղաքական շրջանների տարածքային պահանջների մեջ կարևոր տեղ էր հատկացված ծովային ելքի խնդրին, և այն էլ միանգամից երկու ուղղությամբ՝ դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոնով, և Միջերկրական ծով՝ Կիլիկիայով:

Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում և դրան հաջորդած բազմաթիվ այլ խորհրդաժողովներում և տարբեր մակարդակների ու ձևաչափի քննարկումներում հայ պատվիրակների համար ծովային ելքի հարցը շարունակում էր մնալ գլխավոր առաջնահերթություններից մեկը 1920 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագծի կազմման նպատակով Լոնդոնում, ապրիլին՝ Սան Ռեմոյում տեղի ունեցած Անտանտի գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովներում, ապրիլի 13-17-ը՝ Փարիզում ընթացած անդրկովկասյան պատվիրակությունների միջև սահմանային խնդիրների հետ կապված խորհրդակցություններում, հայ և վրաց, ինչպես նաև վեհաժողովին մասնակից շատ պատվիրակությունների միջև կայացած բազմաթիվ բանակցություններում, քննարկումներում, խորհրդակցություններում և այլն, որոնց մենք մանրամասն կանդրադառնանք:

Այս ամենի արդյունքում Սևրի պայմանագրով ճանաչվեց Հայաստանի ծովային ելքի իրավունքը. այն պետք է ապահովվեր Տրապիզոնի վիլայեթի տարածքով: Իսկ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը վերջնականապես ամրագրեց հայկական պետության՝ դեպի Սև ծով ելքի իրավունքը Տրապիզոնով և Լազիստանով: Սակայն,

³⁵ Տե՛ս Քաղվածքներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներից, էջ 5, նաև՝ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը հիշատակները, հ. Է, Երևան, 1991, էջ 170:

ցավոք, հետագա իրադարձություններն ու աշխարհաքաղաքական կտրուկ փոփոխություններն անհնարին դարձրեցին Սևրի պայմանագրի իրագործումը:

1.2. Կիլիկիան որպես Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարավորություն և Ֆրանսիայի դիրքորոշումը

Փարիզի վեհաժողովի հրավիրումից կարճ ժամանակ անց պարզ դարձավ, որ Ալեքսանդրետի նավահանգստով դեպի Միջերկրական ծով ելքի խնդիրը լուծելն անհնարին է, քանի որ Անտանտի տերությունների տարածքային հավակնություններն օսմանյան ժառանգության բաժանման հարցում, նրանց հակասությունները, ինչպես նաև նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները թույլ չէին տալիս կյանքի կոչել հայերի պատկերացրած միացյալ Հայաստանը:

Օրինակ՝ Ֆրանսիան, համաձայն չէր վերջինիս մեջ ներառել Կիլիկիան, որի նկատմամբ ֆրանսիական հավակնություններն ամրագրվել էին դեռևս 1916 թ. գարնանը կնքված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով: Այս առումով շատ հետաքրքրական է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ա. Ահարոնյանի և ֆրանսիական կառավարության կիսապաշտոնական օրգան «Տեմպս» (TEMPS) թերթի խմբագրապետ Հերբետի միջև 1919 թ. փետրվարի 15-ին կայացած զրույցը: Վերջինս նախ հետաքրքրվում է Կիլիկիայի նկատմամբ հայերի վերաբերմունքով: Ա. Ահարոնյանը պատասխանում է, որ Հայաստանը միշտ թույլ է մնացել ծովի պակասությունից, և անցյալի դառը փորձից խրատված՝ ստիպված են ելք պահանջել դեպի Միջերկրական, և որ Կիլիկիան ոչ թե բամբակի կամ այլ հարստության համար է իրենց պետք, այլ որպես ճանապարհ դեպի արևմուտք: Ապա շարունակում է. «Այս պատերազմը ցույց տվեց, որ առանց ծովի, եթե մույնիսկ մեր բարեկամ պետությունները կամենան, չափի կարողանան մեզ օգնության հասնել վտանգի ժամին, ինչպես չկա-

րողացան դաշնակիցները՝ հակառակ իրենց կամքի»³⁶: Դժվար է ասել, Ա. Ահարոնյանն այստեղ ճկուն դիվանագիտություն էր բանեցնում, թե՞ իսկապես հավատում էր իր ասածներին, թե դաշնակիցները ծովի բացակայության պատճառով չօգնեցին մեզ: Դատելով ըստ ամենայնի՝ ենթադրում ենք՝ առավել իրականը վերջինն է:

Այդ պահին մեր դիվանագետներն առաջնորդվում էին ժամանակի գերիշխող մտայնությամբ, սակայն քաղաքագիտական լուրջ վերլուծություններով չհիմնավորված կույր հավատը դեպի դաշնակից երկրները, իհարկե, մեր դիվանագիտության ամենախոցելի տեղն էր: Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ընթացքը բնորոշելով՝ Ռուբենը (Ռուբեն Տեր-Մինասյան) նշում է, որ Երևանում և՛ Բյուրոն, և՛ կառավարությունը մասամբ բնազդով և մասամբ Պոլսից և այլ տեղերից ստացած տեղեկությունների հիման վրա կասկածանքով էին վերաբերվում այն բանին, որ դաշնակիցների վրա անվերապահորեն հենվելը կարող է ցանկալի արդյունք տալ: «...Կը մտածուէր Դաշնակիցներից ամէն ինչ յուսալու փոխարէն, որոնել այլ, աւելի իրական յեմարաններ: Իհարկե այդ յեմարանների ճիշտ ընտրութիւնը Երեւանը չէր կարող անել, արտաքին աշխարհից իր անտեղեակութեան պատճառով: Բայց զոյգ պատուիրակութիւնները տարուած էին անվերապահորէն Դաշնակիցների օժանդակութեամբ, քանի որ նրանց մէջն էր աշխատանքը կատարուում բացառապէս»³⁷: Ըստ Ռուբենի՝ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության աղբյուրն ավելի շատ Փարիզն էր, քան Երևանը (այնուամենայնիվ, նրա ասածի մեջ ճշմարտության հատիկ կա), սակայն դա կառավարությանը չէր ազատում պատասխանատվությունից՝ արտաքին քաղաքական ձախողումների ողջ մեղքը պատվիրակությունների վրա բարդելով:

Եվ Փարիզում առաջին սառը ցնցուղն Ա. Ահարոնյանը ստանում է Հերբետի հետ զրույցի ընթացքում՝ բախվելով բոլորովին էլ ոչ պատահական այս ֆրանսիացու հաշվենկատ անհամաձայնությանը: Անակնկալի եկած Ա. Ահարոնյանը խորը ցավ է հայտնում, որ Ֆրան-

³⁶ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

³⁷ Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 239-240:

սիան Կիլիկիայի հարցում հայերին հակառակորդ է համարում: Իսկ Յերբետը, ոչ ավել ոչ պակաս, հայերին մեղադրում է իմպերիալիզմի մեջ՝ ասելով. «Շատ են ցավում, որ Հայաստանը, տակավին չկազմակերպված, իմպերիալիստական հովեր է առնում»³⁸:

Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված հայկական պահանջների հուշագրում անհրաժեշտ էր համարվում, որ դաշնակից տերություններից մեկը կամ Ազգերի լիգան երաշխավորեն հայկական պետության տարածքային ամբողջականությունը և ստանձնեն Հայաստանի մանդատը: Միացյալ Հայաստանի մանդատի մեջ, ինչպես հայտնի է, նախատեսվում էր նաև Կիլիկիան՝ որպես ելք դեպի Միջերկրական ծով: Որպես Միացյալ Հայաստանի մանդատատեր՝ շրջանառվեցին մի քանի երկրների անուններ, սակայն հիմնական թեկնածուն համարվում էր ԱՄՆ-ը, որի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի նախաձեռնությամբ 1919 թ. հունվարի 30-ին Փարիզի վեհաժողովը որոշում էր կայացրել Հայաստանն ազատագրելու և նրան հովանավոր (մանդատատեր) նշանակելու մասին³⁹: Ելնելով սրանից՝ 1919 թ. մայիսի 14-ին Չորսի խորհուրդը, ապա նաև Ազգերի լիգան Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին հանձնելու որոշում կայացրին⁴⁰:

Մեր պատկերացրած մեծ Հայաստանի սահմանների նվազեցումն ուղիղ համեմատականորեն նվազեցնում էր ամերիկյան մանդատի հավանականությունը: Ամերիկացիները ձգտում էին իրենց մանդատը հաստատել նախկին Օսմանյան կայսրության ավելի մեծ տարածքների վրա (ըստ Հարբորդի զեկուցագրի՝ ներառյալ Անդրկովկասը, Փոքր Ասիան, Կոստանդնուպոլիսը՝ նեղուցներով և այլն)⁴¹, բայց դա կխախտեր Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի սկզբունքները: Հետևաբար, դրան դեմ էին նաև անգլիացիները, որոնք դրականորեն էին ընկալում Կիլիկիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի նկրտումները: Այդ կապակցությամբ 1919 թ. վերջերին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնը Ազգային պատվիրակու-

³⁸ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 12:

³⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, Զ. Ռ. Սիմոնյանի խմբ., Երևան, 2012, էջ 556:

⁴⁰ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 111:

⁴¹ Տե՛ս Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 282:

յան ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ ասել է, որ Ամերիկյան Հայաստանի մանդատը չի ընդունելու, և քանի որ ամերիկյան մանդատ չկա, անհնարին է մեծ Հայաստան՝ Կիլիկիայով, որը պիտի մնար Ֆրանսիային⁴²: Քերզոնի ինքնավստահությունը գալիս էր նրանից, որ Անգլիան և Ֆրանսիան երբեք թույլ չէին տա ԱՄՆ-ին միասնական մանդատի քողի ներքո հաստատվել Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում: Ի դեպ, Հայաստանի ամերիկյան հովանավորության հարցում անհասկանալի և հակասական էր հենց ամերիկացիների դիրքորոշումը: Պարզից էլ պարզ էր, որ Հայաստանի ցանկացած մանդատատեր նախևառաջ պետք է ռազմակալեր Թուրքահայաստանը: Սակայն ամերիկացիները, ամենուրեք հայտարարելով, որ իրենք են վերցնելու Հայաստանի մանդատը, այնուամենայնիվ, գտնում էին, որ այդ գրավումը կարող է լինել միայն անգլիացիների ձեռքով, քանի որ միայն նրանք Կովկասում զորքեր ունեն, և քանի որ ամերիկյան բանակը տակավին հրահանգ չունի Ֆրանսիայից ու Գերմանիայից դուրս այլ տեղ գնալու⁴³: Ամերիկացիների այս մոտեցումը առնվազն տարակուսանք էր առաջացնում անգլիացիների մոտ: 1919 թ. մարտի 27-ին, երբ Ա. Ահարոնյանը անգլիացիներին ներկայացրեց ամերիկյան կողմի դիրքորոշումը, արևելյան գործերի գլխավոր վարիչ Լուի Մալլետը մերժեց՝ նշելով, որ Անգլիայի զինվորական նախարարությունը դեմ է այդ գրավմանը, ավելին՝ անգլիացիները մտադիր են դուրս հանել զորքերը Կովկասից⁴⁴: Այս ամենը, սակայն, տարակուսելի էր թվում միայն առաջին հայացքից: Իրականում պարզ էր, որ ԱՄՆ-ը չէր բավարարվում միայն Հայաստանի մանդատով, և վերջինիս անվան տակ ձգտում էր հաստատվել Թուրքիայում և Անդրկովկասում, որին, ինչպես արդեն նշել ենք, դեմ էին Անգլիան և Ֆրանսիան: Մյուս կողմից, անգլիացիները, ինչպես նաև ֆրանսիացիները դեմ էին Թուրքահայաստանի գրավմանը: Կա տարածված տեսակետ, թե Մուղղոսի զինադադարի պայմանագրի միտումը (հրաժարվել Արևմտյան Հայաստա-

⁴² Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

նը և, ընդհանրապես Արևելյան Անատոլիան գրավելուց ու այնտեղ նահանջած օսմանյան բանակը զինաթափելուց) պայմանավորված էր հետագայում այդ ուժերը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ հանելու ծրագրերով: Չվիճարկելով այս տեսակետը՝ պետք է նշենք, որ ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Արևմտյան Հայաստանը, ըստ Սալքս-Պիկոյի պայմանագրի, պետք է անցներ Ռուսաստանին, և այժմ այն Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի կողմից ռազմակալելը կբերեր մեկի կամ մյուսի անհամաձայնությանը, քանի որ կխախտվեր ուժերի հավասարակշռությունը տարածաշրջանում: Ասվածի վկայությունն է նաև Փարիզում ամերիկյան պատվիրակության անդամ Վեստերմանի պատասխանը Ա. Ահարոնյանի այն հարցին, թե «ինչո՞ւ անգլիացիք վարանում են գրավել Թուրքաց Հայաստանը»: Վեստերմանը պատասխանում է. «Վախենում են ֆրանսիական մրցակցությունից, որոնք իսկույն հարավից (Կիլիկիայից - Շ. Թ.) կշարժվին վեր՝ հյուսիս»⁴⁵: Եվ քանի որ Ռուսաստանն էլ բոլշևիկացել էր, Արևմտյան Հայաստանի հարցը մնաց առկախ՝ իր բոլոր ծանր հետևանքներով:

Պակաս հետաքրքիր չէ նաև այն հանգամանքը, որ ռուս քաղաքական վտարանդիները ևս համաձայն էին, որ Կիլիկիան անցնի հայերին: 1919 թ. մայիսի 19-ին՝ Փարիզում Կ. Պոլսի նախկին ռուսական դեսպան Գիրսի հետ հանդիպման ժամանակ, վերջինս մեր պատվիրակներին ասում է. «Կիլիկիա նշանակում է Միջերկրական ծով, որին մենք ձգտել ենք՝ առանց հասնելու: Մենք չենք ստացել այն և չենք էլ կամենա, որ նա որևէ մեծ պետության ձեռք անցնի: Մինչդեռ Հայաստանը՝ որպես փոքր պետություն, մանավանդ մեր ապագա դաշնակիցը, մեզ համար ոչ միայն անվտանգ է, այլև նույնիսկ շահավետ: Տնտեսական տեսակետից մենք կարող ենք այդ կացությունից մեծ շահեր ունենալ...»⁴⁶: Այս տեսակետին կողմ էին նաև Փարիզում և ԱՄՆ-ում ռուսական դեսպաններ Մակլակովը և Բախմեդիևը⁴⁷:

⁴⁵ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 18:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

Ամերիկյան մանդատի կապակցությամբ՝ հայկական երկու պատվիրակությունների ղեկավարները՝ Պողոս Նուբար փաշան և Ա. Ահարոնյանը, 1919 թ. դեկտեմբերի 8-ին տեսակցում են Փարիզի վեհաժողովում ամերիկյան պատվիրակության անդամ Ուայթին: Վերջինս զրույցի ընթացքում ասում է հետևյալը. «Անկարելի չէ, որ պետությունները դիտմամբ չկամենան սպասել (Հայաստանի մանդատի ստանձնման հետ կապված ԱՄՆ-ի պատասխանին-Շ. Թ.) և վճռեն հայոց ու Թուրքիայի խնդիրները, մասնավորապես Ֆրանսիա, որ այդ միջոցով հույս ունի պահել Կիլիկիան: Դուք գիտեք, անշուշտ, որ Կիլիկիան մենք ենք պահանջել»⁴⁸: Ապա Ուայթը հայտնում է, որ ինքը հույս չունի, թե ԱՄՆ-ը կընդունի Հայաստանի մանդատը: Ուայթի այս հռետետեսությունը պատահական չէր: Դա արտացոլում էր Հայաստանի մանդատի վերաբերյալ ամերիկյան քաղաքական շրջանակներում տարածված տեսակետը: Վիլսոնի այս նախաձեռնությունն արդեն քիչ սատարողներ ուներ ԱՄՆ-ում: Նա Հայաստանի մանդատի ստանձնման կողմնակից էր մնացել զուտ բարոյական մղումներով: 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը, քննելով Հայաստանի մանդատի հարցը, ձայների մեծամասնությամբ մերժեց այն⁴⁹: Իսկ Վիլսոնը, այնուամենայնիվ, շարունակեց իր հայանպաստ գործունեությունը: Դեռ 1920 թ. մայիսի 17-ին նա համաձայնել էր Հայաստանի սահմանների որոշման գործում միջնորդ հանդիսանալ⁵⁰: Իսկ նոյեմբերի 22-ին ներկայացրեց թուրք-հայկական սահմանագծման վերաբերյալ իր հայտնի իրավարար վճիռը, որը նախատեսված էր Սևրի պայմանագրով:

Կիլիկիայի կարգավիճակի հարցը լուծվեց արդեն 1920 թ. սկզբին: Հունվարի 6-ին Լոնդոնում Անգլիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի առաջին քարտուղար Ֆիլիպ Բերի և Ա. Ահարոնյանի հանդիպման ժամանակ Բերն ասել է. «Կիլիկիայի խնդիրը մեր և Ֆրանսիայի մեջ կարգադրված է վերջնականապես: Կիլիկիան թողնված է Ֆրան-

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք, բուհերի համար, էջ 558:

⁵⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Երևան, 2004, էջ 64:

սիային: Մենք չենք կարող ուրիշ կերպ վարվել, որովհետև ամերիկյան մանդատը Հայաստանի վրա այլևս անհույս է»⁵¹: Ելնելով այս նոր իրողությունից՝ Ա. Ահարոնյանը հույս է հայտնում, որ Կիլիկիան գոնե կլինի Ֆրանսիական և ոչ թուրքական, և քանի որ Հայաստանը հեռանում է Միջերկրական ծովից, Ֆրանսիան բարի կգտնվի երկաթուղային ելք տալ դեպի Միջերկրական ծով: Քերը պատասխանում է, որ այդ ամենի մասին պետք է համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ⁵²:

Կարելի է եզրակացնել, որ, ըստ էության, մեծ տերությունների՝ առաջին հերթին Անգլիայի և Ֆրանսիայի խարդավանքների արդյունքում տապալվեց Հայաստանի մանդատի հարցը: Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանն անցնում էր Ռուսաստանին, և քանի որ վերջինս խորհրդայնացել էր, հետևաբար, Անգլիան ու Ֆրանսիան համաձայն էին միայն Հայաստանի մանդատը զիջել որևէ երրորդ երկրի և ոչ մի այլ հարակից տարածք: Պարզից էլ պարզ էր, որ ոչ մի երկիր, այդ թվում՝ նաև ԱՄՆ-ը, չէր ցանկանա ստանձնել միայն Հայաստանի մանդատը, որը գրեթե բոլոր տեսանկյուններից շահավետ չէր:

Հունվարի 25-ին Պողոս Նուբարը և Ա. Ահարոնյանը Փարիզում տեսակցում են Ֆրանսիայի արտաքին գործերի ենթաքարտուղար Ֆիլիպ Բերթըլոյի հետ: Մեր պատվիրակները վերջինիս խնդրում են, որ Ֆրանսիական տիրապետությունը սահմանակից լինի Հայաստանին, և Ֆրանսիան Կիլիկիայի միջոցով տնտեսական ելք տա դեպի Միջերկրական ծով, նաև խնդրում են, որ Ֆրանսիան աջակցի Հայաստանին սեփական ելք ստանալ դեպի Սև ծով: Հայ պատվիրակները, քաջ գիտակցելով ծովային սահմանի անհրաժեշտությունը, միաժամանակ հասկանում էին, որ ելքը դեպի Միջերկրական ծով դառնում էր միջնորդավորված և կախման մեջ էր ընկնում Ֆրանսիայի բարեհոգությունից, ուստի առաջ քաշեցին Սև ծովում սեփական ելք ստանալու պահանջը: Սակայն Բերթըլոն, խոստանալով տնտեսական ելք ապահովել Կիլիկիայի վրայով դեպի Միջերկրա-

⁵¹ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

կան ծով, խուսափողական և անորոշ պատասխան է տալիս Սև ծովով ելք տրամադրելու հարցում⁵³:

Ի դեպ, այս հարցի շուրջ այլ տեղեկություններ է տալիս Ա. Եսայանը: Վերջինս, հղում կատարելով ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 317, թ. 78-79 փաստաթղթին, բերում է Բերթըլյոյի խոսքը, թե «մենք դեպի Սև ծովը ելք կունենանք Բաթումում, որի շրջանը իր նավահանգստով, ինչպես մեզ հայտարարել են անգլիացիք, պետք է չեզոք հայտարարվի»⁵⁴: Նշենք նաև, որ, ըստ այդ փաստաթղթի (Ահարոնյանի հեռագիրը վարչապետ Խատիսյանին), Բերթըլյոյի հետ հանդիպումը տեղի է ունեցել հունվարի 22-ին:

Փաստորեն, 1920 թ. հունվարի դրությամբ Հայաստանի ծովային ելքի հարցը դեռևս խիստ կասկածելի վիճակում էր գտնվում: Ավելին, ֆրանսիացիները դեռ 1919 թ. դեկտեմբերին քննալականներին առաջարկում էին գործարքի գնալ Կիլիկիայի հարցում: Այն թուրքերին հանձնելու դիմաց ֆրանսիացիները ձգտում էին Թուրքիայում ձեռք բերել տնտեսական կոնցեսիաներ: Սուստաֆա Քեմալի հետ հանդիպման ժամանակ Սիրիայում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Գեորգ Պիկոն գաղտնաբար հայտնել է նրան, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է օսմանյան պետության անկախությունը և զորքերը դուրս է հանելու Ադանայից, Այնթափից և Ուրֆայից և կոչ է անելու Անտանտի մյուս պետություններին հետևելու իր օրինակին⁵⁵: Ֆրանսիայի այս մոտեցումը շարունակվեց նաև հետագայում: 1921 թ. մարտի 9-ին՝ Լոնդոնի խորհրդաժողովի ընթացքում, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարներ Բրիանը և Բեքիր Սամի բեյը ստորագրեցին մի անջատ համաձայնագիր, համաձայն որի՝ Ֆրանսիան կրճատում էր Սիրիայում իր ազդեցության շրջանը Թուրքիայի օգտին և փոխարենը ստանում էր մի շարք արտոնություններ ու մենաշնորհներ Կիլիկիայում, Դիարբեքիում և Սեբաստիայում⁵⁶:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:

⁵⁴ **Եսայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Երևան, 1967, էջ 72:

⁵⁵ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 132:

⁵⁶ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 342:

Ի դեպ, այդ պայմանագիրը կյանքի չկոչվեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից չվավերացվելու պատճառով⁵⁷: Սակայն դա չխանգարեց ֆրանսիացիներին դրսևորել շարունակական թրքասիրություն և իրենց վարքագծով հնարավորություն տալ քեմալականներին ավելի սանձարձակ և դաժան գործելու Կիլիկիայում: Մուստաֆա Քեմալը նախևառաջ ձգտում էր գրավել Իզմիրը, սակայն Ֆրանսիայի ընձեռած թողտվությունից օգտվելով՝ ուղղվեց դեպի Կիլիկիա, որի հարուստ ռեսուրսները հետագայում կկարողանար օգտագործել հունական մեծաքանակ և լավ զինված բանակների դեմ: Ֆրանսիացիների թողտվության պայմաններում քեմալականները 1920 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կազմակերպեցին կիլիկիա-հայության կոտորածներ, և հազարավոր հայեր սրի քաշվեցին⁵⁸: Սա ավելի սրեց հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները: Փետրվարի 27-ին Պողոս Նուբար փաշան Կիլիկիայի ջարդերի մասին փաստերը ուղարկում է Լլոյդ Ջորջին: Մարտի 28-ին դրանք դառնում են խորհրդաժողովի քննարկման հատուկ թեմա⁵⁹: ՀՀ խորհրդարանը 1920 թ. մարտի 18-ին, իր զայրույթը հայտնելով Կիլիկիայի հայերի ջարդերի արյունաբերու հեղինակներին, խորին ցավով ընդգծում էր այն փաստը, որ դաշնակիցները չստիպեցին Թուրքիային կատարելու զինադադարի պայմանները և հնարավորություն տվեցին նրան կազմակերպելու հայերի նոր ջարդեր⁶⁰:

Կիլիկիահայությունը իր ճակատագրի հանդեպ մտահոգությամբ լի բողոք-դիմում հղեց Լոնդոնի խորհրդաժողովին, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Կիլիկիոյ հայերը, որոնք ցարդ կատարեալ հանդարտութեամբ եւ հաստատ յոյսով սպասած են Խաղաղութեան ժողովին կողմէ իրենց հայրենիքի ճակատագրի նկատմամբ տրուելիք որոշումներուն, ինչպէս նաեւ իբրեւ քրիստոնեայ երկրացիները,

⁵⁷ Տե՛ս **Սահակյան Ռ.**, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 208, 229:

⁵⁸ Տե՛ս **Աղայան Ծ.**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 738:

⁵⁹ См. **Махмуриян Г.**, Дипломатия Республики Армения в январе-апреле 1920 г., «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2012, թիվ 2, էջ 88-89:

⁶⁰ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 132-133:

առանց ազգային կամ յարանուանական խտրութեան՝ յոյներ, ասորիներ, սուրիացիք, քաղղէացիք եւ յակոբիկաներ ճշմարիտ սարսափով մը վերահասու եղած են լորտերու ժողովին մէջ Լորտ Քրզընի յայտարարութեան, որ հակառակ Մարաշի եւ շրջակայքի 20 հազար քրիստոնեաներու կոտորածին, երբ ամբողջ Կիլիկիա ենթարկուած է իրենց դարաւոր բարբարոս հարստահարիչներու կրակին եւ սուրին՝ վեհաժողովը կը մտածէ վերստին իրենց երկիրը թուրք տիրապետության եւ գերիշխանութեան տակ դնել եւ երկրի մէջ վերահաստատել աւերիչ եւ եղեռնագործ օսմանեան կառավարութիւնը... Չայն կը բարձրացնենք, յանուն Կիլիկիոյ վերապրող 250 հազար քրիստոնեաներուն, յանուն մեր մեռելներուն եւ նահատակներուն, յանուն մեր հերոսներուն, որոնք ցարդ կը դիմադրեն թրքական յորդաններու Ձէթունի, Յաճընի, Ամանուսի լեռնային ամրոցներու մէջ...»⁶¹:

Ինչպէս տեսանք, ֆրանսիական կառավարությանն առժամանակ չհաջողվեց անջատ համաձայնություն ձեռք բերել քեմալականների հետ վերջիններիս կողմից Ֆրանսիային լիարժեք չվստահելու պատճառով, ուստի Ֆրանսիան ակտիվացրեց իր քայլերը՝ Թուրքիայի հետ դաշնակիցների հաշտության պայմանագիր կնքելու հարցում: Ֆրանսիացիները վերստին առաջ քաշեցին 1920 թ. հունվարի 11-ին իրենց կողմից լորդ Քերզոնին հղած նոտան, որտեղ նշվում էր, որ հայերն ամբողջովին ազատ են լինելու թուրքական գերիշխանությունից և կազմավորվելու են որպէս անկախ պետություն: Սակայն նոտայում մերժվում էր Կիլիկիան Հայաստանի կազմում ներառելու հնարավորությունը, քանի, որ Կիլիկիան բուն Հայաստանից գտնվում է 400 կիլոմետր հեռավորության վրա, և կստեղծվի նաև մի իրավիճակ, որ հայերը իրենց պետությունում փոքրամասնություն կկազմեն⁶²:

Ստեղծված իրավիճակում կիլիկիահայության ազգային-քաղաքական շրջանակները ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով գնացին ծայրահեղ հուսահատ քայլի՝ Ֆրանսիայի հովանու ներքո Կիլիկիայի ինքնավարության հռչակմանը: Ազգային

⁶¹ Տեփոեյան Պ., Միհրան Տամատեան, Պէյրութ, 1964, էջ 189-191:

⁶² Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 133-134:

պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի հրահանգով Կիլիկիահայության ազատագրական պայքարին աջակցելու համար Կիլիկիա ժամանած հնչակյան հայտնի գործիչ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում հռչակվեց Կիլիկիայի անկախությունը⁶³: Հայկական ուժերը գրավեցին Ադանայի թուրքական նահանգապետի նստավայրը: Սակայն այս ամենը շատ կարճ տևեց: Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ գնդապետ Բրենոնը Միհրան Տամատյանից պահանջում է վերջ դնել «կատակերգությանը» և ցրվել, բայց հանդիպելով վճռական առարկության՝ անձամբ քշում է հայերին կառավարչատնից և ստիպում դադարեցնել Տամատյանի գլխավորած կառավարության գործունեությունը⁶⁴: Դեռ ավելին, ֆրանսիական իշխանությունները սեպտեմբեր ամսին լուծարեցին հայկական լեգեոնը՝ Կիլիկիայի հայերին զրկելով թուրքերից պաշտպանվելու հնարավորությունից⁶⁵: Եվ դա այն դեպքում, երբ 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնում Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի և Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներ Մարկ Սայքսի և Ժորժ Պիկոյի միջև կնքված համաձայնագրով ստեղծված հայկական լեգեոնը պետք է մերձավորարևելյան ռազմաճակատներում մարտնչեր թուրքերի դեմ, որի դիմաց Ֆրանսիան խոստանում էր պատերազմից հետո ինքնավարություն տալ Կիլիկյան Հայաստանին⁶⁶: Ըստ էության, այս համաձայնագիրն էր հիմքեր տալիս Պողոս Նուբարին պահանջելու, որ Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված «Հայկական պահանջների հուշագրում» ներառվի նաև Կիլիկիան:

Հետագայում գնդապետ Բրենոնը իր հուշերում փորձ է անում Կիլիկիայում Ֆրանսիայի թրքասիրական քաղաքականության մեջ մեղադրելու Անգլիային՝ գրելով. «Որոշ է, թե Կիլիկիոյ մէջ անէն ինչ Անգլիոյ համաձայնութեամբ պետք է ըլլայ՝ նկատի ունենալով երկու

⁶³ Անկախության հռչակման հայտարարությունը, տե՛ս **Գանգրունի Հ.**, Կիլիկիոյ հայութեան վերջին գաղթը (1920-1921), Պէյրութ, 1998, էջ 114-118:

⁶⁴ Տե՛ս **Սահակյան Ռ.**, մշվ. աշխ., էջ 225:

⁶⁵ Տե՛ս **Աղայան Ծ.**, մշվ. աշխ., էջ 739:

⁶⁶ Տե՛ս **Իզմիրլեան Կ.**, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս, Պէյրութ, 1964, էջ 173:

երկիրներու նախնական շահերը...»: Սակայն անմիջապես էլ բացահայտում է Ֆրանսիայի իսկական դեմքը՝ շարունակելով. «Ֆրանսան բոլոր քրիստոնեաներու պաշտպանն է: Անիկա իսլամ պետութիւն մըն ալ է: Պատերազմի ընթացքին ֆրանսահպատակ իսլամները հիւանալի հաւատարմութիւն մը ցուցուցին...»⁶⁷:

Ի վերջո, Ֆրանսիան, հակառակ իր հավաստացիումների, հեռացավ Կիլիկիայից, և 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական համաձայնագրով՝ այն հանձնեց Թուրքիային⁶⁸: Արդյունքում Կիլիկիան վերջնականապես հայաթափվեց: Իսկ 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին Լոզանի խորհրդաժողովում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն լորդ Քերզոմի գլխավորած ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստում հայտարարում է. «Թուրքիան ո՛չ իր արևելյան նահանգներում, ո՛չ Կիլիկիայում չունի տերիտորիայի ոչ մի պատառ, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն, և որը կարելի լիներ որևէ կերպ անջատել մայր հայրենիքից»⁶⁹:

Սրանով ամեն ինչ ասված էր: Դաշնակիցների երկդիմի քաղաքականության և թուրքերի անգիջում դիրքորոշման արդյունքում մենք Կիլիկիայով դեպի ծով ելքի հնարավորությունը կորցրինք: Այդ կորստյան մեջ որոշակի «դերակատարում» ունեցան նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և Փարիզում գործող զույգ պատվիրակությունները: Ոգևորվելով ամերիկյան մանդատով՝ հայ դիվանագետները Կիլիկիայի հարցը մղեցին ֆրանս-ամերիկյան հակասությունների հորձանուտը: Սակայն մերձավորարևելյան խնդիրների լուծման գործում ավելի վճռորոշ ազդեցություն ուներ Ֆրանսիան, թեկուզ և այն պատճառով, որ տարածաշրջանում գեթ մեկ ամերիկյան զինվոր չկար, իսկ Ֆրանսիան պատկառելի զինուժ ուներ: Հետևաբար խնդրի լուծումը կախված էր ֆրանսիացիներից,

⁶⁷ **Պրեմոն Է.**, Կիլիկիա՝ 1919-1920-ին, թարգմ. Տ. Յ. Պոյաճեան, Պոստոն, 1921, էջ 133-134:

⁶⁸ Ֆրանս-թուրքական Անկարայի կամ Ֆրանկլեն-Բույոնի 13 հոդվածից բաղկացած դաշնագիրն ամբողջությամբ տե՛ս Саакян Р. Г., Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923 гг., Ереван, 1986, стр. 150-153.

⁶⁹ **Հակոբյան Հ.**, Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Երևան, 2000, էջ 249:

իսկ Կիլիկիայի հարցի «ֆրանսիական» լուծումը, ինչպես տեսանք, իր ողջ էությունը հակահայկական էր: Ճիշտ է, դժվար է ասել՝ արդյո՞ք մեր դիվանագետների ճիշտ կողմնորոշումը ստեղծված իրավիճակում կնպաստեր հարցի հայամպաստ լուծմանը, սակայն, մինչ ուրիշներին մեղադրելը մենք պարտավոր էինք անել մեզանից կախված առավելագույն հնարավորը:

1.3. Տրապիզոնը որպես Սև ծով ելքի հնարավորություն և Պոնտոսի հույների դիրքորոշումը

Կիլիկիայից վերջնականապես հույսը կտրելով՝ մեր պատվիրակները շեշտը դրեցին Սև ծովով ելքի վրա, որի ամենահավանական տարբերակը համարում էին Տրապիզոնը: Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված «Հայկական պահանջների հուշագրում» Տրապիզոնի վիլայեթի ներառումը նախևառաջ պայմանավորված էր 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) ռուս-թուրք-գերմանական համաձայնությամբ ստորագրված հայկական բարենորոգումների ռուս-թուրքական համաձայնագրով՝ որպես բնական ելք դեպի Սև ծով: Տրապիզոնով դեպի Սև ծով Հայաստանին ելք տրամադրելու հարցին նպաստեց նաև հատկապես այն հանգամանքը, որ Փարիզի վեհաժողովում արդեն սկզբունքորեն նախանշվել էր հայ-թուրքական ապագա սահմանը, որն անցնելու էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներով: Հայերի այս ակնկալիքներին աջակցում էին նաև հույները, ինչի մասին հավաստել էր Փարիզում հունական դեսպան Ռոմանոսը Պողոս Նուբարին: Նույնիսկ Հունաստանի կառավարության ղեկավար Վենիզելոսը Փարիզի վեհաժողովի նիստերից մեկում հայտարարել էր, թե հայերն արժանի են Տրապիզոնն ունենալուն⁷⁰:

⁷⁰ Տե՛ս **Torosyan Sh.**, Trabzon for Armenia as an opportunity of access to the Black sea and pontic greeks position (1919-1920), «Բանբեր հայագիտության», թիվ 3, 2015, էջ 105:

Սակայն հույները, ի դեմս «Պոնտոս» հունական ընկերության, որը ձևավորվել էր Առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի պարտությունից հետո, դիմեցին Փարիզի վեհաժողովին՝ պահանջելով Տրապիզոնի վիլայեթում (Ջանիկ և Ամասիա սանջակների հետ միասին) ստեղծել հունական (պոնտական) պետություն կամ այն կցել մեծ Հայաստանին⁷¹: Այդ մասին է վկայում «Ժողովրդի ձայն» օրաթերթի հետևյալ հրապարակումը. «Կազմակերպուել է յատուկ մի կոմիտե՝ վերականգնելու պատմական Պոնտական պետութիւնը՝ Տրապիզոնի և Սամսունի վիլայեթների միջև: Գլխաւոր կոմիտեն գտնուում է Մարսելում. ագիտացիոն կոմիտէներ լինելու են Կովկասում, Եգիպտոսում, Շւէյցարիայում և Ամերիկայում: Կոմիտեն յայտարարում է, որ Սև ծովի ափին, Կովկասի սահմանի և Սամսունի միջև ապրում են մէկ միլիոն յոյներ: Նրանք յոյս ունեն, որ հաշտութեան վեհաժողովը կը բաւարարէ իրենց պահանջը և Պոնտական պետութիւնը կը վերածնուի»⁷²:

Պոնտոսի հույների կողմից Եվրոպայում ստեղծված վերոնշյալ «Պոնտոս» կազմակերպության նախագահ Կոստանտինիտեսը բողոք է ներկայացնում հայերի ձգտումների դեմ: Հույները ֆրանսերեն լեզվով հողվածներ են հրատարակում, թե իրենք չեն ուզում թուրքական լուծը փոխարինել հայկականով, պատրաստ են զենքով պաշտպանել իրենց իրավունքը և այլն⁷³: Այդ բողոքը պայմանավորված էր նրանով, որ ըստ հույների՝ Թուրքիայից հայերի հետ միասին անջատվելու պարագայում հայերի կողմից պոնտացի հույների կլանման վտանգ կառաջանա⁷⁴: Սա իհարկե թյուր տեսակետ էր, որը նպաստեց Պոնտոսի կործանմանը:

1919 թ. ապրիլին Փարիզում բանակցություններ տեղի ունեցան Հայ ազգային առաջին համագումարի և Եվրոպայի պոնտահույների ներկայացուցիչների միջև: Հույները մերժեցին ներքին ինքնավա-

⁷¹ Տե՛ս Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 230-231:

⁷² «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 19 յունուար, 1919, թիվ 13:

⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 10:

⁷⁴ Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին համապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմ. Դ. Բարթիկյանը, էջ 35:

րության իրավունքով Հայաստանին միանալու, իսկ հայերը՝ համադաշնություն կազմելու առաջարկը: Օրակարգում մնում էր երկու առաջարկ:

1. Պոնտոսը դառնում է անկախ հանրապետություն և Հայաստանին ազատ ելք է տալիս Ռիզե և Աթինե նավահանգիստներով (հույների առաջարկը),
2. Հայաստանը և Պոնտոսը կազմում են դաշնություն՝ Շվեյցարիայի օրինակով (հայերի առաջարկը)⁷⁵:

Այստեղ Կոստանտինիտեսը վրդովվել էր Ազգային պատվիրալության ներկայացուցիչներ Պոլոս Նուբար փաշայի և Գ. Նորատունկյանի վարքագծից, երբ հայ գործիչներն առաջ էին քաշել Տրապիզոնը Հայաստանին միացնելու հարցը, ինչը հիասթափեցնում է Կոստանտինիտեսին և վտանգում հետագա համագործակցության հնարավորությունը:

Հայ-հունական միասնական ճակատի ստեղծման ջատագով որոշ հայ գործիչներ ևս դեմ էին Տրապիզոնի պահանջով սրել հայ-հունական հարաբերությունները: Այդ կապակցությամբ Ա. Թյուրապյանը գրում է. «Ինչ հարկ կար Տրապիզոնի և այլնի խնդիր հարուցանել, տակավին չսպանված գայլի մորթը իրարու ձեռքէ խլելու ելել»⁷⁶: Այս տեսակետը, այնուամենայնիվ, պարտվողականության որոշակի տարր պարունակում էր:

Սակայն արդեն 1920 թ. սկզբներին հույները մասամբ փոխեցին իրենց դիրքորոշումը: Գիշտ է, նրանք շարունակում էին բողոքել Տրապիզոնը հայերին տրամադրելու հարցում, բայց ելնելով Պոնտոսի անկախության հարցում մեծ տերությունների բացասական դիրքորոշումից՝ ստիպված էին խորհել Հայաստանի հետ միանալու մասին, ուստի պատվիրակություն ուղարկեցին Հայաստան՝ Փարիզում սկսած բանակցությունները շարունակելու համար: Հայոց կաթողիկոսին այցելելու պատրվակով 1920 թ. հունվարի 1-ին Պոնտոսի հույն մետրոպոլիտ Ֆիլիպիդիս Խրիսանթոսը (Խրիսանֆ) ժամանում

⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, ք. 11:

⁷⁶ Թյուրապյան Ա., Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև. 1914-1924, Մարսել, 1925, էջ 23:

է Երևան: Խրիսանֆը Վենիզելոսի մոտիկ գործակիցն էր և Փարիզում պոնտական պատվիրակության նախագահը: Ինչպես նշում է Սիմոն Վրացյանը, Պոնտոսի հույները պահանջում էին Պոնտոսի անջատումը Թուրքիայից և առանձին հունական պետության ստեղծումը: Այդ պետության մեջ պետք է մտնեին Ռիզե-Սիմոս ամբողջ տարածությունը (Լազիստանը) Պոնտոսյան լեռների և Սև ծովի միջև՝ 1 220 000 բնակչությամբ, որից՝ 800 000 մահմեդական, 350 000 հույն և 70 000 հայ: Խրիսանֆը եկել էր որոշելու Հայաստանի և Պոնտոսի հարաբերությունները և առաջարկում էր՝ կամ 1. Պոնտոսի Հանրապետությունը կկազմե մեկ դաշնային մասը Հայաստանի Հանրապետության, կամ 2. Պոնտոսը կլինի ինքնուրույն և Հայաստանի հետ կմիանա համադաշնակցային հիմունքներով, և կամ 3. Անկախ և հավասարազոր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կկապվեն դաշնակցությամբ կամ զինակցությամբ: Վերջին դեպքում Հայաստանը կունենա սեփական ծովային ելք Աթինեում:

Խրիսանֆին Երևանում լավ ընդունեցին և կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիրը, ըստ որի՝ 1. Պոնտոսը վերոնշյալ սահմաններում մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ՝ իբրև նրա դաշնային մեկ մասը, իր ներքին գործերում Պոնտոսը կառավարվելու էր սեփական սեյմի միջոցով, 2. հայկական և պոնտական պատվիրակությունները Փարիզում գործելու էին համերաշխ, 3. Եթե Հայաստանի և Պոնտոսի անկախությունները մերժվի, հայերն ու հույները միասին քայլեր են ձեռնարկելու մինչև ապստամբություն՝ հարկադրելու համար, որ ճանաչվի ընդհանուր անկախությունը⁷⁷:

Ի հավելումն այս կետերի՝ նախատեսվում էր նաև, որ Պոնտոսի բանակը, զինվորական նախարարությունը, դրամական համակարգը, պետական ֆինանսները, արտաքին քաղաքականությունը, փոստ և հեռագրական վարչությունը, ցամաքային և ծովային հաղորդակցությունը պետք է լինեն Հայաստանի Հանրապետության հետ ընդհանուր և միավորված⁷⁸: Այս պայմանագիրը կնքվել է հունվարի 2-ին Խատիսյանի տանը կառավարության անդամների մաս-

⁷⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 383:

⁷⁸ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

նակցությամբ, իսկ հունական կողմը ներկայացնում էին Խրիսանֆը և Թիֆլիսում հունական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ստավ-րիտակիսը⁷⁹: Փաստորեն, անցավ Փարիզում առաջ քաշված հայկական առաջարկը, և Շվեյցարիայի օրինակով Պոնտոսը դաշնային պայմանագրով պետք է միանար Հայաստանին: Հունվարի 7-ին Հայաստանի կառավարությունը հաստատեց հայ-պոնտական համա-ծայնագիրը⁸⁰:

Երևանի համաձայնագրից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը և Փարիզում հունական պատվիրակության ղեկավար, Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելուսի կարգադրությամբ Պոնտոսի հարցերով զբաղվող գնդապետ Դիմիտրիոս Գոթենիոտիսը (Կաթենիոտիս), Թիֆլիսում հայ-հունական դաշնություն ստեղծելու մասին նոր պայմանագիր են ստորագրում: Այդ բանակցություններին Հայաստանի կողմից մասնակցել են արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը և զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը: Ինչպես պատմում է Ռուբենը, որոշվեց համաձայնության գալ Հունաստանի հետ և մի ճակատ կազմել երկուսին սպառնացող միլլիականների դեմ: Ըստ այդմ` Հայաստանին իբրև սեփականություն էր տրվում Սև ծովում մի նավահանգիստ Ռիզեի և ճորոխի միջև, իսկ Պոնտոսը դառնում էր անկախ պետություն` Հայստանի հետ համադաշնություն կազմելով⁸¹: Սակայն Փարիզի հայկական պատվիրակությունը առժամանակ չիրաժարվեց Տրապիզոնի նկատմամբ իր պահանջներից և չճանաչեց այդ պայմանագիրը` դիտողություն անելով Երևանին զիջողականության համար: Դա է վկայում այն փաստը, որ փետրվարի 24-ին Լոնդոն ժամանած Գոթենիոտիսի հետ հանդիպման ժամանակ, ծանոթանալով նրա և Խատիսյանի ստորագրած պայմանագրին, Ա. Ահարոնյանն ասում է. «Իմ կառավարությունը ինձ տակավին ոչինչ չէ հայտնել, և շատ ցավում եմ, որ անկարող եմ մեր պահանջները փոխել: Ավելացրի, որ մենք Տրապիզոնը հաստատապես չենք պահանջել, այլ որոշ

⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, ք. 11-12:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 259, ք. 11:

⁸¹ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 240:

տարածության վրա Սև ծովի ափին ելք ենք խնդրել Conference-ից՝ թողնելով նավահանգստի և ափերի տարածությունը որոշել իրեն՝ Conference-ին...»⁸²: Այս կապակցությամբ գնդապետ Գոթենիոտիսը փետրվարի 17-ին* Լոնդոնից հեռագրում է Աթենք՝ արտգործնախարարությանը. «...Այցելեցի Նուբար փաշային, նրան ներկայացրի Թիֆլիսում ձեռք բերված համաձայնությունները, որոնք նրան ապշեցրին: Հաջորդ օրը զարմանք հայտնեց և պ. Ահարոնյանը՝ Երևանի Հանրապետության ներկայացուցիչը: Նման անտեղյակության առնչությամբ շեշտեցի իմ տարակուսանքը...»⁸³:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի կառավարության և հայկական պատվիրակությունների միջև գործողությունների աններդաշնակություն է նկատվում. մի կողմից կառավարությունը համաձայնագիր է կնքում հույների հետ, մյուս կողմից պատվիրակությունը տեղյակ չէ դրա մասին, իսկ տեղեկացվելուց հետո էլ մերժում է այն: Այս տարակարծությունները, ինչ խոսք, վնասում էին ընդհանուր գործին և ցույց տալիս, որ կառավարությունը ոչ միշտ էր տիրապետում իրավիճակին:

Ըստ Պողոս Նուբարի և Ա. Ահարոնյանի կարծիքի, Տրապիզոնի հարցում հույների դիրքորոշման կտրուկ փոփոխության պատճառը հենց այդ համաձայնագիրն էր, որտեղ կառավարությունն ավելորդ զիջողականություն էր ցուցաբերել՝ հրաժարվելով Տրապիզոնի նկատմամբ հավակնություններից: Ինչպես գրում է Ա. Ահարոնյանը. «...Եվ հետևապես նրանք այլևս լսել չեն ուզում Տրապիզոնը մեզ զիջելու մասին»⁸⁴:

Հայ պատվիրակների մոտ որոշակի կասկածներ էր ծնում նաև հունական և վրացական պատվիրակությունների ջերմ ու սիրալիր

⁸² **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

* Ահարոնյանի և Գոթենիոտիսի ժամանակագրական տեղեկությունները որոշ տարբերություններ ունեն (ըստ Ահարոնյանի՝ իր և Գոթենիոտիսի հանդիպումը տեղի է ունեցել փետրվարի 24-ին), տե՛ս նախորդ հղումը):

⁸³ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմ. Հ. Բարթիկյանը, էջ 104:

⁸⁴ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

շփումներն ու բանակցությունները: Մեր պատվիրակները կարծում էին, որ այդքան զոհողությունների գնով գլուխ բերված համագործակցության միակ նպատակը հույների կողմից հայերի համակրանքը շահարկելն է, իսկ Պոնտոսը հայերի աջակցությամբ ազատագրվելուն պես կարող է համագործակցել Վրաստանի հետ⁸⁵: Այս կասկածամտությունը, ինչպես կհամոզվենք հաջորդ էջերում, անհիմն չէր, քանի որ վրաց պատվիրակությունը դեմ էր արտահայտվել Տրապիզոնը Հայաստանին հանձնելուն:

Պոնտոսի հույների նման ձգտումները հարուցում էին լազերի վրդովմունքը, որոնք աջակցություն էին ստանում Պոնտոսի հունական ինքնավարության գաղափարի հակառակորդ անգլիացիների կողմից: Վերջիններիս հսկողության տակ գտնվող Բաթումում լույս տեսնող «Իսլամ Գյուրջիստան» (Մուսուլմանական Վրաստան) թերթը գրում է. «Լազերը շատ վրդոված են այն տեղեկությունների վերաբերյալ, թե Կ. Պոլսում կազմուել է յունական ազգային կոմիտե՝ պատմական Պոնտական թագաւորութիւնը վերականգնելու համար: Լազիստանի երիտասարդութիւնը պատրաստութիւններ է տեսնում պաշտպանելու իր հայրենիքը և իր գոյութիւնը»⁸⁶:

Զնայած այս ամենին՝ 1920 թ. փետրվարի 23-ին Էվքսինյան Պոնտոսի նախագահ Կոնստանտինիդեսը Լոնդոնի խորհրդածողովին հուշագիր է ներկայացնում Թուրքիայից Պոնտոսի անջատման և Հայաստանի Հանրապետության հետ դաշնություն կազմելու մասին⁸⁷:

Այս գաղափարը սկսում է ինչ-որ տեղ խրախուսվել Անտանտի կողմից, քանի որ 1920 թ. սկզբներին բոլշևիկյան Կարմիր բանակը լուրջ հաջողություններ արձանագրեց Դենիկինի դեմ պայքարում և գրավեց Ռոստովը՝ ճանապարհ հարթելով դեպի Կովկաս, իսկ հայպոնտական հնարավոր դաշինքը զգալիորեն կուժեղացներ տարածաշրջանում բոլշևիկների դեմ բարձրացված պատմեշը: Բանը հասել էր նրան, որ Վենիզելոսի հորդորով Հայաստանի և Պոնտոսի միջև ռազմական կոնվենցիա էր կնքվել բոլշևիկյան ներխուժման

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104:

⁸⁶ «Ժողովրդի ձայն», 2 փետրուար, 1919, թիվ 24:

⁸⁷ Տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 252:

դեմ պայքարելու համար, որը ստորագրել էին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և գնդապետներ Կատենիոտեսն (Գոթենիոտիս) ու Անանիասոն⁸⁸:

Իհարկե, հայերի և հույների համար առաջնայինն այդ դաշինքը քեմալականների դեմ օգտագործելն էր: Կարևոր է նշել, որ հայ-հունական հակաթուրքական համագործակցությունն ավելի վաղ էր սկսվել: Դեռևս 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին քեմալականների դեմ բանակցելու նպատակով Երևան էր ժամանել Թիֆլիսում հունական դիվանագիտական առաքելության ղեկավար Ի. Ստավրիդակիսը⁸⁹: Հույների նպատակն էր տարածաշրջանում բնակվող տեղացի հույներից ստեղծել զինված ուժեր, որոնց կազմավորման վայրը պետք է լիներ Հայաստանը⁹⁰:

Հետաքրքիր է նաև Հայաստանի՝ դեպի Սև ծով ելքի վերաբերյալ Անտանտի տերությունների դիրքորոշումը: Ֆրանսիացիների դիրքորոշումը ավելի հստակորեն երևաց մեր պատվիրակների և Բերթրլոյի միջև կայացած հաջորդ հանդիպման ժամանակ՝ 1920 թ. փետրվարի 20-ին, Լոնդոնում: Հայ պատվիրակների այն հարցին, թե ինչ վիճակում է Հայաստանի՝ դեպի Սև ծով ելքի խնդիրը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի համար դա կենսական նշանակություն ունի, Բերթրլոն չոր տոնով պատասխանում է, թե Շվեցարիան էլ է ապրում առանց ծովի: Մեր պատվիրակները հակադարձում են, թե «Շվեցարիան գտնվում է Եվրոպայի սրտում՝ շրջապատված քաղաքակիրթ պետություններով. անալոգիան հանդիշ չէ: Վերջապես, մենք պատերազմից առաջ օգտվել ենք և՛ Թյուրքիայի ծովային ճամփաներից, և՛ Ռուսիայի: Այժմ մեզ այս երկու պետությունների լծից ազատելով քաղաքականապես, անարդար և հակասական կլինի դնել տնտեսական լծի տակ՝ մեր բոլոր թշնամի հարևանների»⁹¹: Բերթրլոն կրկին խուսափողական պատասխան է

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁹ Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմ. Հ. Բարթիկյանը, էջ 11:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁹¹ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 54:

տալիս: Այս հարցի շուրջ Ֆրանսիայի չկամության մասին ակնարկել են նաև իտալական պատվիրակության անդամները հայ պատվիրակների հետ հանդիպման ժամանակ⁹²:

Բայց արդեն փետրվարին նկատելի տեղաշարժ նկատվեց այս հարցում: Պոլոս Նուբար Փաշայի և Ա. Ահարոնյանի Անգլիայի խորհրդարանի անդամ լորդ Ռոբերտ Սեսիլի հետ Լոնդոնում փետրվարի 22-ի հանդիպումից հետո փետրվարի 23-ին խորհրդարանի արտաքին գործերի հանձնաժողովը մի բանաձև է ընդունում, որտեղ մասնավորապես նշված էր. «Հայաստանի մանուկ հանրապետությունը Սև ծովի վրա պետք է ունենա իր ելքը...»⁹³:

Ակնհայտ է դառնում, որ Անգլիան և Ֆրանսիան Հայաստանի դեպի Սև ծով ելք ունենալու հարցի շուրջ լուրջ տարակարծություններ ունեին: Ֆրանսիան բացահայտ հանդես եկավ այդ խնդրի լուծման դեմ, երբ խոսքը վերաբերում էր Տրապիզոնին: Տրապիզոնը Հայաստանին տալու առաջարկը դեռևս հունվարի 11-ի նոտայում համարվում էր աննպատակահարմար այն պատճառաբանությամբ, որ Տրապիզոնի վիլայեթի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, ըստ ֆրանսիական կառավարության տվյալների, մահմեդական էին: Ըստ երևույթին, ֆրանսիացիները Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին (Կիլիկիա, Սիրիա) և Փոքր Հայքում հաստատվելու դիմաց աջակցում էին թուրքերին կայսրության այլ հատվածները Թուրքիայի կազմում պահելու խնդրում: Եվ քանի որ Հայաստանի համար ծովային ելքի հնարավոր ուղիներից մեկը դիտվում էր Տրապիզոնը, ֆրանսիացիները կտրուկ հանդես եկան դրա դեմ: Նրանց կարծիքով Տրապիզոնի վիլայեթի բնակչության 80%-ը մահմեդականներ են, ուստի և երկիրը պետք է թուրքական մնա, իսկ էրզրումից Տրապիզոն երկաթգծի կառուցումը գործնականում անհնարին է երկրի լեռնոտ մակերևույթի պատճառով, հետևաբար Տրապիզոնը հայերին տալն անիմաստ է⁹⁴:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁹⁴ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 604:

Հայաստանի համար Տրապիզոնը կենսական նշանակություն ուներ: Այդ հարցում, ելնելով միասնական մանդատի ձգտումից, Հայաստանին հատկապես աջակցում էր ԱՄՆ-ը: Վերջինիս կառավարությունը 1920 թ. մարտի 26-ին նոտա է հղում դաշնակից տերություններին, որտեղ ասվում էր. «Նկատի առնելով, որ Տրապիզոնը մշտապես եղել է Հայաստանի վրայով առևտրական ճանապարհի վերջին կայանը, և որ Վենիզելոսը, խոսելով այդ շրջանում բնակվող հույների անունից, հայտարարել է, որ նրանք գերադասում են ավելի շուտ կապը Հայաստանի, քան թե Թուրքիայի հետ, ԱՄՆ-ի կառավարությունը հուսով է, որ տերությունները կհամաձայնեն Տրապիզոնը տալ Հայաստանին»⁹⁵: Սակայն հույներն ավելի ագրեսիվ էին դարձել: Հունական պատվիրակությունը, մարտին և նաև դրանից առաջ Լոնդոնում այցելելով հայկական պատվիրակությանը, սպառնում է, որ եթե հայերը շարունակեն պահանջել Տրապիզոնը, ապա իրենք կմիանան թուրքերին, որովհետև Տրապիզոնը Պոնտոսի գլուխն է, և հույները թույլ չեն տա գլուխն անջատել մարմնից⁹⁶: Իհարկե, այդ այցելություններն ու սուր խոսակցությունները պաշտոնական բնույթ չէին կրում և նպատակ ունեին հայերին ետ պահել Տրապիզոնի նկատմամբ հավակնություններից: Ուստի հայկական կողմը բազմաթիվ դժվարություններին հունական թշնամանքը չավելացնելու և հունական կառավարության բարյացակամությունը պահպանելու նպատակով արդեն օգոստոս ամսին որոշում է հրաժարվել Տրապիզոնի պահանջից⁹⁷: Այդ որոշման վրա ազդեց նաև Սևրի պայմանագրով նախատեսված Հայաստանին Տրապիզոնի նավահանգստով տնտեսական ելք տրամադրելու հանգամանքը: Իսկ Վենիզելոսը արդեն հուլիս ամսին հրապարակեց իր փոփոխված դիրքորոշումը. «Իմ փափաքս էր տեսնել, որ Պոնտոս ու Հայաստան դաշնակցային պետութիւն մը կազմած են: Բայց ծրագրին իրականացումը անկարելի եղաւ: Պոնտոսի յոյները ինքնավար ըլլալ կուզին... Տրապիզոն,

⁹⁵ **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 282:

⁹⁶ Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123:

Պոնտոսի մայրաքաղաքը տնտեսական ելք պիտի ծառայէ Հայաստանի (համար-Շ.Թ.)»⁹⁸:

Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ հայ-թուրքական սահմանագծումը պետք է իրականացնի ԱՄՆ նախագահը, Փարիզի հունական պատվիրակությունը որոշեց մի ընդարձակ հեռագիր ուղարկել Վ. Վիլսոնին և խնդրել, որ Հայաստանի սահմանները գծելիս չմոռանա, որ Տրապիզոնն ի սկզբանե հելլենական քաղաք է եղել և այժմ էլ նրան չի կարելի զատել հելլենությունից⁹⁹:

Մեծ տերությունները դեմ էին Պոնտոսում երկրորդ հունական պետության ստեղծմանը, ուստի հույները պետք է ավելի լուրջ համագործակցության եզրեր փնտրեին Հայաստանի հետ: Սակայն գնդապետ Գոթենիոտիսն իրավամբ նկատում է, որ պոնտացի հույն դիվանագետների, այդ թվում նաև Տրապիզոնի մետրոպոլիտ Ֆ. Խրիսանթոսի միամտությունն ու ոչ պրոֆեսիոնալիզմը խանգարեցին գործին: Հայաստանը, ելք չունենալով դեպի արտաքին աշխարհ, պահանջում էր Տրապիզոնը՝ այն համարելով իր միակ փրկությունը: Սակայն պոնտացի հույները առաջ քաշեցին «Պոնտոսի անբաժանելիության» մասին վարկածը և վերջնականապես թաղեցին Պոնտոսի ազատագրության հարցը, որում, հարկավ, իրենց լուծման ունեին նաև մեծ տերությունները¹⁰⁰:

Հայ-հունական համաձայնագիրն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց: Ֆրանսիայի, Իտալիայի և հատկապես Խորհրդային Ռուսաստանի համակողմանի աջակցությամբ քեմալականները 1921-1922 թթ. ջախջախեցին հունական բանակը, և ամբողջ Պոնտոսը մաքրվեց հույներից: Իսկ Լոզանի խորհրդաժողովում փակվեց Պոնտոսի հունական պետություն ստեղծելու թեման:

⁹⁸ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 20 յուլիս, 1920, թիվ 506 (2327):

⁹⁹ Տե՛ս «Յառաջ», Երեւան, 16 յուլետեմբեր, 1920, թիվ 226:

¹⁰⁰ Տե՛ս Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմ. Դ. Բարթիկյանը, էջ 33-34:

1.4. Լազիստանով ծովային ելք տրամադրելու հարցի վերաբերյալ հայ-վրացական տարակարծությունները: Դաշնակիցների դիրքորոշումը

Տրապիզոնը Հայաստանին տալու ԱՄՆ-ի առաջարկը դաշնակիցների սրտով չէր: Խնդիրն ավելի բարդացավ, երբ Սան Ռեմոյում սկսվեց քննարկվել Երզրունը Հայաստանին չտալու հարցը: Այս ամենը, ինչպես նաև հույների բարձրացրած աղմուկը որոշակիորեն կասկածելի դարձրին Տրապիզոնով դեպի Սև ծով ելք ունենալու հարցը, և հայկական կողմը ստիպված էր քննարկել ծովային ելքի այլ տարբերակներ: Սկսվեց շրջանառվել Լազիստանով (Ռիզեի նավահանգիստ) ծովային սահման ձեռք բերելու հնարավորությունը: Այս տարբերակն էլ անընդունելի էր անգլիացիների համար, որոնք առաջարկում էին հայերին բավարարվել Տրապիզոնով և հեռու մնալ Լազիստանից, քանի որ նրանք մտադիր էին Աջարիայում ստեղծել չեզոք պետություն և Լազիստանը կցել դրան:

Քանի որ Վրաստանն էլ էր վճռականորեն հավակնում Լազիստանին, ուստի հայ-վրացական հարաբերություններում ծայր առավ Լազիստանի խնդիրը, որը ծագեց 1920 թ. սկզբներին, երբ Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի հարցը քնարկելիս հնարավոր տարբերակներից մեկը սկսեց դիտվել հենց այդ տարածաշրջանը:

Լազիստանը (Լազիկա) Տրապիզոնի վիլայեթի Տրապիզոնից դեպի արևելք ընկած Սև ծովի առափնյա սանջակներից մեկն էր, որը ձգվում էր մոտավորապես Ռիզե-Աթինե-Խոպա գծով: Լազիստանի նկատմամբ հավակնություններ ունեին անգլիացիները, հույները, հայերը, վրացիները և իհարկե քենալականները: Անգլիացիների հավակնությունները դադարեցին 1920 թ. գարնանը, երբ նրանք վերջնականապես հրաժարվեցին Աջարիայի և Լազիստանի տարածքում իրենց հովանու ներքո խամաճիկ պետություն ստեղծելու ծրագրից: Հույների հավակնությունները ի հայտ եկան դեռևս 1919 թ. սկզբներին, երբ նրանք առաջ քաշեցին Պոնտոսի ինքնավար հանրապետություն ստեղծելու ծրագիրը: Հույները իրենց պահանջը հիմնավորում էին պատմական իրավունքով և տարածաշրջանի ազ-

գագրական կազմով: Այդ նույն ժամանակ վրաց պատվիրակությունը¹⁰¹ Փարիզի վեհաժողովում հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ հիմնավորելով իրենց իրավունքները Լազիստանի նկատմամբ, իսկ մի փոքր անց այդ ամենը շարադրեցին նաև վեհաժողովին ներկայացրած իրենց հուշագրում¹⁰²:

Քենալականների հավակնություններն ամրագրվեցին 1919 թ. հուլիսի 23-ին երզրունում հրավիրված «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության կազմակերպության» համաժողովի կողմից ընդունված «Ազգային ուխտի» մեջ, որի առաջին հոդվածում նշված էր, որ Տրապիզոնի նահանգը Ջանիկի շրջանի հետ միասին կազմում են Օսմանյան կայսրության անբաժանելի մասը¹⁰³:

Հայաստանի ծովային սահմանի հարցում անգլո-ֆրանսիական հակասությունները հատկապես ակներև դարձան Գերագույն խորհրդի կողմից ստեղծված, Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովի նիստում, որը հրավիրվել էր 1920 թ. փետրվարի 21-ին՝ Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը կազմելու նպատակով փետրվարի 12-ից ապրիլի 10-ը Լոնդոնում ընթացող Գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովի շրջանակներում: Մինչ այդ, խորհրդաժողովը հայկական խնդիրներին անդրադարձավ փետրվարի 16-ի նիստում, որտեղ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Ֆ. Բերթըլոն դեմ արտահայտվեց Տրապիզոնը Հայաստանին տրամադրելուն՝ նշելով, որ Հայաստանը կարող է արտոնություններ ունենալ Կարս-Բաթում կառուցվելիք երկաթգծում, Կիլիկիայով՝ մինչև Ալեքսանդրետի նավահանգիստը և Անատոլիայով՝ երզրունից

¹⁰¹ Փարիզի վեհաժողովում վրացական պատվիրակության ղեկավարներն էին Կառլո (Սիկոլայ) Զխեիձեն և Ակակի Ծերեթելին: Տե՛ս. **Жордания Н.**, Моя жизнь, Париж, 1968, стр. 91. Իսկ պատվիրակությունը բաղկացած էր 19 անդամներից, որոնց թվում էին Գ. Ռուժիլաձեն, Ն. Ջակելին, Ի. Ջավախիշվիլին և ուրիշներ: Տե՛ս. **Мархулия Г.**, Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах (с сокращениями), Тбилиси, 2007, стр. 64.

¹⁰² Տե՛ս. **Авалов З.**, Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., Париж, 1924, стр. 255.

¹⁰³ Տե՛ս **Փափազեան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 330:

մինչև Կոստանդնուպոլիս¹⁰⁴։ Իտալիայի վարչապետ Նիտտին համաձայնվում է Բերթելոյի հետ, իսկ Լևոյո Ջորջը խնդրի լուծումը դյուրացնելու համար առաջարկում է ստեղծել Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողով։ Այդ հանձնաժողովը ստեղծվեց հաջորդ օրը՝ փետրվարի 17-ին, որը Հայաստանի սահմանների հետ կապված այլ հարցերի շարքում պետք է քննարկեր նաև Բաթումի և Լազիստանի սանջակի ապագա կարգավիճակին վերաբերող հարցերը¹⁰⁵։ Այս հանձնաժողովի մեջ էին մտնում Անգլիան՝ ներկայացուցիչներ Ռոբերտ Վանսիտտարտը և գնդապետ Գրիբենը, Ֆրանսիան՝ ներկայացուցիչներ Կամերերը և գնդապետ Շարդինին, Իտալիան՝ ներկայացուցիչներ Գալլին և գնդապետ Գաստոլդին և ճապոնիան՝ ներկայացուցիչներ Իսաբուրո Գոշիդան և լեյտենանտ Կիյուշի Անոն¹⁰⁶։

Հանձնաժողովի փետրվարի 21-ի նիստում հայ պատվիրակներ Պողոս Նուբարը, Ա. Ահարոնյանը և գեներալ Կորգանյանը ներկայացրին Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ գրավոր պահանջագիր և քարտեզը, որը կազմել էր գեներալ Կորգանյանը։ Այդ քարտեզը, ըստ որի հայ-թուրքական սահմանն անցնում էր Տրապիզոնից, Երզնկայից, Դերսիմից և Խարբերդից արևմուտք, հարուցեց Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ ազգությամբ իրենա Կամերերի խիստ դժգոհությունը։ Իսկ Անգլիայի ներկայացուցիչ Վանսիտտարտին հետաքրքրում էր այն հարցը, թե, եթե Տրապիզոնը տրվի հայերին, ապա նրանք կպահանջե՞ն նաև Լազիստանը։ Ա. Ահարոնյանը վճռականապես «այո» է ասում՝ գիտակցելով, որ այդ պատասխանը կարող է դուր չգալ անգլիացուն¹⁰⁷։ Հայ պատվիրակները, ելնելով Տրապիզոնի շուրջ հույների բարձրացրած աղմուկից և Ֆրանսիայի չկամությունից, վախենում էին, որ Տրապիզոնը իրենց չտալու դեպքում Հայաստանը կգրկվի ծովային ելքից, ուստի պահանջելով երկուսն

¹⁰⁴ См. **Ованнисян Р. Г.**, Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг., Ереван, 2007, стр. 428-430.

¹⁰⁵ См. там же, стр. 430.

¹⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, ք. 74, նաև՝ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ. էջ 60, նաև՝ **Авалов З.**, указ. раб., стр 254:

¹⁰⁷ Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 61:

էլ՝ հույս ունեն, որ կստանան մեկն ու մեկը: Սակայն Վանսիտտարտը, առաջնորդվելով ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ հանելու փորձված քաղաքականությամբ, ընդիմանում է, թե լազերը վրացական ծագում ունեն, և վրացիները պահանջում են այն: Ա. Ահարոնյանը հակադարձում է նրան՝ նշելով. «Նախ լազերի վրացական ծագումը խիստ կասկածելի է, սակայն, եթե նրանք վրացի ծագումն իսկ ունենային, խնդիրը դրանից մազաչափ չէր փոխվի, և վրացիք անգամ այդ դեպքում մեզնից ավելի նվազ իրավունք կունենային այդ հողամասի վրա»¹⁰⁸: Բացի դրանից՝ Լազիստանը իրենց պետք է ոչ թե որպես տարածք, այլ որպես ելք դեպի ծով՝ Հայաստանի կենսական կարիքներն ապահովելու համար, որի կարիքը վրացիները չունեն, ապա նաև նշում, որ վրացիները տիրապետում են 300 000 հայերի վրա, իսկ իրենք հավակնում են ընդամենը 50-60 հազար լազերի, որոնց վրացական ծագումը նույնիսկ ապացուցված չէ: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ ո՛չ Տրապիզոնում և ո՛չ էլ Ռիզեում երկաթուղի չկա, հայ պատվիրակները խնդրում են հանձնաժողովից Բաթումով տնտեսական ելք ապահովել Հայաստանի համար դեպի Սև ծով, առանց որի անհնար կլինի ոտքի հանել ավերակների վերածված երկիրը¹⁰⁹:

Այստեղ հատկանշականն այն է, որ դեռևս Գերագույն խորհրդի փետրվարի 16-ի նիստում Անգլիայի արտգործնախարար լորդ Քերզոնը հայտարարել էր, որ անգլիական զինվորական իշխանությունները խորհուրդ չեն տալիս Երզրումը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ, քանի որ դա մշտական սպառնալիք կներկայացնի Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով նրա նկատմամբ թուրքերի հավակնությունները: Հետևաբար, ըստ Քերզոնի, դեպի Սև ծով ելք հայերին կարելի է շնորհել Լազիստանով, որը, սակայն, կարելի է հիմնավորել միայն տնտեսական տեսանկյունից, քանի որ այդտեղի բնակիչները վրացական ծագմամբ մուսուլմաններ են¹¹⁰: Ահա թե ինչու էր հակադարձում Վանսիտտարտը մեր պատվիրակներին՝ մատնանշելով վրացի-

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 62:

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹⁰ См. **Ованнисян Р.**, указ. раб., стр. 429.

ների հավակնությունները: Մեր հավակնությունները չեզոքացնելով վրացականով՝ անգլիացիների համար ավելի դյուրին կլիներ Լազիստանը պահել իրենց շահերի տիրություն: Եվ քանի որ թե՛ Լազիստանի և թե՛ Բաթումի խնդիրները շատ կարևոր էին հայ-վրացական սահմանագատման հարցը լուծելու առումով, 1920 թ. փետրվարի 25-ին, այսինքն՝ մեր պատվիրակների հետ հանդիպումից չորս օր անց, վրաց պատվիրակությունն է հրավիրվում Չայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողով՝ այդ հարցերը պարզաբանելու համար¹¹¹: Ըստ վրաց պատվիրակության՝ իրենց պահանջները Լազիստանի, ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի՝ դրան հարող Բայբուրդի գավառի որոշ մասերի վրա, որոնք հիմնավորվում էին որոշակի պատմական և ազգագրական տվյալներով, ինչպես նաև վրաց հանրության մեջ տարածված հայացքներով, ի սկզբանե հանդիսանում էին պայմանական, այն մտքով, որ դրանք կախված էին Արևելյան Անատոլիայում թուրքական իշխանության վերացումից և նոր Չայաստանի ստեղծումից: Վրացիների դիտարկմամբ, եթե նախկին Օսմանյան կայսրության որոշակի տարածքներ ենթակա են վերաբաժանման, և հայ-վրացական սահմանը պետք է անցնի ճորոխի ավազանով և Սև ծովի առափնյա մուսուլմանական պրովինցիաների տարածքներով, ապա, բնականաբար, Վրաստանը պետք է պահանջի Լազիստանը, որը Բաթումի ծովափի ուղղակի շարունակությունն է, թեկուզև ուժգին թրջացված, բայց արյամբ և լեզվով վրացիներին մոտ կանգնած բնակչությամբ¹¹²: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ վրացիները պատրաստ էին չքննարկել Լազիստանի հարցը, եթե այն մնալու էր Թուրքիային, իսկ հույների և հատկապես հայերի պարագայում կենաց ու մահու պայքար էին մղում:

Վրացական կառավարության անհանգստությունը կապված էր այն բանի հետ, որ այդ օրերին լուրեր էին տարածվում Եվրոպայում, ինչպես «Էխո դե-Պարի» թերթի թղթակիցն էր Լոնդոնից հաղորդում, թե հաշտության խորհրդաժողովը նախատեսում է Թուրքիան բաժանել 9 մասի, որոնցից մեկը Լազիստանի Չանրապետությունն է՝ ա-

¹¹¹ См. **Авалов 3.**, указ. раб., стр. 255.

¹¹² См. там же.

ռանց Տրապիզոնի, և որը հատուկ պայմաններով պետք է կապվի Հայաստանի հետ¹¹³:

Հանձնաժողովում նախագահող Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Կամերերը վրաց պատվիրակության ներկայացուցիչ Ջուրաբ Ավալովի վերը բերված փաստարկները բավականաչափ հիմնավոր է համարում, սակայն նշում է, որ լազերը բոլորովին էլ ցանկություն չեն հայտնել միանալ Վրաստանին, և որ օրինակ 1918 թ.* թուրքերը Բաթումը գրավել են հենց լազերի օգնությամբ: Ավալովը դա բացատրում է նրանով, որ քանի դեռ այդ երկրամասում պայքար էր գնում Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև, ոչ միայն լազերի, այլ նաև նախկին Ռուսական Վրաստանի մուսուլմանների համակրանքը եղել է իրենց հավատակիցների կողմը: Բայց այժմ, երբ մեծ տերությունները որոշել են ստեղծել անկախ Հայաստան, և Թուրքիայի իշխանությունը նրա նախկին տիրույթների այդ մասի վրա չի պահպանվելու, արդարացի հարց է առաջանում, ո՞ր տանել լազերին, կամ նրանք ո՞ր են նախընտրում գնալ՝ դեպի անկախ Վրաստան, թե՞՝ Հայաստան: Եթե խնդիրը այդպես դրվի, նշանակում է՝ այն արդեն լուծված է¹¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական պատվիրակությունը բավականաչափ վստահ էր Լազիստանի հարցում: Ինչ խոսք, այդ վստահությունը ավելի շատ արհեստական էր՝ տպավորություն գործելու համար և հեռու էր օբյեկտիվ իրականությունից, ինչի մասին ակնարկեց Կամերերը հանձնաժողովի նիստում: Այդ ակնարկը, իհարկե, նախևառաջ ուղղված էր Անգլիայի դեմ, որը, լազերին վրացական ծագում վերագրելով, ձգտում էր հիմքեր ստեղծել բրիտանական հովանու ներքո Աջարիա-Լազիստան խամաճիկ պետություն ստեղծելու ծրագրի համար:

Իսկ վրացիներն իրականում այնքան էլ վստահ չէին լազերի հարցում: Այդ մասին է վկայում «Սախալխո Սաքմե» թերթի 1920 թ.

¹¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 28, նաև՝ «Յառաջ», 1 մայիս, 1920, թիվ 89:

* Զ. Ավալովի գրքի բնագրում նշված է 1928 թ., որը, վստահաբար, տպագրական վրիպակ է:

¹¹⁴ См. Авалов З., указ. раб., стр. 255-256.

ապրիլի վերջերի հետևյալ հրապարակումը. «...Մահմեդական վրացիները և նաև քրիստոնյա վրացիները պետք է ցույց տան աշխարհին, որ իրենք չեն ուզում վիրավորված լինել և հիմարի անուն վաստակել: Մենք դեմ չենք, որ Հայաստանին դեպի ծով ելք տրվի, բայց ոչ Վրաստանի հաշվին: Պետք է էմիսարներ ուղարկել Լազիստան, որպեսզի բացատրեն ժողովրդին, թե իրենց համար ինչ դժբախտություն կլինի, եթե բավարարվեն հայ և հույն իմպերիալիստների պահանջները...»¹¹⁵: Լազիստանը հայերին հանձնելու և ճորոխի ծախ ափով Ռիզեի ուղղությամբ երկաթգիծ կառուցելու վերաբերյալ «Սախալխո Սաքմեի» միտքն է շարունակում Վրաստանի ազգային և ագրարային քաղաքականության օրգան «Կլդե» լրագիրը իր 38-րդ համարում. «Կարող է պատահել, որ լազերի մարմնի վրայով երկաթուղի անցկացնելիս Հայաստանն իր գերեզմանը գտնէ մահմեդականների կողմից և (հայ-Շ. Թ.) ժողովուրդն իր հայկական ձեռքը չդիպցնէ լազերի ու աճառացիների հողին ու ջրին: Բայց կարող է նաև պատահել, որ հայկական երկաթուղու կառուցումը փաստօրէն իր ձեռքն առնէ Անտանտի պետութիւններից որևէ հզօրագոյնը, որը ստանձնած կունենայ Հայաստանի մանդատը»¹¹⁶: Իսկ թե ինչ «դժբախտություն» է լինելու այդ երկաթուղին կառուցելու դեպքում, «Կլդեն» շարունակում է. «Եւ այդ կառուցելիք երկաթուղին, ինչպես յայտնի է, հսկայական հարւած է հասցնելու Անդրկովկասի երկաթուղուն, և Վրաստանի երկաթուղուն կը մնայ տեղական դեր միայն խաղալու, որի հետեւանքն էլ կը լինի տնտեսական տագնապ մեզ համար»¹¹⁷: Ավելի մեծ անկեղծություն դժվար է պատկերացնել, որը ցավոք իր ողջ էությանը հակահայկական էր: Ապա «Կլդեն» շարունակում է՝ ինքն իրեն հակասելով. «Իրանք լազերը ձգտում են ազգային անկախութեան, նրանք իրանց արիւնը կը թափեն հայ տիրապետողների դէմ կռուելով: Լազերն իրանց աչքերն ուղղված ունեն դէպի Վրաստան և Թիֆլիսի կառավարութիւնը պետք է օգտագործէ այդ մոմենտը լայն չափերով... Կառավարութիւնն այժմ իր քննութիւ-

¹¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, ք. 28:

¹¹⁶ «Նոր աշխատաւոր», Թիֆլիս, 27 յուլիս, 1920, թիվ 89 (161):

¹¹⁷ Նույն տեղում:

նը Լազիստանում պետք է բռնե»¹¹⁸: Հարց է առաջանում. եթե լազերը ձգտում են ազգային անկախության, ապա ինչո՞ւ է Վրաստանը ջանում «իր քննությունը բռնել» Լազիստանում: Դառն իրականությունն այն է, որ թե՛ «Սախալխո Սաքմեն», թե՛ «Կղեն» և թե՛ վրացական մյուս թերթերը հստակորեն արտահայտում էին վրաց կառավարության և քաղաքական շրջանակների տեսակետը: Ի դեպ, ըստ վրաց հանրության մեջ տարածված տեսակետի, ճիշտ չէր նաև Տրապիզոնը Հայաստանին հատկացնելը, քանի որ այնտեղ հայերը կարող էին հասնել՝ միայն գրավելով ուրիշի տարածքները¹¹⁹: Պարզ էր, որ սրանով վրացիները կասկածի տակ էին առնում Երզրունի հայկական պատկանելիությունը և ուղղակիորեն սպասարկում Թուրքիայի շահերը: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Հայաստանից Տրապիզոն գնացող ճանապարհն անցնում է Երզրունով: Դեռ ավելին, հետագայում նրանք փորձում էին հիմնավորել Երզրունի և Տրապիզոնի վրացական պատկանելիությունը, որին մենք կանդրադառնանք հաջորդ գլուխներում: Ստացվում էր, որ վրացական կողմն ընդհանրապես դեմ էր Հայաստանի՝ դեպի Սև ծով սեփական ելք ունենալուն:

Վրաց մենչևիկների այս հակահայ քաղաքականությունն աստիճանաբար թշնամացնում էր նաև հայ և վրաց ժողովուրդներին: Ինչպես գրում է Ա. Ջամալյանը. «Ջարմանալի կը լինէր, եթէ Վրաստանի հին ու նոր վարիչների կողմից մօտ տասը տարի հրահրուող հակահայկական տրամադրութիւնները համապատասխան անդրադարձում չունենային վրաց ժողովրդական զանգուածների վրայ: Այս զանգուածները, որ երկար ու ձիգ դարերի ընթացքին միշտ եղբայրական վերաբերմունք են ունեցել դէպի հայ ժողովուրդը եւ մանաւանդ Վրաստան ապաստանած հայկական հատուածները, այժմս ըստ երեւոյթին շատ էլ չեն կառչում վաղեմի բարեկամութեան ականդների»¹²⁰:

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, ք. 27:

¹²⁰ **Ջամալյան Ա.**, Հայ-վրացական կնճիռը, Երևան, 2011, էջ 203:

Իսկ ինչ վերաբերում էր լազերի վրացական ծագմանը, ըստ Ա. Ահարոնյանի՝ որևէ հիմնարար ապացույց դրա մասին գոյություն չունի: Ըստ գիտության մեջ տարածված տեսակետի՝ լազերենը համարվում է քարթվելական լեզվաընտանիքի լեզու, ինչպես վրացերենը, մեգրելերենը և սվաներենը: Սակայն այս ժողովուրդների գեներտիկ կապը հստակ ապացուցված չէ¹²¹: Ինչպես գրում է ռուս պատմաբան Ա. Շիրոկորադը. ««Լազեր» եզրույթը հիշատակվում է մ.թ. 1-ին դարից, «Քարթլին»՝ 8-րդ դարի սկզբից, «Մեգրելներ»՝ 9-րդ դարից...»¹²²: Այսինքն՝ վրացիների հավակնությունների ազգագրական ապացույցները հիմնավոր չեն:

Այժմ քնարկենք վրաց պատվիրակության առաջ քաշած մյուս՝ պատմական իրավունքի փաստարկը: Հնագույն ժամանակներից պատմական Լազիկան (Տրապիզոնից մինչև Բաթում՝ Սև ծովի առափնյա տարածքը) մտել է մի շարք պետությունների կազմի մեջ կամ հանդիսացել է ինքնուրույն իշխանություն: Ք.ա. 6-5-րդ դարերում Լազիստանը Կոլխերի թագավորության կազմում ընկել է Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ, Ք. ա. 2-րդ դարում մաս է կազմել Փոքր Հայքի թագավորությանը¹²³: Ք.ա. 2-րդ դարի վերջին ենթարկվել է Պոնտոսի թագավորությանը, իսկ Ք.ա. 1-ին դարում՝ Հռոմեական կայսրությանը¹²⁴: Տարբեր ժամանակներում Լազիկան ընկել է Հայաստանի (Երվանդականների, Արտաշեսյանների) քաղաքական ազդեցության տակ: 3-րդ դարի վերջին առաջացել է Լազիկայի թագավորությունը՝ Էգրիսին (Կողքիս (Եգր))։ 6-րդ դարի կեսերին Լազիկան կորցնում է անկախությունը՝ 562 թ. նվաճվելով Բյուզանդիայի կողմից: 7-րդ դարի վերջին՝ 697 թ. Լազիկան ընկնում է Արաբական խալիֆայության լծի տակ, իսկ 8-րդ դարի սկզբին մտնում է Աբխազական թագավորության կազմի մեջ, որը կախման

¹²¹ Տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki/Картвельские_языки

¹²² **Широко́рад А.**, Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет, Москва, 2009, стр. 23-24.

¹²³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, հեղ. Բ. Հարությունյան, Երևան, 2005, էջ 22:

¹²⁴ Տե՛ս <https://ru.wikipedia.org/wiki/Колхида>

մեջ էր գտնվում Բյուզանդական կայսրությունից¹²⁵։ Տրապիզոնի կայսրության գոյության ընթացքում (1204-1461 թթ.) Լազիկան մտնում է այդ պետության կազմի մեջ¹²⁶։ 1578 թ. այն գրավվում է թուրքերի կողմից և մտնում Օսմանյան կայսրության մեջ։ 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով Լազիստանի արևելյան հատվածը Բաթում քաղաքով անցնում է Ցարական Ռուսաստանին, որտեղից էլ սկսվում է Բաթումի մարզի (Աջարիայի) պատմությունը։

Ք. ա. 6-րդ դարում Լազիկայում իրենց գաղութներն (Դիոսկուրիադան և Ֆասիսը) են հիմնում հույները¹²⁷։ Այդ ժամանակներից մինչև այսօր հույները դառնում են Լազիստանի հիմնական ազգերից մեկը։

Հայերը Լազիկայում մեծ քանակությամբ սկսել են հաստատվել 8-րդ դարում, երբ արաբական հալածանքներից խուսափելով՝ 1200 հայ գյուղացիներ Համամ Ամատունի իշխանի և նրա հոր Շապուհի առաջնորդությամբ հիմնավորվում են այս ապահով լեռներում՝ Բյուզանդական կայսրության հովանու ներքո։ Նրանց կենտրոնը կոչվում էր Տամբուր, որն ավելի ուշ Համամ իշխանի անունով կոչվում է Համամաշեն կամ Համշեն։ Այսպես հիմք է դրվում Համշեն գավառին և համշենահայության գոյությամբ նաև՝ Հայկական Պոնտոսի պատմությանը։ Խաչքար լեռնաշղթայի հովիտների մեջ համշենցիները բազմանում և պահում են իրենց լեզուն ու հավատքը՝ լեռները զարդարելով բազմաթիվ վանքերով և եկեղեցիներով մինչև օսմանցիների ասպատակությունները¹²⁸։

Խաչքար լեռնաշղթան, որը զարմանալիորեն նույնիսկ թուրքական քարտեզներում է պահպանել իր հայեցի անունը, Պոնտական լեռնաշղթայի ամենաբարձր հատվածն է, ամենաբարձր գագաթը՝ Խաչքարը, 3937 մետր է¹²⁹։ Օսմանյան իշխանությունների բռնաճնշումների ներքո 17-18-րդ դարերում համշենահայության գերակ-

¹²⁵ Տե՛ս <https://wikipedia.org/wiki/Эгрици>

¹²⁶ Տե՛ս https://wikipedia.org/wiki/Трапезундская_империя

¹²⁷ Տե՛ս <https://ru.wikipedia.org/wiki/Колхида>

¹²⁸ Տե՛ս Վրդ. Պզտիկեան Յ., Տայք, Բարձր Հայք։ Վրացակա՞ն, թե՞ հայկական, ճամբորդական նոթեր, Երեւան, 2005, էջ 61-62։

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64։

շիռ մեծամասնությունն ընդունում է իսլամ, իսկ նրանց որոշ մասն էլ գաղթում Սոչի, Սուխում և Ադլեր, սակայն պահպանում են իրենց լեզուն և ազգային ու քրիստոնեական սովորույթները:

Այսօր էլ հազարավոր համալսարանային եւ ակադեմիկոսներ, որոնց կյանքը Մեծ եղեռնի տարիներին փրկվել է միմիայն իսլամադավանության շնորհիվ: Միայն Բազարի (Աթինե) գավառում, ըստ պաշտոնական տվյալների, ապրում են 15 000 հայախոս համալսարաններ¹³⁰: Այսինքն՝ հայերը ևս հնուց ի վեր Լազիկայի հիմնական բնակիչներից են եղել: Այստեղ որոշ քանակությամբ բնակվում են նաև մահմեդականացված վրացիներ:

Օսմանյան նվաճումից հետո այս տարածաշրջանի որոշ հատվածներում բնակվող հույներն էլ հայերի և վրացիների նման ընդունում են մահմեդականություն, սակայն նրանց մոտ ձևավորվում է հետաքրքիր կրոնական երկվություն. «...Տրաքիզոնից Գիւմիշ-խանէ տանող ճանապարհի վրայ, գտնուում են միջին բնակիչներ (կէսկէսներ) - «մէցցօ-մէցցօներ», որ մարդ չգիտէ մուսուլման թուրքերի»¹³¹ հետ դասել, թե՞ քրիստոնեայ յոյների հետ: Առաւօտեան խօսում են նրանք թուրքերէն և գնում են մզկիթ, երեկոյեան խօսում են յունարէն և կատարում են քրիստոնեական խորհուրդները: Ծագած յոյներից, բայց լազերի հետ խառնուած յոյներից, և տասնեօթներորդ դարում ընդունած իսլամը, այս երկլեզու և երկկրօն գիւղացիները ծածկում են օսմանցիներից իրենց քրիստոնեական ծեսերը, թէև այդ գաղտնիքը յայտնի է ամենքին և արհամարանքով թոյլատրուած... »¹³¹:

Իհարկէ, հիմնական բնակիչները լազերն են, որոնց ծագումը, ինչպես արդեն նշել ենք, շատ անորոշ է: Ըստ երևույթին, տարբեր ժամանակներում Պոնտական լեռներում հաստատված բնակիչներից ժամանակի ընթացքում ձևավորվել է լազ ժողովուրդը: Ինչպես գրում է Մխիթարյան միաբանության անդամ Հարություն վարդապետ Պզտիկյանը. «...Երբ ամենքն ալ ճնշուած անտանելի տուրքերու բռնին տակ, կամ վերջնապէս հեռացած են, կամ ալ բռնի իսլա-

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

¹³¹ **Ռեկլիւ Է.**, Լազիստան, Հայաստան եւ Քուրդիստան, թարգմ. Միաբանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 28:

մացած: Այս է պարագան Հայերուն, միլիոնը անցնող, որոնցմէ միայն Համշէնն է, որ մինչեւ վերջերս պահած էր իր լեզուն: Նոյնն է պարագան յոյներուն, կիսավայրենի լազերու վերածուած, վրացիները՝ կիւրճի (գյուրջի – Շ. Թ.) կոչուած և հիմա ամէնքն ալ փողկապաւոր «թուրք» հաւատարիմ քաղաքացիներ դարձած»¹³²:

Այս ամենը կասկածելի են դարձնում Վրաստանի հավակնությունները Լազիկայի վրա նաև պատմական իրավունքի տեսանկյունից:

Զ. Ավալովի երրորդ փաստարկը, որ Լազիստանի վրա հավակնությունները հիմնավորվում են «վրաց հանրության մեջ տարածված հայացքներով», ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Այստեղ, կարծում ենք, պետք է փիլիսոփայորեն մոտենանք հարցին և ընդունենք, որ հանրության հայացքները, սովորաբար սեփական ազգային շահերից ելնելով, ավելի մաքսիմալիստական են լինում, քան պատմական իրականությունն է:

Հարկ է նկատել, որ Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովում տեղի ունեցած քննարկումները լակմուսի թղթի նման պարզորոշ ցույց տվեցին Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի հարցում թե՛ անգլո-ֆրանսիական, թե՛ վրաց-հայկական հակասությունները: Ֆրանսիան խոստացել էր քեմալականներին աջակցել Տրապիզոնի հարցում և հայերին մղում էր Լազիկայով ծովային ելք պահանջելուն, իսկ անգլիացիները ծրագրել էին Լազիկայում ներառյալ Բաթումը, ստեղծել առանձին պետական կազմավորում և աշխատում էին Հայաստանի ծովային ելքի հարցը լուծել Տրապիզոնով: Բաթումի հարցում թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ Անգլիան համակարծիք էին: Հայաստանը պետք է Բաթումով ելք ունենա դեպի Սև ծով, իսկ նավահանգիստը պետք է ունենա porto-franko կարգավիճակ: Վրաստանն էլ դեմ էր Հայաստանին սեփական ծովային ելքի տրամադրմանը թե՛ Լազիկայում և թե՛ Բաթումում: Սրանք էին պատճառները, որ հայկական պատվիրակության մասնակցությամբ խորհրդակցությունում փետրվարի 21-ին Կամերերի և Վանսիտտարտի նախաձեռնությամբ հիմնականում քննարկվեցին Տրապիզոնի և Լազիկայի խնդիրները,

¹³² Վրդ. Պզտիկեան 3., նշվ. աշխ., էջ 56:

իսկ փետրվարի 25-ին վրաց պատվիրակության մասնակցությամբ խորհրդակցությունում ակտիվորեն քննարկվեց նաև Բաթումի հարցը:

Ի վերջո, Գերագույն խորհուրդը, ունկնդրելով հանձնաժողովի կարծիքը, փետրվարի 27-ին առաջ քաշեց մի ծրագիր, որտեղ հայկական սահմանային խնդիրների առաջարկվող լուծումներում, քաղաքական և ազգագրական խոչընդոտներից ելնելով, նախատեսվում էր Տրապիզոնը հանձնել թուրքերին, իսկ ծովային ելք ապահովելու նպատակով Լազիստանը՝ որպես ինքնավար միավոր, մտցնել Չայաստանի կազմի մեջ, որը հիմնավորվում էր նրանով, որ լազերը, ունենալով հնարավոր վրացական ծագում, առանձնակի համակրանք չէին տածում վրացիների նկատմամբ և ցանկանում էին ապրել անկախ, որքանով որ հնարավոր էր¹³³:

Ծրագրի քննարկման ընթացքում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Ժյուլ Կամբոնը և Իտալիայի ներկայացուցիչ Իմպերիալին Լազիստանի հարցով մտահոգություն հայտնեցին՝ նշելով, թե ավելի լավ կլիներ Լազիստանը թողնել թուրքական տիրապետության ներքո այն պայմանով, որ դեպի ծով տանող ճանապարհների վրա Չայաստանին տրվեն անկապտելի իրավունքներ: Սակայն Քերզոնը նախազգուշացնում է, որ այդ դեպքում Թուրքիան կօգտագործի Լազիստանը որպես հենակետ՝ Բաթումը գրավելու համար: Նա նաև նշում է, որ Չայաստանը չի խառնվի այդ ինքնավար պետության ներքին գործերին (ինչպես նշված էր հանձնաժողովի գեկույցում, Չայաստանի գերիշխանությունը Լազիստանի վրա լինելու էր զուտ անվանական), քանի դեռ երաշխավորվում է ճանապարհների օգտագործումը¹³⁴: Պարզաբանվեց նաև «անվանական գերիշխանություն» հասկացողությունը, որը հասկացվում էր որպես Լազիստանում հայկական դրոշի բարձրացման իրավունք, որից հետո ծրագիրն ընդունվեց խորհրդաժողովի կողմից: Այստեղից պարզորոշ երևում է, որ ֆրանսիացիների, ինչպես նաև իտալացիների թրքասիրությունը նոր դրսևորումներ էին ձեռք բերել: Նրանք այժմ կոդմ էին արտահայտվում Լազիստանի վրայով Չայաստանին միայն տնտեսական

¹³³ См. **Ованнисян Р.**, указ. раб., стр. 440.

¹³⁴ См. там же, стр. 441.

ելք տրամադրելու հարցում, իսկ տարածքը պետք է մնար Թուրքիայի կազմում: Ստեղծված իրավիճակում անգլիացիները գնացին փոխզիջման՝ համաձայնելով վերոնշյալ որոշմանը: Անգլիայի համար ավելի ձեռնտու էր Հայաստանի անվանական գերիշխանությունը Լազիստանի վրա, քան այն հանձնել թուրքերին, որով նրանք սպառնալիք կստեղծեին Բաթումի համար, կամ վրացիներին, որոնք հավակնում էին Աջարիային և Լազիստանին՝ խոչընդոտելով անգլիական ծրագրի իրագործմանը:

Սրան ի պատասխան՝ վրաց պատվիրակությունը մարտի 1-ին Գերագույն խորհրդին ներկայացրեց մի նոտա, որտեղ ներկայացված էին ընդունված ծրագրի վերաբերյալ վրաց մերժողական մոտեցումները¹³⁵: Այդ նոտայում վրացական կողմը պնդում էր սահմանները Վրաստանի օգտին շտկել Լազիստանի սանջակը և ճորոխի հովտի որոշ հատվածներ Վրաստանին միացնելու միջոցով: Վրաց պատվիրակները նշեցին նաև, որ սահմանների վերոնշյալ ուղղումների հարցը իրենց կողմից հարուցվել է կապված Տրապիզոնի վիլայեթի սահմաններում Հայաստանին Սև ծով ելք տրամադրելու որոշման հետ¹³⁶:

Ամեն ինչ պարզ ու հստակ էր. ըստ վրաց պատվիրակության տեսակետի՝ Հայաստանը սեփական ելք դեպի Սև ծով չպետք է ունենա և իր հույսը պետք է դնի Վրաստանի ողորմածության վրա: Իհարկե, հասկանալի էր վրաց պատվիրակության դիրքորոշումը. Հայաստանը զգելով հաղորդակցային կախվածության մեջ՝ Վրաստանը, ինչպես արդեն նշել ենք, կկարողանար դյուրացնել վիճելի տարածքային խնդիրները իր օգտին լուծելու հարցը, տարանցիկ փոխադրումներից հսկայական եկամուտներ կստանար և հագուրդ կտար թուրք-ադրբեջանական տանդեմի հայակործան քաղաքականությանը՝ փորձելով դրանից որոշակի օգուտներ քաղել (Լազիստանի և Բաթումի հարցում Թուրքիայի հնարավոր բարյացական վերա-

¹³⁵ Տե՛ս Թորոսյան Շ., Լազիստանի խնդրում հայ-վրացական տարակարծությունները Լոնդոնի խորհրդաժողովում (1920 թ. փետրվար-մարտ), «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2013, հ. 14, էջ 170:

¹³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 78, նաև՝ Авалов З., указ. раб., стр. 257:

բերմունքը, եթե այդ տարածքները մեծ տերությունների որոշմամբ Թուրքիային չէին անցնելու, Բաքվից նավթամթերքների ապահով մատակարարումը, Վրաստանի մոսուլմանների խաղաղեցումը և այլն): Սակայն սա անհեռատես մոտեցում էր, քանզի Հայաստանը կործանելուց հետո Թուրքիան և Ադրբեջանը անպայման կբզկտեին նաև Վրաստանը: Ասվածն ապացուցեց իրադարձությունների հետագա ընթացքը 1921 թվականին:

Փաստորեն, վրացիները, օգտվելով անգլո-ֆրանսիական հակասություններից, ձգտում էին վիժեցնել Գերագույն խորհրդի ընդունած ծրագրի կենսագործումը, ինչը նրանց հաջողվեց:

Լազիստանի և լազերի թեման շոշափվում է նաև Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի հետ մարտ ամսին՝ մեր պատվիրակների (Պողոս Նուբար փաշա, Ա. Ահարոնյան, Ջավեն պատրիարք) երկրորդ հանդիպման ժամանակ: Հանձնաժողովի նախագահ Վանսիտտարտը հարցնում է, թե ինչ վերաբերմունք ունեն լազերը հայերի և վրացիների նկատմամբ՝ մատնանշելով լազերի վրացական ծագման տարածված կարծիքը: Ա. Ահարոնյանը պատասխանում է. «Լազերի ծագման մասին քննություն անելու չեմ, որչափ գիտեմ, դա տակավին լավ չուսումնասիրված գիտական պրոբլեմ է... 50-60 հազարի չափ, ո՛չ առանձին հակումն ունին դեպի հայերը, ո՛չ դեպի վրացիները... կուզեին իրենց լեռներում մնալ իրենք իրենց, ինչպես դարերից ի վեր: Այս է ճշմարտությունը, և մենք Լազիստանը պահանջելով՝ բնավ լազերի համակրության վրա չէ, որ հույս ենք դնում, այլ մեր աչալրջության ու զգուշավոր քաղաքականության վրա՝ հանդեպ նրանց ցեղական, կրոնական և աշխարհագրական ուրույն պայմանների: Նրանց հողին չէ, որ աչք ենք տնկել, այլ այն հրամայական անհրաժեշտությանն ենք հետամուտ, որ մեր երկիրը ծով ունենա, քանի որ առանց ծովի կորած ենք: Եվ հույս ունենք պիտի կարողանանք լազերի հետ խաղաղ կեցության ընդհանուր հիմունքներ գտնել»¹³⁷: Ինչպես տեսնում ենք, սա չափազանց անկեղծ պատասխան էր և շահեկանորեն տարբերվում էր վրացիների չիմնավորված պնդումներից, թե լազերը վրացական ծագում ունեն և

¹³⁷ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65:

ծգտում են վերադառնալ ազգակիցների գիրկը: Ի դեպ, նշենք, որ լազերենը ավելի մոտ է մեգրելերենին, և բառապաշարի 57%-ի համընկում կա, ինչը չի կարելի ասել վրացերենի հետ համեմատելիս: Քարթվեական լեզվաընտանիքի լազ-մեգրելական ճյուղը վրացականից առանձնացել է Զ. ա. 1-ին հազարամյակում¹³⁸:

1920 թ. ապրիլի 18-26-ը իտալական Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցավ խորհրդաժողով, որտեղ ուրվագծվեց Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Այստեղ էլ Վանսիտտարտի միջնորդությամբ շարունակվեցին հայ և վրաց պատվիրակությունների շփումները: Ելնելով Բաթումի նկատմամբ հողային պահանջներ չդնելու Վանսիտտարտի հորդորից՝ մեր պատվիրակները ստիպված էին համակերպվել և առաջին իսկ ժողովում ապրիլի 22-ին, ինչպես գրում է Ա. Ահարոնյանը, «երկար վեճերից հետո, աշխատելով թանկ ծախել, մենք հայտնեցինք, որ հրաժարվում ենք հողային պահանջից և կբավականանաք լուրջ գարանտիաներով մեր երկաթուղային գծի համար, որն անցնելով ճորոխի հովտով՝ վրացական հողով կերթա դեպի աջ՝ Բաթում և դեպի ձախ՝ դեպի Աթին և Րիզա, որոնք մեզ խոստացված են որպես սեփական նավահանգիստներ»¹³⁹: Անկախ ամեն ինչից՝ տարածքային պահանջից հրաժարվելը և միայն երաշխիքներով բավարարվելը ևս մեկ անգամ վերահաստատում են այն պնդումը, որ հայկական կողմը հեռու էր հողային նկրտումներից, և միակ նպատակը դեպի ծով երաշխավորված ելքն էր:

Իսկ վրացիները, օգտվելով առիթից, նույնիսկ դեմ արտահայտվեցին երկաթուղու դեպի Աթին և Րիզե ճյուղավորվելուն: Սա արդեն չափազանց էր: Չխեիծեն և նրա ընկերները այդ առարկությունը հիմնավորում էին նրանով, թե հայերի կողմից Լազիստանի պահանջը հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին. «Ինչպե՞ս կարելի է Լազերի երկիրը պահանջել, առանց նրանց կամքն (հաշվի – Շ. Թ.) առնելու, այո՛, մենք, վրացիներս, արդեն իսկ Բաթումի շրջանին

¹³⁸ Տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазский_язык

¹³⁹ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93:

ինքնավարություն ենք տալիս»¹⁴⁰, – «հպարտությամբ» հայտարարում էին նրանք: Բաթումի շրջանին էլ դեռ չտիրացած՝ տնօրինում էին նրա ճակատագիրը՝ ժողովրդավար ձևանալով:

Այս ամենի մեջ ապշեցուցիչն այն էր, որ Լազիստանի կապակցությամբ վրաց պատվիրակությունն առաջ էր քաշում ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Այստեղ տեղին է մեջբերել Ա. Ահարոնյանի տիպիկ հարցադրումը վրացիներին՝ ազգերի ինքնորոշման հարցի հետ կապված. «...Ինչո՞ւ այդ (ազգերի ինքնորոշման իրավունքը – Շ. Թ.) հիշեցիք այժմ Լազերի առթիվ և այնպես մոռացել եք Ախալքալակը պահանջելիս, ուր 80 հազար հայի դեմ հազիվ 4-5 հազար վրացի կա, և Լոռին ու Բորջալուն պահանջելիս, ուր 60 հազար հայության մոտ հազիվ 4-5 հարյուր վրացի կա: Պարոն Չխեիձե, կամ - շարունակ լինինք իսկապես դեմոկրատ, պաշտպան ժողովուրդների իրավունքի, կամ չլինինք: Հարցրե՞լ եք արդյոք լոռեցիներին, թե նրանք կամենո՞ւն են վրացի դառնալ: Հարցրե՞լ եք ախալքալակցիներին...»¹⁴¹:

Այս կապակցությամբ արժի հիշատակել վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջնորդ, նախկին վարչապետ, տեսականորեն սոցիալիստ-ինտերնացիոնալիստ, գործնականում ազգայնական Նոյ Ժորդանիայի մտքերից մեկը. «Ժողովուրդները հավասար են՝ անկախ նրանց տարածքի մեծությունից և բնակչության խտությունից: Ո՛չ մի անձնավորություն, ո՛չ մի կառավարություն, ո՛չ մի ժողովուրդ չի կարող ո՛չ լեզու կերպով, ո՛չ որևէ պատրվակով տիրապետել այլ ժողովրդի բռնազավթման, նվաճման կամ մեկ այլ որևէ ձևով»¹⁴²: Այստեղ ակնհայտ է վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի խոսքի և գործի հակասականությունը: Չնայած, հետագայում Ժորդանիան, քննարկելով Վրաստանի խորհրդայնացման շարժառիթները, սխալ է համարել Լոռու Չեզոք գոտու միացումը Վրաստանին: Նա գրել է. «Իհարկե հայերով բնակեցված այդ տարածքների միացումը Վրաստանին մեծ սխալ էր, բայց մեր ռազմավարներն այդպես որոշեցին, որպես

¹⁴⁰ Նույն տեղում:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 93-94:

¹⁴² **Жордания Н.**, Наши разногласия, Париж, 1928, стр 11.

պաշտպանական ամրոց, նախկինի պես տեսել են սարն ու բլուրը և ոչ թե բնակչության ոգին»¹⁴³: Ցավոք, ժողովանիան նույնը չի ասում Ախալքալաքի մասին, որտեղ ևս գերակշիռ մեծամասնությամբ հայեր էին ապրում: Դեռ ավելին, վրաց մենշևիկները, հավակնելով Ախալքալաքի գավառին, Ջավախք ներխուժած թուրքական ջարդարարներից խուսափած ջավախքահայ գաղթականների նկատմամբ Ծալկայի և Բակուրիանի լեռներում այնպիսի տմարդի քաղաքականություն վարեցին, որ 1918 թ. աշնանը և ծմռան սկզբին բաց երկնքի տակ ցրտին ու հիվանդություններին զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր¹⁴⁴:

Վանսիտտարտը, տեղեկանալով բանակցությունների ձախողման մասին, ասում է, որ լորդ Քերզոնը խորապես վշտացել է դրանից, ապա հայտնում, որ հայերը հասել են հնարավոր զիջման եզրին և այլևս գնալու տեղ չունեն: Նա նաև հայտնում է, որ վեհաժողովը որոշել է ամեն գնով Չայաստանին ծովային ելք տրամադրել, որ Բաթումը պետք է լինի ազատ նավահանգիստ և, որ հայերը պետք է երկաթգիծ ունենան թե՛ դեպի Բաթում և թե՛ դեպի Աթին: Այստեղ Չխեիձեն ընդդիմանում է, թե, եթե կա Բաթումը, ապա ինչի՞ համար է այդ երկրորդ գիծը: Վանսիտտարտը զայրացած զգուշացնում է վրացիներին՝ չհակառակվել հայերի համեստ պահանջներին, այլապես ավելին կկորցնեն Բաթումի շրջանում, և առաջարկում է նորից հավաքվել և համաձայնության գալ հետևյալ կետերի շուրջ.

«1) հայերը չեն հակառակի վրացիների իրավունքին Բաթումի և շրջանի մեջ,

¹⁴³ Կլեմենտ Դեյ, Տաթևաշեն-Մոմեյետիսի շրջանում 1918-1921 թթ. ժողովրդի և ժողովրդի խնդիրները, Երևան, 1999, թ. 76 (ճանապարհի մասին), Վրաստան-Չայաստան հարաբերությունները 1918-1921 թթ. և վրաց հասարակական կարծիքը, Թբիլիսի, 1999, էջ 76):

¹⁴⁴ Մանրամասն տես՝ Թուրոյան Շ., Չայ-վրացական հարաբերությունների պատմություն (Ախալքալաքի գաղթը 1918 թվականին), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2002, թիվ 1, էջ 146-147, նաև՝ Մելքոնյան Ա., Ջավախք: Պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1999, էջ 25-26, նաև՝ Սանոսյան Ա., Ախալքալաքի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992, էջ 199:

2) Բաթունը՝ Port libre et Franc (ազատ և առանց մաքսի նավահանգիստ – Շ. Թ.),

3) Հայաստանը պիտի իր երկաթուղին ունենա ճորոխի հովտով en tout propriete (սեփականության իրավունքով – Շ. Թ.), որի մի ճյուղը կերթա Բաթուն servitude-ի (որոշակի սահմաններում ուրիշի սեփականությունից օգտվելու իրավունք – Շ. Թ.) իրավունքով և մյուսը Աթինե և Ռիզե՝ հայկական նավահանգիստները: Հայերը և թաթարները կունենան Բաթունում իրենց քարափը (quai – կառամատույց – Շ. Թ.) և Zone Franche –ը (մաքսազերծ գոտի – Շ. Թ.) շենքեր կառուցանելու¹⁴⁵»:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 23-ին, պատվիրակությունները նորից հավաքվում են ժողովի՝ քննարկելու այս կետերը: Բայց նորից համաձայնություն չի կայանում, քանի որ Չխեիժեն և Ավալովը պնդում էին, որ Վրաստանի վեհապետական իրավունքը պետք է տարածվի ոչ միայն հողի, այլ նաև երկաթգծի վրա, իսկ Ռիզե գնացող գիծը դարձյալ մերժեցին¹⁴⁶: Սրանից հետո պատվիրակությունները վերջին անգամ հավաքվեցին Վանսիտտարտի մոտ՝ հայտնելու, որ համաձայնություն կրկին չի կայացել: Վանսիտտարտը շատ հուզված և դառնացած դիմում է վրացիներին. «—Պարոնայք վրացիներ, դուք չկամեցաք ընդունել հայերի համեստ պահանջները: ...Դուք ձեր հայրենիքի շահերի դեմ ընթացաք: Դուք չուզեցիք Հայաստանին իրավունք տալ հարևանորեն ձեր հողով երկաթուղի տանել: Վստահ եղեք, որ հայերը կունենան նույն երկաթուղին, բայց իրենց սեփական հողով, և դուք կկորցնեք Բաթունի շրջանի 2/3-ը: ...Թուրքական հարցը կարգավորելով, այստեղ կլուծվի Հայաստանի հարցը, և նրա սահմանները կորոշվին: Բայց դուք և Ադրբեյջանը դեռ կսպասեք...»¹⁴⁷:

Վրաց պատվիրակները, մասնավորապես Չխեիժեն, մնացին համառ և անզիջում: Իր կործանարար համառության մեջ Չխեիժեն

¹⁴⁵ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:

¹⁴⁶ Տե՛ս Թորոսյան Շ., Դեպի ծով ելքի հարցը և հայ-վրացական տարակարծությունները Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում, «21-րդ դար», Երևան, 2013, թիվ 4, էջ 148:

¹⁴⁷ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95:

աջակցություն էր գտնում պատվիրակության մյուս անդամներ Գվարջալաձեի, Գոբեջիայի և գեներալ Օդիշելիձեի կողմից¹⁴⁸:

Փաստորեն, ծովային ելքի հարցում բրիտանական աջակցությունը Հայաստանին անարդյունք էր, որն էլ իր հերթին փաստում է, որ այդ աջակցությունը նպատակասլաց և հետևողական չէր:

Ելնելով վրացիների անգիջում կեցվածքից՝ քննարկումների հաջորդ օրը՝ ապրիլի 24-ին, հայ պատվիրակները վերստին հանդես եկան Փարիզում առաջ քաշած նախկին պահանջներով, այսինքն՝ պահանջեցին ճորոխի ձախափնյակը միացնել Հայաստանին՝ երկաթուղային գիծ ապահովելու նպատակով, քանի որ, ինչպես նախորդող բանակցություններն էին ցույց տվել, «եթե մեր երկաթուղին մեր սեփական հողով չանցնի, ոչ մի ապահովություն չունենք, թե վրացիք իրենց հազար ու մի միջամտություններով չեն խանգարելու մեր ելքը դեպի Սև ծով»¹⁴⁹:

Այսպես ավարտվեցին Հայաստանի Լազիստանով ծովային ելքի շուրջ ծավալված բանակցությունները հայ և վրաց պատվիրակությունների միջև, թեև հարցը դեռևս շարունակում էր մնալ դաշնակից տերությունների բանակցությունների օրակարգում:

Ինչպես տեսանք, Լոնդոնի խորհրդաժողովում հայ-թուրքական սահմանի հարցը չիստակեցվեց: Թերևս դրական առաջընթացն այն էր, որ Էրզրումը Հայաստանին հանձնելու և Լազիստանով ծովային ելք տրամադրելու որոշում կայացվեց, որն էլ, սակայն, արժանացավ վրաց պատվիրակության հուժկու դիմադրությանը: Այդ դիմադրությունն ավելի ակներև դարձավ Փարիզում՝ ապրիլ ամսին անգլիացիների միջնորդությամբ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի նախօրեին կայացած հայ-վրացական բանակցություններում, որին դեռ կանդրադառնանք:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը ևս տևական քննարկումներից հետո չկարողացավ լուծել հայ-թուրքական սահմանի հարցը: Բայց այստեղ առաջխաղացումն ավելի առարկայական էր: Ապրիլի 24-ին

¹⁴⁸ Տես **Աբեղեան Ա.**, Վրաստանի անկախությունը, «Հայրենիք», Պոստոն, թիվ 12 (48), յոկտեմբեր, 1926, էջ 95:

¹⁴⁹ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

խորհրդաժողովի 6-րդ նիստում որոշվեց դիմել ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ Հայաստանի մանդատն ընդունելու խնդրով, իսկ եթե ԱՄՆ-ը չկամենա ընդունել մանդատը, ապա վերջինիս խնդրվում է Հայաստանի սահմանների հարցում հանդես գալ իբրև միջնորդ¹⁵⁰։ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի կազմած այս նախագծում առաջարկվում էր հաշտության պայմանագրում Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ հետևյալ բովանդակությամբ հոդված մտցնել. «Թուրքիան, Հայաստանը և մյուս բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայն են դիմել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի միջնորդությանը Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանների հարցում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում և ընդունել այդ առթիվ նրա որոշումը, ինչպես նաև որևէ պայման, որ նա կառաջարկի դեպի ծով Հայաստանի անկախ պետության ելքի մասին»¹⁵¹։

Հայաստանի ծովային ելքի հարցը կրկին կարևորվում էր։ Ուրախալի և հուսադրող էր նաև այն փաստը, որ վերոնշյալ վիլայեթներով սահմանը գծելու դեպքում Լազիստանն անկասկած կմտներ Հայաստանի կազմի մեջ, եթե ծովային ելքը նախատեսվեր այդտեղից, ընդ որում՝ չէր բացառվում, որ Հայաստանին միացվեր նաև Տրապիզոնը, ինչին, սակայն, թերահավատորեն էին վերաբերվում հայերը։ Այս կապակցությամբ Իտալիայում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Վարանդյանը ապրիլի 30-ին հեռագրում է Հայաստանի կառավարությանը. «...Մեր խնդիրը երկարօրեն քննեց կոնֆերանսում։ Տրապիզոնը թողնւած է թիւրքերին։ Ելք ունենք դեպի ծով՝ Լազիստանի վրայով...»¹⁵²։

Այնուամենայնիվ, Վ. Վիլսոնը թերահավատությամբ էր ընդունում Հայաստանի վերաբերյալ Անտանտի Գերագույն խորհրդի որոշումները։ Ուստի Դ. Լլոյդ Ջորջը հատուկ նամակով հայտնում է ԱՄՆ նախագահին, որ դաշնակիցները միասնաբար պաշտպանում են անկախացող Հայաստանի շահերը՝ վերջինիս տալով իր ցանկացած

¹⁵⁰ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1972, թիվ 3 (34), էջ 63։

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 65։

¹⁵² «Յառաջ», 9 մայիս, 1920, թիվ 95։

նահանգները, առավել ևս՝ Տրապիզոնը որպես ելք դեպի Սև ծովը¹⁵³։

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի որոշումները հստակեցվեցին և կոնկրետացվեցին Անտանտի տերությունների՝ Գերագույն խորհրդի 1920 թ. հունիսի 21-ին հրավիրված Բուլոնի և հուլիսի 7-21-ը տեղի ունեցած Սպայի խորհրդաժողովներում։ Ամեն ինչ պատրաստ էր դաշնակից երկրների և Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագիրը ստորագրելու համար։ Այն ստորագրվեց 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի Սևր արվարձանում։ Սակայն նույնիսկ Սևրում հայ-թուրքական սահմանագծման հարցը վերջնականապես չլուծվեց։ Այդ խնդրին վերաբերող 89-րդ հոդվածը ձևակերպվեց Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի որոշման ոգով. «Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանազատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու վերաբերյալ»¹⁵⁴։

Սևրի պայմանագրի ստորագրումով ավելի խորացան անգլո-ֆրանսիական հակասությունները։ Ֆրանսիայի կառավարիչները գտնում էին, որ պայմանագրով ուղեհարկվել են իրենց պետության առանցքային շահերը։ Ելնելով դրանից՝ անգլիացիները շահարկում էին թեմաներ՝ երբեմն նաև հայանպաստ, որոնց հիմքում, սակայն, ընկած էին հակաֆրանսիական միտումներ։ Լոնդոնի «Թայմս» թերթը օգոստոսի 16-ի համարում զետեղված «Հայաստանը Միջերկրական ծովում ելք պիտի ունենայ» վերտառությամբ հոդվածում գրում է. «Պաշտոնական և անպաշտոն զրոյցների մէջ Հայաստանին միայն Սև ծովի վրա ելք տալու մասին ակնարկներ են լինում։ Այդպիսի մի սահմանափակում անխուսափելիորեն Հայաստանը թէ այժմ և թէ ապագային պիտի Ռուսաստանի ազդեցութեան ենթար-

¹⁵³ См. Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, том второй, Москва, 1957, стр. 418.

¹⁵⁴ Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Գլվ. աշխ., էջ 676։

կեն, մինչ Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ «քաղաքական անկախութիւն» պահպանել հնարավոր չէ... Խիստ կարևոր է, որ սահմանները գծին այն ձևով, որ Հայաստանն արևմտեան տէրութիւնների հետ հաղորդակցութեան մէջ գտնւի Միջերկրականի վրա տնտեսական մի նրբանցքի միջոցով: Մալաթեա քաղաքը Հայաստանի սահմանների մէջ պիտի մըտնի...»¹⁵⁵:

Ինչպէս տեսնում ենք, անգլիական հասարակական-քաղաքական լայն շրջանակների տեսակետն արտահայտող «Թայմսը», շահարկելով միայն Սև ծովով ելք տալու պարագայում Հայաստանի նկատմամբ Ռուսաստանի հնարավոր ազդեցության հաստատման հանգամանքը, առաջ է քաշում նաև Միջերկրական ծովով ելք ապահովելու անհրաժեշտությունը՝ անուղղակիորեն հարվածելով Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան շահերին, և դա այն դեպքում, երբ վաղուց Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի հարցը լուծված էր հօգուտ Ֆրանսիայի:

Սևրի պայմանագրում ևս Հայաստանի ծովային ելքի հարցը շարունակում է մնալ գլխավոր առաջնահերթություններից մեկը: Չնայած վրացական կողմի կոշտ ընդդիմությանը, արդեն պարզորոշ էր, որ Լազիստանը կամ նրա մի մասը միանալու էր Հայաստանին, քանի որ հայ-թուրքական սահմանը անցնելու էր Տրապիզոնի վիլայեթով, ուրեմն առնվազն վերջինիս արևելյան հատվածը մտնելու էր Հայաստանի կազմի մէջ: Պայմանագիրը նախատեսում էր նաև Հայաստանի ծովային տնտեսական ելքի այլընտրանքային տարբերակ՝ Տրապիզոնով: Քանի դեռ Վիլսոնի իրավարար վճիռը չէր ընդունվել, որով կիստակեցվեր նաև Տրապիզոնի պատկանելիության հարցը, 352-րդ հոդվածը նախատեսում էր Տրապիզոնի նավահանգստի վրայով Հայաստանին ազատ մուտք տալ դեպի Սև ծովը¹⁵⁶:

Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռն ընդունվեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին: Այն նախատեսում էր Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներից շուրջ 90 հզ. կմ² տարածք միացնել Հայաստա-

¹⁵⁵ «Յառաջ», 18 սեպտեմբեր, 1920, թիվ 202:

¹⁵⁶ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 682:

նին, ընդ որում՝ Տրապիզոնի վիլայեթի 32,7 հզ. կմ² տարածքից Հայաստանին էր անցնում 15 հզ. կմ², այդ թվում՝ նաև Տրապիզոն քաղաքը և նավահանգիստը, չնայած նրան, որ Փարիզի վեհաժողովի հայ պատվիրակները դեռևս օգոստոսին պոնտացի հույների ճնշման տակ հրաժարվել էին Տրապիզոնի նկատմամբ հավակնություններից: Այդ հատվածում հայ-թուրքական սահմանն սկսվում էր Տրապիզոնից մեկ ժամ դեպի արևմուտք գտնվող ծովափնյա Բլաթանտ փոքրիկ քաղաքից՝ Հայաստանին թողնելով Տրապիզոնի և Գյումուշխանեի սանջակների արևելյան մասերը¹⁵⁷: Թվում էր, թե Տրապիզոնի վիլայեթով և մասնավորապես Լազիստանի սանջակով Հայաստանի ծովային ելքի հարցը վերջնականապես վճռված էր: Բայց երկու կարևոր հանգամանք հաշվի չէր առնվել: Առավել զորեղ հանգամանքը ահագնացող քեմալական շարժումն էր, որը 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին Էրզրումի և Սվազի խորհրդաժողովներում ընդունել էր «Ազգային ուխտը», չէր ճանաչել Սևրի պայմանագիրը և օգտվելով դաշնակից տերությունների հակասություններից՝ թուրք-հայկական (1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր) և հույն-թուրքական (1919-1922 թթ.) պատերազմներում հաղթանակ էր տոնել: Իսկ Լազիստանի նկատմամբ անվերապահ հավակնությունները ցուցադրելու նպատակով Հայաստանի վրա հարձակվող թուրքական բանակը քեմալականներն անվանել էին «Լազիստանի ազգային զորքեր»¹⁵⁸: Մինչ այդ էլ, դեռևս հուլիսի սկզբին՝ նախքան Հայաստանի վրա արշավելը, թուրքերը զորք էին մտցրել Լազիստան և գրավել էին Ռիզե քաղաքը¹⁵⁹:

Այս ամենի արդյունքում Սևրի պայմանագիրը նաև Ֆրանսիայի և Իտալիայի ակտիվ միջամտությամբ վերանայվեց նախ Լոնդոնի (1921 թ. փետրվար-մարտ), ապա Լոզանի (1922 թ. նոյեմբեր - 1923 թ. հուլիս) խորհրդաժողովներում: Լոնդոնի խորհրդաժողովում անկախ Հայաստան ստեղծելու հարցը վերածվեց Թուրքիայի տարածքում «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրավունքի անորոշ

¹⁵⁷ Տե՛ս **Լազեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 214:

¹⁵⁸ Տե՛ս «Յառաջ», 14 նոյեմբեր, 1920, թիվ 250:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», Երեւան, 10 օգոստոս, 1920, թիվ 131:

ծնակերպման: Իսկ Լոզանի խորհրդաժողովում թուրք պատվիրակները մերժեցին անգամ «ազգային օջախի» գաղափարը:

Այդուհանդերձ, Ազգային պատվիրակությունը Գ. Նորատունկյանի գլխավորությամբ խորհրդաժողովին ներկայացրեց մի հուշագիր, որը պարունակում էր հայկական հարցի լուծման երեք հնարավոր տարբերակ.

1. Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Վիլսոնի գծած Հայաստանի տարածքում,

2. Խորհրդային Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը դեպի ծով ելքով,

3. Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում¹⁶⁰:

Սակայն հաղթանակած Թուրքիան իր կամքը պարտադրեց Անտանտի պետություններին, իսկ վերջիններին հակասությունները պարարտ հող էին ստեղծել թուրքական մերժողականության համար:

Լազիստանի հարցում երկրորդ կարևոր խոչընդոտ-հանգամանքը Վրաստանի դիրքորոշումն էր: Հատկապես Բաթումի մարզին տիրելուց հետո (1920 թ. հուլիս) Վրաստանը Լազիստանի ուղղությամբ բազմապատկել էր ջանքերը: Դրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ Սևրի պայմանագիրը չէր հստակեցնում անդրկովկասյան հարևանների հետ Հայաստանի սահմանները: Պայմանագրի 92-րդ հոդվածում նշված էր, որ այդ սահմանները կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ, իսկ եթե չստացվի, ապա սահմանագծումը կիրականացնեն Գլխավոր դաշնակից տերությունները (հոդված 93)¹⁶¹: Սա Վրաստանին Լազիստանի համար պայքարը ուժեղացնելու հնարավորություն էր տալիս: Այս պայքարի շրջանակներում վրացիները երբեմն ապատեղեկատվություն էին տարածում՝ փորձելով շոշափել շահագրգիռ կողմերի զգոնությունը: Օրինակ՝ «Эхо Батума» թերթը գրում է, որ Լազիստանում մեծ վախ է տիրում, սպասվում է, որ հունական զորքեր ափ կհանվեն, շատերը փախչում են լեռները: Տրապիզոնի շրջանի բնակչության մեջ ևս

¹⁶⁰ Տե՛ս Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 162:

¹⁶¹ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 677:

նույնպիսի վախ է տիրում: Լուրեր են տարածվում, թե իբր Լազիստանի պաշտպանությունն իր վրա է վերցրել Վրաստանը¹⁶²: 1920 թ. աշնանը՝ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում, Վրաստանի քաղաքական էլիտայի որոշ ներկայացուցիչներ ավելի ոգևորվեցին: Վրաց ֆուտուրիստների օրգան «Բարիկադա» թերթը նոյեմբերի 2-ի համարում գրում է. «Մենք՝ վրացի առաջին իմպերիալիստներս, առաջին անգամ պահանջեցինք Լազիստանը: Վրացական պոեզիան Եւրոպային կգարմացնէ, եթէ Տրապիզոնը խոնարհիւի վրաց կոմիսարին»¹⁶³:

Մինչ հայերն ու վրացիները վիճում էին Լազիստանի և այլ տարածքների շուրջ, քեմալականներն ու բոլշևիկները արեցին իրենց սև գործը: Երկու երկրներն էլ բռնի խորհրդայնացվեցին, իսկ 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Լազիստանը և վրացիների կողմից վիճարկվող այլ տարածքներ (Արդահան, Օլթի) ամրագրվեցին Թուրքիայի կազմում:

Թվում էր, թե Լազիստանի հարցը վերջնականապես փակվեց: Սակայն 2-րդ աշխարհամարտի ավարտին խորհրդային Միությունը փորձեց օգտվել ստեղծված իրավիճակից և Թուրքիայից վերադարձնել Արևմտյան Հայաստանը: Ստալինյան իշխանությունը, բնականաբար, հաշվի էր առնելու նաև Վրաստանի շահերը: Ուստի, ԽՍՀՄ դեկավարությունը, բացի հայերից, հորդորեց նաև վրացիներին տարածքային պահանջներ ներկայացնել Թուրքիային: Արդյունքում վրաց ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիան և Ն. Բերձենիշվիլին 1945 թ. դեկտեմբերի 14-ին Վրաստանի կոմկուսի պաշտոնաթերթ «Կոմմունիստ» թերթում հրապարակեցին «Թուրքիայի նկատմամբ մեր օրինական պահանջների մասին» հայտնի նամակը: Խորանալով պատմության ծալքերի մեջ՝ այս «անխոնջ» գիտնականները բացառիկ ջանասիրությամբ ապացուցում էին Տրապիզոնի և Լազիստանի վրացական պատկանելիությունը¹⁶⁴: Այդ պահանջներն էլ ա-

¹⁶² Տե՛ս «Յառաջ», 4 օգոստոս, 1920, թիվ 164:

¹⁶³ «Կոմմունիստ», Բաքու, 5 նոյեմբերի, 1920, թիվ 141:

¹⁶⁴ Մանրամասն տե՛ս "კომუნისტო", თბილისი, 14 დეკემბერი, 1945 («Կոմմունիստ», Թիֆլիս, 14 դեկտեմբերի, 1945):

վելի հիմնավոր և ազդեցիկ դարձնելու նպատակով՝ վերոնշյալ նամակը մի քանի օր անց թարգմանվեց և հրապարակվեց համամիութենական կոմկուսի օրգան «Պրավդա» թերթում¹⁶⁵։

Մի քանի տարի անց ԽՍՀՄ-ը հրաժարվեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից։ Լազիստանով դեպի Սև ծով ելքի հայկական երազանքը մնաց անկատար։

Քավ լիցի, Հայաստանը չէր հավակնում ինքնանպատակ տիրանալ Տրապիզոնին կամ Լազիստանին։ Մենք ձգտում էինք ընդամենը ունենալ երաշխավորված ելք դեպի ծով։ Սա շատ բնական և հասկանալի ցանկություն էր՝ Հայաստանի հետագա զարգացումն ապահովելու համար։

Եվ վրացիները, և հայերը պարտավոր են մեկընդմիջտ գիտակցել, որ ելնելով տարածաշրջանի առանձնահատկություններից՝ իրենց պետությունների հզորացումը բացառապես բխում է փոխադարձ շահերից։

¹⁶⁵ См. «Правда», Москва, 20 декабря, 1945.

ԳԼՈՒԽ II

ԲԱԹՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՈՎԱՅԻՆ ԵԼՔԻ ՀԱՐՑՈՒՄ

2.1 Տերությունների քաղաքականությունը Բաթումի խնդրում (1919 թ. հունվար-1920 թ. փետրվար)

Բաթումը՝ որպես դեպի Սև ծով ելք, Հայաստանի համար առաջնային նշանակություն է ունեցել Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում: Ներկայումս էլ այն շարունակում է պահպանել իր կարևորությունը: Ծովային ելքի տեսանկյունից Բաթումն անգնահատելի նշանակություն ունի նաև Ադրբեջանի համար: Հնում ևս Բաթումը տարածաշրջանում նշանակալի ազդեցություն է ունեցել ծովային առևտրի վրա: Ուստի ռազմավարական դիրքի և բնակլիմայական պայմանների բերումով Բաթումը և նրա շրջակայքը բնակեցված են եղել հնագույն ժամանակներից: Առաջին տեղեկությունները Բաթումի մասին ստանում ենք Ք. ա. 4-րդ դարի հույն փիլիսոփա Արիստոտելից, որը բնակավայրը հիշատակում է որպես կոլխական քաղաք՝ Բաթուս անվամբ: Այս անվանումով է հիշատակվում քաղաքը նաև հռոմեացի պատմիչ Պլինիոս Ավագի և հույն աշխարհագրագետ Փլավդիոս Ապպիանիոսի կողմից: «Բաթուս» բառը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է «խորություն»¹⁶⁶: Ըստ էության, նկատի է առնվել սևծովյան տարածաշրջանում Բաթումի նավահանգստի ամենախորերից մեկը լինելու հանգամանքը:

2-3-րդ դարերում Բաթումն ընկել է հռոմեացիների տիրապետության տակ, 4-5-րդ դարերում՝ Բյուզանդիայի: 6-8-րդ դարերում Լազիստանի հետ մեկտեղ ընկել է տարբեր տիրապետողների լծի տակ, 9-11-րդ դարերում եղել հայ Բագրատունիների ստեղծած պետական-քաղաքական համակարգի շրջանակներում: 13-15-րդ դա-

¹⁶⁶ Տե՛ս <https://ru.wikipedia.org/wiki/Батыми>

րերում Բաթումին տիրապետել են Գուրիայի իշխանները: 1547 թ. քաղաքը զրավում են օսմանյան զորքերը, և ավելի քան 300 տարի այն մնում է թուրքական լծի տակ¹⁶⁷: 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրերով Աջարիան՝ Բաթումով հանդերձ, անցնում է Ռուսաստանին: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի անջատ պայմանագրով Բաթումը կրկին անցնում է Թուրքիային, սակայն դա տևում է մինչև աշխարհամարտի ավարտը, որից հետո քաղաքը և մարզը ռազմակալվում են բրիտանական զինուժի կողմից: Անգլիական ռազմակալմամբ Բաթումի մարզի շուրջ սկսում են ծավալվել դրամատիկ իրադարձություններ, որոնց հիմքում ընկած էին վրացական, թուրքական, ռուսական (նախ դեմիկիմյան, ապա՝ բոլշևիկյան), հայկական, ադրբեջանական, իտալական, ֆրանսիական, ամերիկյան և վերջապես բրիտանական տարաբնույթ հավակնությունները:

Վրաստանը ձգտում էր վերամիավորել պատմականորեն վրացական հավակնությունների տիրույթում գտնվող երկրամասը, քեմալականները ցանկանում էին վերականգնել իրենց վաղեմի տիրապետությունը և որպես հիմնավորում՝ առաջ էին քաշում «Ազգային ուխտը»¹⁶⁸, ռուսներն աշխատում էին վերականգնել կայսրության նախկին սահմանները, Հայաստանն ու Ադրբեջանը ձգտում էին Բաթումով ազատ ելք ունենալ դեպի Սև ծով և ներկայացնում էին իրենց պահանջները, Իտալիան ոգևորվեց Բաթում զորք մտցնելու գաղափարով 1919 թ. գարնանը, երբ Լոնդոնում քննարկվում էր

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶⁸ 1920 թ. հունվարի 12-ին Կ. Պոլսում իր աշխատանքներն սկսած թուրքական նոր խորհրդարանը, որի անդամները գերակշիռ մեծամասնությամբ քեմալականներ էին (120-ից 95-ը), հունվարի 28-ին ընդունեց Թուրքիայի անկախության հռչակագիրը՝ «Ազգային ուխտը», ըստ որի՝ Թուրքիան բացահայտ ձգտում էր տեր դառնալ բոլոր այն տարածքներին, որոնք ձեռք էր բերել 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով և 1918 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Անդրկովկասի նորանկախ հանրապետություններին պարտադրած պայմանագրերով: «Ազգային ուխտի» երկրորդ հոդվածում մասնավորապես հարց էր դրվում անհրաժեշտության դեպքում հանրաքվե անցկացնել Կարսի, Արդահանի, ինչպես նաև Բաթումի սանջակներում՝ այդ մարզերը «մայր հայրենիքի գիրկը» վերադարձնելու ակնկալիքով: Տե՛ս **Գալու-յան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

Անդրկովկասից բրիտանական զինուժի դուրսբերման հարցը, Ֆրանսիային չէր բավարարում բրիտանական միանձնյա ռազմակալումը Բաթումում, ամերիկյան հավակնությունները արտահայտվում էին միասնական մանդատի շրջանակներում, և վերջապես, Անգլիայի նպատակն էր, ինչպես արդեն նշել ենք մախորդ գլխում, Բաթումի մարզում ստեղծել մի խամաճիկ պետություն և Լազիստանը կցել դրան: Այդ մասին անգլիացիները խորհում էին դեռևս 1918 թ.-ին: 1918 թ. մարտին Լոնդոնում լորդ Քերզոնի գլխավորությամբ ստեղծվել էր «Արևելքի կոմիտե», որին հանձնարարվել էր մշակել Անդրկովկասում վարելիք անգլիական քաղաքականությունը: Դեկտեմբերի 2-ին Անգլիայի կառավարական խորհրդակցությունում քննարկվեց այդ «կոմիտեի» մշակած պլանը, համաձայն որի, ելնելով Բրիտանական կայսրության շահերից, Անգլիան պետք է ձեռնարկի քաղաքական միջոցներ՝ Անդրկովկասի վրա վերահսկողություն սահմանելու համար. առաջին հերթին առաջարկվում էր Բաթումն անջատել Վրաստանից և հայտարարել «ազատ նավահանգիստ»¹⁶⁹: Այդ է վկայում Անդրկովկասում բրիտանական նորանշանակ զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Ջ. Ֆորեստիր-Ուոկերի հայտարարությունը 1919 թ. հունվարի 6-ին Ալեքսանդրապոլում ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի հետ տեսակցության ընթացքում, որով հայտնում է, որ ինքը եկել է Անդրկովկաս որպես դաշնակից պետությունների զինվորական ներկայացուցիչ, և իր հետ անմիջական առնչություն ունեն Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունները, Բաթումի և Կարսի նահանգները¹⁷⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Ֆորեստիր-Ուոկերն առանձնացնում է նաև Կարսի նահանգը, ինչից կարելի է ենթադրել, որ սկզբնապես անգլիացիները ցանկացել են այն ևս մտցնել ծրագրված խամաճիկ պետության կազմի մեջ, սակայն հետագայում իրադարձություններն այլ ընթացք ստացան, որոնց կանոնադաշտնաձևը հաջորդ գլխում:

Հաշվի առնելով Հայաստանի համար ծովային ելքի հույժ կարևորությունը, և այն, որ Տրապիզոնն ու Լազիստանը փաստացի

¹⁶⁹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982, էջ 252:

¹⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թ. 60:

գտնվում էին թուրքերի ձեռքում (էլ չասած այդ տարածքների նկատմամբ տարաբնույթ այլ հավակնությունները), հայ գործիչները, ելնելով դաշնակից երկրների՝ Բաթումը ազատ նավահանգիստ հռչակելու մտադրությունից, ձգտում էին դեպի Սև ծով սեփական ելք ձեռք բերել Բաթումով: Ինչպես նշել ենք նախորդ գլխում, դրան դեմ չէին մաս Անգլիան ու Ֆրանսիան:

Ըստ երևույթին, Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում Բաթումը որպես դեպի Սև ծով ելքի գաղափարը առաջին անգամ առաջ է քաշվել ֆրանսիացիների կողմից 1920 թ. հունվարի 11-ին մեր կողմից արդեն հիշատակված Լորդ Քերզոնին ուղղված նոտայում, որտեղ նոտայի հեղինակ Բերթըլոն, մերժելով Տրապիզոնը և Կիլիկիան Հայաստանին հատկացնելու մոտեցումը, ներկայացնում էր առաջարկ, ըստ որի՝ Բաթում քաղաքը հայտարարվելու էր ազատ քաղաք և գտնվելու էր Ազգերի լիգայի վերահսկողության տակ: Բաթումի նավահանգստով դեպի ծով ելք էին ունենալու Անդրկովկասի բոլոր հանրապետությունները¹⁷¹:

Ըստ Բերթըլոյի՝ Հայաստանն ուղղակի կկապվի Բաթումի նավահանգստի հետ, որը նրա բնական ելքն է, կապված լինելով Թավրիզ-Ջուղա-Շահթախտի-Բուղդաշեն երկաթգծին՝ դեպի Թավրիզ ճյուղավորումով և Սև ծովի հետ¹⁷²: Ի դեպ, ինչպես արդեն նշել ենք, Բերթըլոն Հայաստանին Բաթումով դեպի Սև ծով ելք տրամադրելու մասին մեր պատվիրակներին հավաստիացրել էր մաս հունվարի 22-ին:

Ինչպես նշեցինք, սկզբնական շրջանում անգլիացիները դեմ էին Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տրամադրել Լազիստանով կամ Բաթումով, քանի որ նրանք մտադիր էին այդ տարածքների վրա իրենց հովանու ներքո աջարական չեզոք պետություն ստեղծել, և այդ ծրագիրը իրականացնելու համար Բաթումը դարձրել էին իրենց հիմնական հենակետը: Սակայն անգլիական ռազմակալման ողջ ընթացքում (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. հուլիս) նրանց չհաջողվեց կյանքի կոչել այդ ծրագիրը: Դեռ ավելին, արդեն 1919 թ. ամռանից

¹⁷¹ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները..., էջ 133:

¹⁷² Տե՛ս **Զ.** Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 604:

անգլիացիները մտածում էին զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից, այդ թվում՝ նաև Բաթումից¹⁷³։ Դրա պատճառները մի քանիսն էին։ Նախ գերիշխող էր դարձել այն կարծիքը, որ ԱՄՆ-ը կվերցնի Հայաստանի մանդատը և կփոխարինի Անգլիային ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև ամբողջ Հարավային Կովկասում։ Եվ քանի որ ամերիկյան մանդատի հավանականությունը բավական մեծ էր, անգլիացիները, Անդրկովկասում այլևս հեռանկար չտեսնելով, ձգտում էին օր առաջ լքել տարածաշրջանը և ձերբազատվել անտեղի մեծաքանակ ծախսերից։ Այդ ժամանակ անգլիական կառավարության ջանքերն ուղղված էին իրենց զորքերը Եվրոպայից և Ռուսական նախկին կայսրությունից դուրս բերելուն և դրանք Անգլիայում, Իռլանդիայում, Եգիպտոսում, Իրաքում ու Հնդկաստանում, այսինքն՝ անգլիացիների համար կենսական տարածքներում կենտրոնացնելուն, որպեսզի երաշխավորեին իրենց անմիջական շահերը։ Բայց այստեղ լուրջ խնդիր էր առաջանում։ Հարավային Կովկասից անգլիական զորքերի դուրսբերումից հետո կարող էին սկսվել հայկական նոր կոտորածներ։ Այս կապակցությամբ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Ա. Զ. Բալֆուրը 1919 թ. օգոստոսի 9-ին գաղտնի մամակ է գրում վարչապետ Լլոյդ Ջորջին. «...Ես անհանգստացած եմ Կովկասում տիրող դրությունից։ Ամեն կողմից մեզ վկայություններ են հասնում, որ բրիտանական զորքերի հեռացմանը կհետևի հայերի ամենազարհուրելի կոտորած և ընդհանուր արյունահեղություն ողջ Կովկասով մեկ։ Ես ամբողջովին կողմ եմ զորքերի հեռացմանը։ Փաստորեն, իմ կարծիքով, դա ամեն տեսակետով կարևոր է։ Բայց խոստովանում եմ, ես չեմ ուզեմ նայել առաջ, դեպի այն օրը, երբ կասեն, որ մինչդեռ նախօրոք լիակատար նախազգուշացում ունեին, բրիտանացիները կոտորածի ենթարկել տվեցին հայերին՝ դիտավորյալ հեռացնելով իրենց զորքերն այն դեպքում, երբ բոլոր տեղական իշխանությունները տեղյակ էին պահել հնարավոր

¹⁷³ Անդրկովկասում անգլիացիներն ունեին 60 հազ. զորք։ Վրաստանում անգլիական զորքերը զբաղեցրել էին Թիֆլիսը, Քութայիսը, Բաթումը, Փոթին և ևս այլ 10 քաղաքներ ու շրջաններ։ Տմ. **Гамбашидзе Г. Л.**, Агрессивная политика Англии и США в отношении Грузии и Закавказья (1919), Тбилиси, 1964, стр. 45.

հետևանքների մասին: ...Միայն մեկ ելք կա և դա այն է, որպեսզի Ամերիկան հոգան իր վրա վերցնի: Ճիշտ է, որ նա կարող է անել այդ, որովհետև միշտ հետաքրքրություն է հանդես բերել դեպի Չայաստանը, և միշտ Խորհրդի մոտ (Փարիզի վեհաժողովում Անտանտի երկրների Գերագույն խորհուրդ - Շ. Թ.) այն տպավորությունն ստեղծել, որ մտադիր է վերցնել այդ երկրի մանդատը: Բայց ես լիովին համոզված եմ, որ նա որևէ բան չի անի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մենք պատրաստ ենք բեռն ինքներս տանել...»¹⁷⁴: Այս նամակն ընթերցելիս բանից անտեղյակ մարդու համար տպավորություն է ստեղծվում, թե անգլիացիները խիստ անհանգստացած էին հայերի հետագա ճակատագրով, կարծես թե Չայոց ցեղասպանությունը այդ նույն Անգլիայի և Եվրոպայի հաշվենկատ անգործության և դաժան ու արյունոտ նախճիրը հանդուրժող սառը հայացքի ներքո չէր իրականացվել: Մինչդեռ անգլիացիները վախենում էին, որ Բաթումը և ողջ տարածաշրջանը կարող են ընկնել ռուսների ձեռքը, թեկուզ Դեմիկինի, որ կռվում էր իրենց իսկ թշնամի բոլշևիկների դեմ:

Բալֆուրի անհանգստությունը, այնուամենայնիվ, տեղին էր: Ավելին, դեռ շատ կասկածելի էր, թե ընդհանրապես ԱՄՆ-ը կվերցնի Չայաստանի մանդատը: Այստեղ արժի մեջբերել Քերզոնի՝ 1919 թ. օգոստոսի 11-ի նամակը ուղղված ԱՄՆ-ում Անգլիայի դեսպան Լինդսեյին, որտեղ նա պատմում է իր և Անգլիայում ԱՄՆ դեսպան Դեյվիսի զրույցի մասին: Քերզոնի այն հարցերին, թե անգլիական զորքերի դուրսբերումից հետո ամերիկյան կառավարությունը պատրաստ է զորքեր մտցնել Կովկաս, և արդյո՞ք հավանական է, որ Կոնգրեսը կամենա ընդունել Չայաստանի կամ թուրքական կայսրության որևէ այլ մեծ կամ փոքր հատվածի մանդատը, Դեյվիսը պատասխանում է, որ ինքը չի կարող պաշտոնապես իր կառավարության անունից խոսել այդ հարցերի վերաբերյալ, սակայն նշում է. «Անկասկած, ամերիկյան զորքերի ամեն մի ուղարկում այդ շրջան (ի նկատի ունի Անդրկովկասը – Շ. Թ.) չի կարող իրագործվել առանց կոնգրեսի գիտության կամ համաձայնության: Ինչ վերաբերում է մանդատի ավելի կարևոր հարցին, ապա, թեև ինքը տեղյակ է, որ հումանիստական

¹⁷⁴ Ղազարյան Ջ., նշվ. աշխ., հատոր 1-ին, էջ 332:

և մարդասիրական հողի վրա ամերիկյան ժողովուրդը խորապես հետաքրքրված է Հայաստանով, բայց ինքն անձամբ չի հավատում, որ այդ նկատառումները կարող են ստիպել իր երկրին հեռանալ իր արտաքին քաղաքականության կրկնակի ավանդական հիմունքներից, այն է՝ ա) օտար դաշինքների կամ հանձնառությունների մեջ խառնվելուն հրաժարումից, բ) Մոնրոյի դոկտրինային խորապես հավատարիմ մնալուց: Ավելին, հենց որ ամերիկյան հասարակությունը սկսի պատկերացնել, ինչ որ հավանաբար չի անում այժմ, Հայկական հարցի հատուկ քաղաքական, ազգագրական, ֆիզիկական կամ այլ տեսակի դժվարությունները, նա խիստ կասկածի տակ կառնի, թե արդյոք ֆիլանտրոպիան կհաղթանակի՞՞ նպատակահարմարության հետ մրցապայքարում...»¹⁷⁵: Իրոք դեսպան Ղեյվիսի խոսքերը կարծես մարգարեական հնչեին: Նա արտահայտում էր ամերիկյան հասարակության և քաղաքական շրջանակների մեջ տիրապետող տեսակետը: Ի վերջո, ինչպես և կանխատեսել էր Ղեյվիսը, ԱՄՆ-ը չստանձնեց Հայաստանի մանդատը: 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ Սենատը մերժեց այն: Մարդասիրությունը հիշելու Վիլսոնի կոչին սենատորները պատասխանեցին, որ չեն ցանկանում խառնվել եվրոպական գործերին, թեպետ հենց դա էին պահանջում մարդասիրության պատկերացումները¹⁷⁶: Մինչդեռ հայ պատվիրակները, ելնելով նախագահ Վիլսոնի և նրա շրջապատի հավաստիացումներից, հավատացել էին Ամերիկային: Նրանք, վստահելով ամերիկացիներին, պարբերաբար դիմում էին նաև այնտեղ գործող հայանպաստ կառույցներին, այդ թվում՝ նաև Գերարդի գլխավորած Հայաստանի անկախության կոմիտեին¹⁷⁷:

Ձգտելով զորքերը հանել Անդրկովկասից՝ չէր նշանակում, թե անգլիացիները հրաժարվում էին այդ տարածաշրջանում իրենց շահերը պաշտպանելուց: Անգլիային այնքան էլ ձեռնտու չէր ի հաշիվ

¹⁷⁵ Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, ԶՎ. աշխ., էջ 546-547:

¹⁷⁶ См. **Гурко-Кряжин В. А.**, История революции в Турции, Москва, 1923, стр. 137.

¹⁷⁷ S'tu Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919), Dokumente aus politischen Archiv des deutschen auswärtigen Amts, zusammengefasst und eingeleitet von prof. W. Mikaeljan, Jerewan, 2004, s. 606.

Հայաստանի մանդատի ԱՄՆ-ի դիրքերի ուժեղացումը Մերձավոր Արևելքում: Նա դեմ էր նաև Հայաստանի մանդատը Ֆրանսիային հանձնելուն, քանի որ անգլիական գաղութներում առաջացած անհանգիստ և սրված իրավիճակում Ֆրանսիայի ուժեղանալը Մերձավոր Արևելքում նույնպես չէր բխում Անգլիայի շահերից: Այդ էր պատճառը, որ անգլիացիները Իտալիային առաջարկեցին վերցնել Հայաստանի մանդատը և զորք մտցնել Անդրկովկաս: Եվ մինչ վեհաժողովի կողմից Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին հանձնելը, Կովկասում անգլիացիներին փոխարինելու մասին հայտարարությամբ դեռևս 1919 թ. ապրիլին հանդես եկավ նաև Իտալիան: Իսկ հաստատվել Կովկասում նշանակում էր նախևառաջ ռազմակալել Բաթումը: Սա էլ ոգևորեց անգլիացիներին, որոնք հույս ունեին ապահով հեռանալ Կովկասից, սակայն իտալացիներն արդեն օգոստոսին վերջնականապես հայտնեցին, որ չեն կարող ստանձնել Հայաստանի մանդատը¹⁷⁸:

Անդրկովկասում Անգլիական զորքերը իտալականով փոխարինելու մասին համաձայնագիրը Անգլիայի և Իտալիայի գլխավոր շտաբների միջև կնքվեց Փարիզում 1919 թ. մարտի 24-ին: Սակայն Քերզոնը կասկած էր հայտնում, որ իտալացիները չեն կարող դիմադրել բոլշևիկներին: Դեռևս մարտի 15-ին Բալֆորին գրած նամակում նա ընդգծում էր, որ Անդրկովկասը կապված չէ Իտալիայի ազգային շահերի և քաղաքական ամբիցիայի հետ, և որ իտալացիները փոքր իսկ կշիռ կան հարգանք չեն ունենա կովկասյան մարդկանց մոտ, և երբ մենք հեռանանք, նրանք երես առ երես կկանգնեն մի իրադրության առաջ, որից բոլորովին անօգնական կլինեն գլուխ հանել¹⁷⁹: Չնայած այս կասկածներին՝ Անգլիայի ռազմական խորհուրդը 1919 թ. ապրիլի 9-ին հավանություն տվեց սույն համաձայնագրին¹⁸⁰: Իտալական զորքերը Անդրկովկաս պետք է մտնեին Բա-

¹⁷⁸ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 545:

¹⁷⁹ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Պատմության քառուղիներում, էջ 261:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

թունով: Այս կապակցությամբ ապրիլի 12-ին Լլոյդ Ջորջի և Օռլանդոյի միջև համաձայնություն կայացվեց¹⁸¹:

Մայիսի 10-ին անգլիական հրամանատարությունը այդ որոշման մասին պաշտոնապես տեղյակ պահեց Վրաստանի կառավարությանը և Թիֆլիսի բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին, իսկ երկու օր անց Անդրկովկաս ժամանեց իտալական առաքելությունը՝ 18 սպաներով՝ զնդապետ Գաբբայի գլխավորությամբ¹⁸²: Հունիսի 5-ին Գաբբայի առաքելությունը հաղորդում է իր կառավարությանը, որ Անդրկովկասն օկուպացնելու համար անհրաժեշտ է այնտեղ ուղարկել առնվազն 30 000 զորք¹⁸³:

Արդեն Իտալիայում Օռլանդոյի կառավարությանը փոխարինել էր Նիտտիի կառավարությունը (1919 թ. հունիսի 23-ից մինչև 1920 թ. հունիսի 15-ը), որը, ավելի լրջորեն կշռադատելով իրավիճակը, գիտակցում էր, որ անհնար է այդ քանակի զորք ուղարկել Անդրկովկաս: Հուլիսի 17-ին Ա. Ահարոնյանը տեսակցում է իտալական պատվիրակության ընդհանուր խորհրդական Դի Մարտինոյի հետ՝ ճշտելու, թե որքանով է ճիշտ իտալական զորքերն անգլիականի փոխարեն Կովկաս փոխադրելու լուրը: Զրույցի ընթացքում Դի Մարտինոն հայտնում է հետևյալը. «Իտալական զորքերը Կովկաս փոխադրելու մասին լուրջ դիտավորություն կար, և այս մասին առանձնապես պնդում էին անգլիացիք, բայց այժմ այդ որոշումը ետ է վերցված. իտալացիք Կովկաս գնալու չեն»¹⁸⁴: Դեռ ավելին, ապրիլին Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի ընթացքում, երբ խոսք եղավ Հայաստանի մանդատը Իտալիային հանձնելու մասին, Նիտտին հայտարարեց, որ «Իրենց համար անհնար է զորքեր ուղարկել աշխարհի այդ մասը»¹⁸⁵:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 262:

¹⁸² Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան 2006, էջ 194:

¹⁸³ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 262:

¹⁸⁴ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

¹⁸⁵ **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 277:

Ինչպես գրում է Ա. Խատիսյանը, նախատեսված էր 40 հազար իտալական զորք ուղարկել Անդրկովկաս, որոնցից 8 հազարը տեղակայվելու էին Հայաստանում: Սակայն այդ զորքերը չեկան: Պատճառն այն էր, որ Իտալիայում բանվորները հրաժարվում էին Բաթում գնացող շոգենավերը բեռնել, սկսվել էին բողոքի գործադուլներ, Իտալիայի հյուսիսում ուժեղանում էր բուլշևիզմը¹⁸⁶: Այդ պայմաններում զորքեր ուղարկել և գրավել Անդրկովկասը, որն իրենց էր համարում Ռուսաստանը և արդեն եկել ու բախում էր դռները, Նիտտին համարում էր վտանգավոր, անգամ արկածախնդրական ձեռնարկ: Ու նա հրաժարվում է այդ մտքից: Եվ ինչպես նշեցինք վերևում, Իտալիան օգոստոսին վերջնականապես մերժեց Հայաստանի մանդատը: Այդ մասին Լոնդոնում Իտալիայի դեսպան Իմպերիալին Անգլիայի արտգործնախարարությանը հայտնեց օգոստոսի 1-ին¹⁸⁷:

Անգլիայում Բաթումից շուտափույթ հեռանալու կողմնակիցների թիվն արագորեն ավելանում էր նաև Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության դիրքորոշման պատճառով: Վերջինս նրբանկատորեն հասկացնում էր անգլիացի «իմպերիալիստներին» հեռանալ Բաթումից¹⁸⁸: Իրենց նպատակին հասնելու համար վրաց գործիչները դիմում էին նաև Բաթումի մարզի ազգաբնակչության հասարակական կարծիքի օգնությանը: Իսկ այդ կարծիքը մասամբ Վրաստանի օգտին էր: Ճիշտ է, Աջարիայի բնակչության մեծ մասը մահմեդական էին, բայց նաև վրացախոս էին, և ճշմարտությունից հեռու չէ տարածված այն տեսակետը, թե աջարները մահմեդականացած վրացիներ են: Եվ ահա 1919 թ. օգոստոսի 31-ին, «Բաթումի վրացի մուսուլմանների մեջլիսը» որոշում է կայացնում Աջարիան Վրաստանին միավորելու մասին, իսկ 1920 թ. ապրիլի 23-ին վերահաստատում է այդ որոշումը և խնդրում վրաց կառավարությանը՝ միջոցներ ձեռք առնել կյանքի կոչելու այն¹⁸⁹: Մեկ այլ կազմակերպություն՝ «Բաթումի մուսուլմանական ազգային խորհուրդը», մարտի 19-ին հեռագ-

¹⁸⁶ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 187:

¹⁸⁷ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

¹⁸⁸ См. Авалов З., указ. раб., стр. 253.

¹⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 38:

րում է Թիֆլիս՝ մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին և վրաց կառավարությանը հայտնելով հետևյալը. «...Մենք պահանջում ենք մեր շրջանի և քաղաքի անյապաղ միացումը հայրենի Վրաստանին ինչպես նրա անբաժան մասը ինքնավարական հիմունքներով...»¹⁹⁰։ Բայց պնդել, թե աջարական բոլոր կազմակերպությունները վրացամետ էին, ճիշտ չի լինի։ Օրինակ՝ «Բաթումի մահմեդական միությունը» մայիս ամսին հայտագրով դիմում է անգլիական մահմեդապետ Կուկ-Կոլլիսին՝ բողոք հայտնելով, որ «Բաթումի վրացի մուսուլմանների մեջլիսը» ազգի ներկայացուցիչները չեն, որ բոլորի տեղը որոշում ընդունեն, իսկ Աջարիայի մահմեդականները իրականում ցանկանում են ապրել անկախ և վճռական են իրենց այդ որոշման մեջ¹⁹¹։ Աջարիայում գործող մեկ այլ կազմակերպություն՝ «Մուսուլմանական Վրաստանի ազատության կոմիտեն», համագործակցում էր Կամավորական բանակի հետ և հայտարարում Աջարիան որպես Ռուսաստանի մաս։ Սակայն, երբ Դենիկինը պարտվեց, և առաջ եկավ բոլշևիկյան սպառնալիքը, և երբ պարզվեց, որ Թուրքիան չի կարողանալու գրավել Աջարիան, այնտեղ թուրքական էմիսարների միջոցով սկսվեց մի շարժում, որը տանում էր վերջինիս անկախությանը¹⁹²։ Ի դեպ, այդ էմիսարների մեջ մեծ թիվ էին կազմում ադրբեջանցիները։ Այստեղ դրսևորվում էր Ադրբեջանի ուխտադրուժ և երկդիմի քաղաքականությունը Վրաստանի հետ հարաբերություններում. որտեղ հնարավոր էր հայերին վնասել, աշխատում էին գործի մեջ ներքաշել վրացիներին, իսկ որտեղ հնարավոր էր վրացիներին վնասել, համագործակցում էին թուրքերի հետ։ Նոյ ժողովանիան 1920 թ. մարտի 25-ին՝ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան կուսակցության խորհրդակցությունում հաշվետվության ներկայացման ժամանակ, անդրադարձել է նաև այս հարցին՝ նշելով, որ բոլշևիկյան վտանգի դեմ պետք է կռվեն միասին, և ադրբե-

¹⁹⁰ «Յառաջ», 27 մարտ, 1920, թիվ 65:

¹⁹¹ Տե՛ս «Յառաջ», 28 մայիս, 1920, թիվ 110:

¹⁹² Տե՛ս ՂԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 181, թ. 26:

ջանցիները պետք է գիտակցեն իրենց դեմ Աջարիայում գործելու վտանգավորությունը¹⁹³:

Աջարիայի անկախության կողմնակիցները նույնիսկ դիմել էին Հայաստանի կառավարությանը անկախությունը ճանաչելու խնդրանքով: 1920 թ. հունիսի 30-ին Աջարիայի զինված ուժերի հրամանատարությունը Բաթումի հայկական հյուպատոսի միջոցով գրություն է ուղարկում Հայաստանի կառավարությանը, որտեղ խնդրում է. «1. ճանաչել Աջարստանը իբրեւ անկախ պետութիւն Բաթումի նախկին նահանգում, 2. թոյլ չտալ դիւանագիտական միջոցներով վրացական զօրքերի Աջարստան մտնելը եւ այդպիսով պատերազմի առաջն առնել, եւ համոզւելու համար, որ Աջարստանը ուզում է ազատ եւ անկախ ապրել, 3. հանրաքւէի ենթարկել ազգաբնակչութեանը...»¹⁹⁴:

Պարզ էր, որ թուրք և ադրբեջանցի էմիսարներն արել էին իրենց սև գործը, և Աջարիայում ծայր էր առել անջատողական շարժում: Բնականաբար, Հայաստանի կառավարությունը ցուցաբերեց խոհեմություն և չներքաշվեց աջարական անջատողականներին սատարելու անհեռատես և վտանգավոր գործընթացի մեջ: Քենալականների համար անկախ Աջարիան Թուրքիային միացնելը դառնում էր զուտ տեխնիկական խնդիր, իսկ Ադրբեջանի համար մահմեդական անկախ Աջարիան դառնում էր ապահովել քրդերի Սև ծով և Հայաստանի ծովային ելքը փակելու «հիանալի» հնարավորություն: Այդ էր պատճառը, որ թուրք-ադրբեջանական տանդեմը խրախուսում էր աջարների անջատողականությունը:

Այնուամենայնիվ, մի բան պարզ էր, որ եթե չլիներ անգլիացիների միջամտությունը, հավանաբար, կբռնկվեր վրաց-աջարական պատերազմ: Չնայած Վրաստանում տիրող որոշակի հակաանգլիական տրամադրություններին՝ անգլիական ռազմաքաղաքական գոյությունը Բաթումում մի շարք առումներով ձեռնադուր էր վրացիներին: Այս տեսակետից շատ բնորոշ է դեռևս 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ին Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ե. Գեգեչկորու և

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

¹⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 3:

Անդրկովկասում բրիտանական կոմիսար Ուորդհոփի միջև տեղի ունեցած գաղտնի զրույցը, որտեղ Գեգեչկորին նշում է, որ անգլիական զորքերի հնարավոր դուրսբերումը Անդրկովկասից խիստ մտահոգել է Վրաստանի կառավարությանը, քանի որ զսպող տարր հանդիսացող անգլիացիների հեռացմամբ՝ Վրաստանը խնդիրներ կունենա հարավից քեմալականների, հյուսիսից՝ ռուսների հետ, ուստի խնդրում է, որ անգլիական զորքերը պահվեն գոնե Հայաստանում և Բաթումում: Պարզ է, որ այս խնդրանքի կատարման դեպքում կերաշխավորվեր Վրաստանի հյուսիսային և հարավային սահմանների անվտանգությունը: Իսկ վրացիների՝ Բաթումի հետ կապված առաջարկը հետևյալն էր. «Վրաստանին յանձնում են (անգլիացիները – Շ. Թ.) Բաթումի շրջանը, որի մեջ նա կազմակերպում է իշխանութիւնը՝ յենուելով ժողովրդական լայն զանգուածների վրայ: Քաղաքային վարչութիւնը կազմակերպւում է ընտրական սկզբունքով: Նախահանգիստը յանձնւում է անգլիացիներին, որպէս զինուորական բազա եւ ածուխի կայան Սեւ ծովի վրայ»¹⁹⁵: Բայց այդպես հնարավոր չէր: Վրաց կառավարությունն ուզում էր մարզի կառավարումը վերցնել իր ձեռքը, իսկ անգլիացիները պետք է բավարարվեին միայն այնտեղ զինվորական բազա ունենալով, մինչդեռ տարածաշրջանի և հատկապես Բաթումի հետ կապված Անգլիան իր ուրույն պլաններն ուներ:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերը դուրս հանելու և Բաթումը Վրաստանին հանձնելու գաղափարին դեմ էր նաև Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի հրամանատար Ա. Դենիկինը: Վերջինս մտավախություն ուներ, որ բրիտանական զորքերն Անդրկովկասից դուրս բերելը կհանգեցներ տարածաշրջանում բոլշևիզմի արագ տարածմանը: Այդ պատճառով նա խնդրեց Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը՝ զորքերը չհանել այնտեղից¹⁹⁶: Դենիկինը ձգտում էր վերականգնել Ռուսական կայսրության նախկին տարածքները և դեմ էր անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախությանը:

¹⁹⁵ Մանսուրեան Ս., Վրաց մենշևիկները եւ անգլիական զորավարները, «Հայրենիք», Պոստոն, 1928, յունուար, թիվ 3 (63), էջ 149-150:

¹⁹⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 194:

Մյուս կողմից, անցանկալի զարգացումներից խուսափելու և իր նպատակին հասնելու համար նա ձգտում էր Բաթունում ձևավորել անդրկովկասյան կորպուս և մարզում տեղակայել Կամավորական բանակի ստորաբաժանումները: Նա, միաժամանակ գիտակցելով, որ իր այդ նախաձեռնությունը կհանգեցնի Անդրկովկասի հանրապետությունների խիստ բացասական վերաբերմունքին, փորձում էր նրանց համոզել, թե Կամավորական բանակը պատերազմ է մղում բացառապես բուլշևիկների դեմ և Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ զավթողական նկրտումներ չի ունեցել և չունի, ապա շարունակում. «Յույս ունեն, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների պետական բանականությունը ցույց կտա նրանց միակ ճիշտ ուղին, որը նրանց դուրս կբերի լուսավոր ապագա, և նրանք մեզ հետ միասին, ձեռք ձեռքի տված կգնան ընդհանուր պետական շինարարության ճանապարհով՝ ուշադրություն չդարձնելով թշնամիների նենգ չարախոսությունների վրա»¹⁹⁷:

Անգլիացիները խորհրդային իշխանության դեմ կռվելու նպատակով թույլատրեցին Դենիկինին Կամավորական բանակը համալրելու համար Բաթունում հավաքագրման գործակալություն ստեղծել, որն սկսեց գործել 1919 թ. հունիսի 12-ից: Գործակալության ղեկավարն էր գեներալ Նատիևը¹⁹⁸: Սակայն, իրականում այդ գործակալությունը Կամավորական բանակի բաժանմունք էր, որով փորձում էին գաղտնի անդրկովկասյան կորպուս ձևավորել: Բայց դրա դեմ լրջորեն հանդես եկան անգլիական զինվորական հրամանատարությունը և Վրաստանի կառավարող շրջանները, որոնք հայտարարում էին, որ Կամավորական բանակը անդրկովկասյան կորպուսի ստեղծումով ձգտում է նվաճել Վրաստանը: Այս կապակցությամբ Դենիկինը և Բաթունի Ռուսական ազգային խորհուրդը հայտարարեցին, որ ռուսների հույսերը և սպասելիքները չիրականացան, քանի որ անգլիացիները եկել են ոչ թե դաշնակցային պարտավորություն-

¹⁹⁷ **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920թթ.), էջ 238:

¹⁹⁸ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ, (1918-1920 թթ.), էջ 195-196:

ներ կատարելու, Ռուսաստանի հարավին օգնելու, այլ Անդրկովկասում իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահերը հետապնդելու նպատակով¹⁹⁹:

Այնուամենայնիվ, ռուսներին հաջողվեց կարճ ժամանակամիջոցում բազմաթիվ կամավորներ ցուցակագրել: Հունիսի 16-ին Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոս Գ. Եդիգարյանը Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղղված նամակում նշում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում Բաթումի Կամավորական բանակի բաժանմունքում ցուցակագրվել են մի քանի հարյուր ախալքալաքցիներ և մասամբ ախալցխացիներ, ապա տեղեկացնում, թե վրաց շրջաններում դժգոհություն կա այդ առթիվ. նախ՝ որ Բաթումում է կազմակերպվում, երկրորդ՝ որ պետք վրացի է և երրորդ՝ որ հայեր են ցուցակագրվում²⁰⁰:

Շուտով անգլիական զինվորական առաքելությունն արգելեց Կամավորական բանակի Բաթումի բաժանմունքի գործունեությունը, իսկ հունիսի 15-ին գեներալ Նատինն ու նրա համհարզը սպանվեցին վրացիների կողմից²⁰¹: Այսպիսով՝ գեներալ Դենիկինի կողմից Բաթումն աստիճանաբար իր հսկողության տակ վերցնելու քաղաքականությունը ձախողվեց:

Անգլիան և նրա Անտանտի դաշնակիցները ինչքան էլ համագործակցեին Կամավորական բանակի և խորհրդային իշխանության այլ թշնամիների հետ, ինչքան էլ տարբեր միջոցներով պայքարեին խորհրդային իշխանության դեմ, այնուամենայնիվ, քաջ գիտակցում էին, որ խորհրդային իշխանության հաստատումը Ռուսաստանում արդեն կայացած իրողություն է, և կամա թե ակամա իրենք երբևէ ստիպված պետք է լինեն հաշվի նստել այդ իշխանության հետ: Ուստի անգլիացիները 1920 թ. սկզբներին, ելնելով նոր ստեղծված իրավիճակից՝ կապված Դենիկինի մոտալուտ պարտության հեռանկարի հետ, վերանայեցին իրենց քաղաքականությունը խորհրդային

¹⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

²⁰⁰ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920թթ.), էջ 240:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

Ռուսաստանի հարցում: Մի կողմից ձգտելով վերջինիս հեռու պահել Անդրկովկասից՝ մյուս կողմից Անգլիան համոզես եկավ Անդրկովկասի հանրապետությունների և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև առևտրական կապերի հաստատման նախաձեռնությամբ, որը, ըստ Անգլիայի, հետագայում դյուրացնելու էր իր միջնորդական գործունեությունը Անդրկովկասի հանրապետությունների և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև խաղաղ հարևանություն հաստատելու գործում²⁰²: Այդ միջնորդական գործունեությունը, իհարկե, շատ կոժվարանար առանց Անդրկովկասում որոշակի ռազմաբազա ունենալու: Իսկ այդ ռազմաբազան նրանք ունեին. դա Բաթումի բազան էր: Ճիշտ է, Անգլիայում շարունակվում էին բուռն քննարկումներն Անդրկովկասից հեռանալու մասին, բայց Բաթումում մնալու հարցն անգլիացիները վճռել էին դեռևս 1919 թ. հուլիսի կեսերին: Անգլիայի զինվորական նախարար Չերչիլը Համայնքների պալատում հայտարարել էր, որ անգլիական զորքերը Կովկասից քաշվելու են միայն աշնանը, և որ այնուհետև սևծովյան ափերում կմնա անգլիական 10 000-անոց կամավորական բանակ²⁰³:

Անգլիական զորքերի Անդրկովկասում մնալ-չմնալու հարցը վիճաբանության թեմա էր դարձել գլխավորապես ռազմական և արտաքին գործերի նախարարությունների միջև: Առաջինը ձգտում էր օր առաջ զորքերը հանել տարածաշրջանից, իսկ երկրորդն աշխատում էր դրանք պահել գոնե մինչև վերջնական հաշտության կնքումը: Չերչիլի տեսակետը հաղթող հանդիսացավ: 1919 թ. օգոստոսի 26-ին բրիտանական վերջին զինվորները հեռացան Բաքվից, ապա Բաթումում կենտրոնացան Անդրկովկասի մյուս վայրերում տեղակայված կայազորերը, իսկ վերջին շարասյունը Թիֆլիսից դուրս եկավ սեպտեմբերի 11-ին²⁰⁴: Արտաքին գործերի նախարարությունը ջանքերը կենտրոնացրեց բրիտանական զորքերը գոնե Բաթումում պահելու վրա: Դրան կողմնակից էր նաև Կովկասում բրիտանական

²⁰² См. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 252.

²⁰³ Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 38:

²⁰⁴ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Վերսալից Լոնդոն, 1919-1920, հատոր II, Երևան, 2014, էջ 152:

հրամանատար գեներալ Միլը, որի միջամտությամբ էլ կառավարությունը սեպտեմբերի 18-ին որոշեց Բաթումը պահել բրիտանական զորքերի վերահսկողության տակ՝ այնտեղ պահելով 2000-անոց կայազոր²⁰⁵:

Զնայած դրան՝ 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին նոր թափով ծավալվեցին Բաթումից անգլիական զորքերը դուրս հանելու մասին խոսակցությունները: Այդ մասին Համայնքների պալատում հայտարարություն արեց Լլոյդ Ջորջը 1919 թ. դեկտեմբերի 18-ին: 1920 թ. փետրվարի 10-ին նա հանդես եկավ զորքերը արագ տարհանելու նոր հայտարարությամբ: Փետրվարի 18-ին Համայնքների պալատում հայտարարվեց, որ տարհանումը սկսվել է, բայց դեռ չի ավարտվել: Փետրվարի 22-ին «Թայմսը» տպեց Կոնստանդնուպոլսից եկած տազմապալի հեռագիրն այն մասին, որ ժամանակը չէ հեռանալ Բաթումից հենց այն պահին, երբ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սկսել են կարգավորվել հարաբերությունները²⁰⁶: Ի վերջո, ելնելով Ռուսաստանի նախկին ժայռամասերը բոլշևիկների և քեմալականների ոտնձգություններից պաշտպանելու և առաջիկայում Արևելյան հարցը լուծելու անհրաժեշտությունից՝ փետրվարի 23-ին որոշվեց կասեցնել բրիտանական զորամասի տարհանումը²⁰⁷: Ավելին, փետրվարի 24-ին Անգլիայի Համայնքների պալատի ղեկավար Պոներ Լոն հրապարակավ հայտարարեց, որ եթե Խորհրդային Ռուսաստանը հարձակվի իր սահմանակից պետությունների վրա, որոնց անկախությունը կամ դե ֆակտո ինքնավարությունը ճանաչել էին համաձայնական պետությունները, «Դաշնակիցները կարելի ամեն աջակցութիւն պիտի տային անոնց»²⁰⁸: Իսկ այդ աջակցությունը, առանց Բաթումում տեղակայված բրիտանական ռազմաբազայի, հնարավոր չէր ցուցաբերել: Ուստի անգլիացիներն առժամանակ մնացին Բաթումում:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 156-157:

²⁰⁶ Այդ հեռագիրն ամբողջությամբ տես «Յառաջ», 4 ապրիլ, 1920, թիվ 71:

²⁰⁷ См. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 252-253.

²⁰⁸ **Նասիպեան Ա.**, Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պեյրուք, 1994, էջ 206:

2.2. Բաթումի խնդիրը Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովում (1920 թ. փետրվար-մարտ)

Մինչ Բաթումի շուրջ ծավալվում էին այս իրադարձությունները, նրա կարգավիճակի և պատկանելիության հարցերը լայնորեն քննարկվում էին Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում: Ինչպես արդեն նշել ենք նախորդ գլխում, Լոնդոնի խորհրդաժողովի շրջանակներում 1920 թ. փետրվարի 17-ին ստեղծվել էր Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողով: Փետրվարի 21-ին այդ հանձնաժողովը հայ պատվիրակների հետ քննարկեց հայ-թուրքական սահմանի հարցը, իսկ փետրվարի 25-ին վրաց պատվիրակությունն է հրավիրվում վերոնշյալ հանձնաժողով՝ հայ-վրացական սահմանազատման հարցերը պարզաբանելու համար²⁰⁹, որտեղ քննարկման հիմնական թեման Բաթումի խնդիրն էր: Վերջինիս հետ կապված՝ Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովում Անգլիայի և Ֆրանսիայի դրսևորած վարքագիծը փոքր-ինչ անհասկանալի էր թվում: Երկուսն էլ ուզում էին, որ Բաթումը հռչակվի ազատ նավահանգիստ, և Հայաստանն ու Ադրբեջանը ազատ ելք ունենան Սև ծով, սակայն կոնկրետ քայլեր չէին ձեռնարկում: Իսկ Լազիստանի խնդրում հայերի փաստարկներն օգտագործում էին վրացիների դեմ, վրացիներինը՝ հայերի: Մինչդեռ անհրաժեշտ էր կամք ու վճռականություն ցուցաբերել և համոզել կամ պարտադրել վրացիներին՝ չափավորել իրենց պահանջները: Կարծում ենք՝ այդ հնարավորությունն Անտանտի երկրներն ունեին: Անգլիայի և Ֆրանսիայի այս քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ ապրիլի 13-17-ը՝ Փարիզում, 18-26-ը՝ Սան Ռեմոյում, երբ քննարկվում էին հայ-վրացական սահմանային խնդիրները:

Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովը մեծապես կարևորեց Բաթումի հարցը: Կամերերը հայտարարեց, որ Վեհաժողովը հաստատական է, որ ոչ մի նոր պետություն չպետք է գրկված

²⁰⁹ См. **Авалов 3.**, указ. раб., стр. 255.

լինի դեպի ծով ազատ ելքից: Ստեղծելով անկախ Հայաստան՝ անհրաժեշտ է անպայման ապահովել նրա ելքը դեպի Սև ծով: Ի պատասխան այս հայտարարության՝ Ավալովը ներկայացնում է Վրաստանի տեսակետը, որ Բաթումը և մարզը վրացական տարածքների անբաժանելի մաս են կազմում, միաժամանակ Վրաստանը պատրաստական է տրամադրել բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքները՝ հարևան հանրապետությունների և միջազգային տարանցիկ առևտրի շահերը Բաթումում ապահովելու համար: Սակայն Վանսիտտարտը և Կամերերը դարձյալ ընդդիմանում են՝ այս անգամ առաջ քաշելով Բաթումի բնակչության խառը լինելու և այնտեղ վրացական մեծամասնության բացակայության հանգամանքը²¹⁰: Ըստ վրաց պատվիրակության տեսակետի՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները կասկածանքով էին վերաբերվում Բաթումի վրացական գերիշխանության ճանաչմանը՝ դա պատճառաբանելով Հայաստանին ծովային ելք տրամադրելու անհրաժեշտությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական կողմը մշտապես, ուղղակի թե անուղղակի մեղադրում էր Գերագույն խորհրդին հայանպաստ դիրքորոշման մեջ: Սակայն պատմական փաստերի և իրողությունների համադրումն ու անաչառ վերլուծությունն այլ բան են ասում: Նախ Անտանտի երկրների կողմից երբեմն դրսևորած թվացյալ հայանպաստ դիրքորոշումը պայմանավորված էր իրենց իսկ շահերի սպասարկման ձգտմամբ (Կամերերը վերոնշյալ հանձնաժողովի նիստում հայտարարեց արևմտյան տերությունների՝ Բաթումով դեպի Պարսկաստան տարանցիկ առևտրի և նավահանգստով Բաքվից դեպի Եվրոպա նավթամթերքների փոխադրման կարևորության մասին), և երկրորդ՝ շուտով՝ ապրիլին, Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում մեծ տերություններն ակնհայտ նահանջ արձանագրեցին իրենց դիրքորոշման մեջ՝ Բաթումը և մարզը ճանաչելով որպես Վրաստանի սեփականություն, և միայն պնդում էին նավահանգստի *porto-franko* կարգավիճակը, իսկ հուլիսին ընդհանրապես փակվեց թեման, երբ անգլիացիները Բաթումը հանձնեցին Վրաստանին: Վրաստանի հա-

²¹⁰ См. **Авалов 3.**, указ. раб., стр. 256.

մառութիւնն ու Բաթումը միանձնյա տնօրինելու բուռն ձգտումը վերջապէս իր արդյունքն ունեցավ:

Ի վերջո, Գերագոյն խորհուրդը Բաթումի հարցում փետրվարի 27-ին առաջ քաշեց հետևյալ ծրագիրը. նախատեսվում էր Բաթումը ոչ մեծ տարածքով հայտարարել *porto-franko* և ազատ քաղաք, իսկ Բաթումի մարզի մնացած տարածքը բաժանել Վրաստանի և Հայաստանի միջև՝ առաջինին տրամադրելով մարզի հյուսիսային և արևելյան մասերը, իսկ երկրորդին՝ հարավային մասը՝ Արդվինի շրջանով հանդերձ²¹¹: Ըստ երևույթին, այս ծրագրում հաշվի էին առնվել նաև հայկական կողմի մոտեցումները, որոնք շարադրված էին Բաթումի խնդրի վերաբերյալ ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված որոշման մեջ. «Հայաստանի կառավարությունը, հաշվի առնելով փոփոխված պայմանները, անհրաժեշտ է համարում Բաթումի մարզի տարածքում հաստատել հետևյալ սահմանը Վրաստանի և Հայաստանի միջև: Սահմանը սկսվում է Սև ծովի ափից, Բաթումի նավահանգստից, որտեղ Հայաստանը պետք է որպէս սեփականություն ստանա նավահանգստի մի մասը: Ապա սահմանն անցնում է ճորոխ գետի կիրճով, մինչև նրա մեջ Արդանուջ գետի թափվելը, ապա շարունակվում է Արդանուջի կիրճով մինչև Ալլագուզի լեռնանցքը՝ այդ կերպ իր մեջ ներառելով Բաթում-Արդահան ճանապարհը: Այս տարածքային պահանջը հիմնավորվում է նրանով, որ մեր պետությանը մոտ ապագայում անհրաժեշտ է ունենալ ելք դեպի ծով, և այդ ելքը տալիս է ճորոխը: Բաթումի մարզի՝ այդ հատվածի ազգագրական կազմը հետևյալն է. 15 հզ. հայ, 25 հզ. թուրք և վրացի մահմեդական, 5 հզ. քրիստոնյա վրացի»²¹²: Այս որոշումը 1920 թ. մարտի 16-ին ուղարկվում է Թիֆլիսի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանին՝ վրաց կառավարությանը և Թիֆլիսի բոլոր արտասահմանյան ներկայացուցչություններին տեղյակ պահելու համար: Ինչպէս տեսնում ենք՝ պահանջվող տարածքում հայերը կազմում են բնակչության 1/3-ը և թվաքանակով չեն զիջում ո՛չ թուրքերին, ո՛չ վրացիներին:

²¹¹ См. там же.

²¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 508, ք. 42, նաև՝ **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 251:

Ի պատասխան Գերագույն խորհրդի առաջ քաշած ծրագրի՝ մարտի 1-ին վրաց պատվիրակության կողմից ներկայացված նոտայում Բաթումի հարցի վերաբերյալ առաջ քաշվեցին հետևյալ խնդիրները.

1. նրանք պահանջեցին Վրաստանին միացնել Բաթումի ամբողջ մարզը,

2. ցուցաբերեցին պատրաստակամություն հարևան հանրապետությունների հետ կնքել համաձայնագրեր, որոնցով կապահովվեն Բաթումով ազատ առևտրի բավարար երաշխիքներ ոչ միայն Չալաստանի և Ադրբեջանի, այլ նաև միջազգային ազատ տրանզիտի համար²¹³:

Գերագույն խորհրդի ընդունած ծրագիրը, ըստ վրաց պատվիրակության տեսակետի, վտանգավոր էր նրանով, որ մուսուլման բնակչության նոր խմբեր դնելով Չալաստանի իշխանության տակ՝ խաթարվում էին ամուր բարեկամական հարաբերությունները Չալաստանի և իր հարևանների միջև: Իսկ առանց երեք հանրապետությունների միջև փոխհամաձայնության, կապված սահմանազատման խնդիրների և Բաթումի հարցի հետ, փոքր հույս անգամ չի կարող լինել անդրկովկասյան ճգնաժամը լուծելու համար²¹⁴: Այստեղ հարց է առաջանում, իսկ ի՞նչ կլիներ, եթե մուսուլման բնակչության այդ տարածքները դրվեին վրաց իշխանության տակ, արդյո՞ք «կամրապնդվեին» միջհարևանական հարաբերությունները: Ահա այսպիսի թույլ փաստարկներով վրաց պատվիրակությունը վիժեցրեց Գերագույն խորհրդի ծրագիրը:

Վրացիները շատ լավ գիտակցում էին, որ Անտանտի Գերագույն խորհուրդը ձգտում էր արագ լուծել անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև առկա բոլոր խնդիրները, ամրապնդել նրանց քաղաքական ու ռազմական տեսանկյունից և նրանցով ամուր պատկանցները խորհրդային Ռուսաստանի հավակնությունների առջև: Հետևաբար նրանք պնդում էին իրենց տեսակետը՝ ստիպելով մեծ տերություններին ընտրություն կատարել սեփական գլոբալ շահերի

²¹³ Ст'ю РУУ, ф. 200, г. 1, қ. 576, р. 78, նաև՝ Авалов З., указ. раб., стр. 257:

²¹⁴ См. Авалов З., указ. раб., стр. 258.

և հայոց կենսական պահանջների միջև: Վրացիները Հայաստանի հետ կապված սահմանային և գրեթե բոլոր մնացած հարցերում օգտվում էին ազերիների բացահայտ աջակցությունից: Պակաս կարևոր չէր նաև քեմալականների՝ արդեն շոշափելի գոյության հանգամանքը, որոնք իրենց ընդգծված հակահայկականությամբ առատ ջուր էին լցնում վրացիների ջրաղացին: Այստեղ մեկտեղվում էին վրաց-թուրք-ադրբեջանական շահերը: Դեպի ծով ելքով մեծ Հայաստանի ստեղծումը չէր բխում վերջիններիս շահերից: Դեռ ավելին, երբ այդ օրերին (փետրվար-ապրիլ) Լոնդոնում վրաց պատվիրակությունն առաջարկել էր ադրբեջանցիներին ճանաչել Բաթումի նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները, որպեսզի Վրաստանը Գերագույն խորհրդին փաստի առաջ կանգնեցներ, թե Բաթումի մարզի մասնատումը սխալ է, և երկու դաշնակից հանրապետությունները համակարծիք են այդ հարցում, Ադրբեջանի պատվիրակությունը պնդեց, որ վրացիները պահանջեն նաև ամբողջ Կարսի մարզը այն մտքով, որ ավելի լավ է այնտեղի մահմեդական ազգաբնակչությունը դառնա վրացահպատակ, քան թե մաս կազմի Հայաստանի Հանրապետությանը: Այս առաջարկն այնքան անտրամաբանական էր, որ անգամ վրացիներն այն համարեցին անթույլատրելի: Ինչպես գրում է Զ. Ավալովը. «Մենք ակնհայտորեն դժվարացանք այդպիսի պահանջ ներկայացնել, քանի որ մեր հիմնական հուշագրում (1919 թ.) հավակնել էինք Կարսի մարզի չորս շրջաններից միայն երկուսի վրա (Արդահանի և Օլթիի – Շ. Թ.), էլ չսասած դրա անթույլատրելիությունը մեզ համար»²¹⁵: Ակնհայտ էր, որ թուրքերը և ադրբեջանցիները ամեն ինչ անում էին հայ և վրաց ժողովուրդների միջև սեպ խրելու համար, և, ցավոք, դա հաճախ էր նրանց հաջողվում:

Այնուամենայնիվ, վրացիները Հայաստանի սահմանների դեպի արևմուտք ընդարձակման մեջ իրենց համար օգտակար բան տեսնում էին: Առանց այն էլ բազմահազար վրացահայերի առկայությանը, ցեղասպանությունից մազապուրծ տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներ էին կուտակվել Վրաստանում: Ուստի, Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման դեպքում, գոնե այդ գաղթականները

²¹⁵ Там же, стр. 262.

կգնային իրենց բնակավայրերը և չէին համալրի վրացահայության շարքերը, ինչը, քաղաքական խնդիրներից զատ, խորացնում էր պարենային ճգնաժամը Վրաստանում: Սակայն ամենակարևորն այն էր, որ Արևմտյան Հայաստանում տարածքներ ձեռք բերելով՝ Հայաստանը, ըստ վրացիների, ավելի մեղմ կլիներ հայ-վրացական տարածքային վեճերում (Զավախք, Լոռի): Այս կապակցությամբ դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին, վրաց կառավարության նիստում քննարկվել էին Փարիզի վրաց պատվիրակությանը տրվելիք հանձնարարականները, որտեղ արձանագրվել է հետևյալը. «...Մենք պետք է նպատակ դնենք միավորել Թուրքահայաստանը և Ռուսահայաստանը և ձգտել, որպեսզի Հայաստանի քաղաքական կենտրոնը փոխադրվի Թուրքահայաստան: Դրանով մենք կօգնենք հայերին ելք գտնել դեպի Սև ծով: Եթե այդպես լինի, ապա Հայաստանը մեզ չի նեղի և դրանով կհեշտանա հայ-վրացական սրված հարաբերությունները լուծելու հարցը...»²¹⁶: Ցավոք, հետագայում վրաց մենչևիկները այս մոտեցումները հիմնավորապես վերանայեցին:

Ի վերջո, Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովում մեր պատվիրակությանը հայտնում են, որ կովկասյան երեք հանրապետությունները պետք է իրենք համաձայնության գան իրենց սահմանների հարցում: Ելնելով սրանից՝ մեր պատվիրակները դիմում են վրաց և ադրբեջանական պատվիրակություններին՝ առաջարկելով սահմանային խնդիրները լուծել Վեհաժողովի շրջանակներում և դրա համար իրենց կառավարություններից համապատասխան լիազորություններ ստանալ: Սակայն նրանք խուսափողական պատասխաններ տվեցին²¹⁷: Ո՞րն էր դրա պատճառը: Այս հարցի պատասխանը տալիս է Զ. Ավալովը. «Ադրբեջանցիները գտնում էին, որ հայերի ձգտումները սահմանագծման բոլոր գործերը փոխադրել Եվրոպա, բացատրվում է հայերի նկատմամբ Վեհաժողովի բարյացակամ տրամադրվածությամբ, որ այստեղ հայերն ուժեղ են մեզանից և՛ մի-

²¹⁶ **Ментешавили А.**, Из истории армяно-грузинских отношений в 1918-1920 гг., "პოლიტიკა", თბილისი, 1998, ნომერი 4-6, გვ. 3, («Պոլիտիկա», Թբիլիսի, 1998, թիվ 4-6, էջ 3):

²¹⁷ Մանրամասները տես **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 74-77:

ջոցներով, և՛ կապերով, և՛ քանակով...: Դրա համար աղբբեջանցիներն ու վրացիները պետք է ձգտեն վեճերը լուծել սեփական ուժերով Անդրկովկասում և ոչ թե Լոնդոնում կամ Փարիզում»²¹⁸:

Ավալովն աղբբեջանցիների բերանով ասում էր այն, ինչ նաև իրենք էին մտածում: Իսկ աղբբեջանցիները, «վեճերը սեփական ուժերով Անդրկովկասում լուծելու» հորդորը վրացիներին ուղղելով, առիթը բաց չէին թողնում Լոնդոնում կամ Փարիզում Բաթումի վերաբերյալ պահանջներ առաջ քաշել, որոնք հակասում էին Վրաստանի պատվիրակության դիրքորոշմանը: Ասվածի հետ կապված շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում 1920 թ. մարտի 9-ին Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հարությունյանի ուղարկած հեռագիրը վարչապետ Խատիսյանին. «...Աղբբեջանի կառավարությունը դիմել է դաշնակիցներին՝ խնդրելով իրեն տրամադրել հետևյալ արտոնությունները. 1. Բաթումի նավահանգիստը ոչ մի դեպքում չպետք է փակ լինի Աղբբեջանի համար, 2. աղբբեջանական նավթը և կառավարության պահուստները Բաթումում պետք է ազատվեն ամեն տեսակ մաքսային վճարներից, 3. Աղբբեջանը Բաթումում պետք է ունենա առևտրական նավատորմ...»²¹⁹:

Նույնպիսի ոգևորությամբ հարցը քննարկվում էր նաև աղբբեջանական մամուլում: «Ազերբայջան» թերթը փետրվարի 24-ի համարի խմբագրականում գրում է. «...Ոչ միայն աշխարհագրական դիրքով, այլև ամբողջ պատմական նշանակությամբ Բաթումը նաևահանգիստ է հանդիսանում ոչ թե մի որոշ պետության, այլ համայն Անդրկովկասի... Մեզ թւում է Բաթումի հարցի վերջնական լուծման միակ ճիշտ վճիռը կլինի ազատ նաևահանգստի վերածելու տեսակետը...»²²⁰: Սրանով բացահայտվում է Աղբբեջանի երկդիմի քաղաքականությունը Վրաստանի նկատմամբ: Աղբբեջանցիները, Բաթումի հարցում առերևույթ պաշտպանելով վրացիների տեսակետը, վերջիններիս տրամադրում էին հայերի դեմ, որը, ի դեպ, հաճախ հա-

²¹⁸ **Авалов З.**, указ. раб., стр. 263.

²¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 542, ք. 34:

²²⁰ «Յառաջ», 7 մարտ, 1920, թիվ 49:

ջողվում էր, իսկ իրականում նրանք էլ պակաս շահագրգռված չէին Բաթումի porto-franco կարգավիճակի հարցով: Ի դեպ, նշենք, որ վրացիները շատ ցավագին էին վերաբերվում «Ազերբայջան» թերթում հաճախ կրկնվող «Անդրկովկասի հանրապետությունների շահերի հանգույց» հանդիսացող Բաթումի նավահանգիստը ազատ հռչակելու տեսակետին և հակադարձում, թե այդ թերթն ինչու Բաքվի համար ևս չի պահանջում այդպիսի կարգավիճակ, քանի որ առանց Բաքվի նավթի չեն կարող գոյություն ունենալ ո՛չ Վրաստանը և ո՛չ էլ Հայաստանը, և Բաքուն նույնպես անդրկովկասյան հանրապետությունների շահերի հանգույց է²²¹:

1920 թ. վաղ զարմանը արդեն պարզ դարձավ, որ որևէ երկիր Հայաստանի մանդատը չի վերցնելու: Նախընթաց պատերազմը մեծ վնասներ էր հասցրել Անտանտի երկրների ու նրանց դաշնակիցների տնտեսություններին, ինչը սոցիալական լուրջ լարվածություն էր առաջացրել: Աշխատավորական զանգվածների ցույցերը, միտինգները և բողոքի այլ ակցիաները ստիպում էին կառավարություններին էապես կրճատել ռազմական ծախսերը, զորացրել մեծաթիվ բանակները և նվազագույնի հասցնել արտերկրում գտնվող զինվորականների թվակազմը: Իսկ ստանձնել որևէ երկրի մանդատ, առաջին հերթին ենթադրում էր պատկառելի զորակազմ տեղակայել տվյալ տարածքում: Հետևաբար աշխարհի ուժեղները, որոնք հետպատերազմյան մոր աշխարհակարգի ճարտարապետներն էին և պետությունների միջև սահմաններ որոշողները, մոռացության մատնեցին հայ ժողովրդի կրած ծանր տառապանքներն ու անհաշիվ կորուստները, որոնք, թերևս, կարող էին փոքր-ինչ ամոքվել միացյալ Հայաստանի վերականգնումով: Մոռացության տրվեց նաև հայ զինվորների ու կամավորականների համեստ, բայց կարևոր ներդրումը հաղթանակի գործում, և վերջապես մոռացվեցին ամպագորգոռ ելույթներն ու խոստումները՝ հայերին արժանի հատուցում տալու մասին: Ուստի Անտանտի երկրների Գերագույն խորհուրդը որոշում է ձեռքերը լվանալ Հայկական հարցից և Հայաստանի մանդատը հանձնել նորաստեղծ Ազգերի լիգային: Այդ մասին հայ պատվիրակները (Ա.

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, 9 մարտ, 1920, թիվ 50:

Ահարոնյան, Պողոս Նուբար փաշա, գեներալ Կորգանյան և Ջավեն պատրիարք) տեղեկացան 1920 թ. մարտի 16-ին Լոնդոնում Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի հետ երրորդ հանդիպման ժամանակ²²²։ Հայաստանի մանդատը Ազգերի լիգային հանձնելու ծրագիրը, բնականաբար, խիստ մտահոգեց հայ պատվիրակներին, քանի որ դրանով ավելի էր մշուշոտվում Հայաստանի, նրա սահմանների, այդ թվում՝ նաև դեպի ծով ելք ունենալու հեռանկարը։ Հետևաբար վերոնշյալ հանդիպման հաջորդ օրը՝ 1920 թ. մարտի 17-ին, Ա. Ահարոնյանը և Հովհաննես Խան Մասեփյանը (Լոնդոնում Պարսկաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը) շտապում են տեսակցել Լոնդոնում ամերիկյան դեսպանի հետ՝ ճշտելու, թե որքանով կարող են հույս դնել Ամերիկայի վրա։ Ի զարմանս մեր պատվիրակների՝ դեսպանը հայտարարեց. «Այսօր այլևս անօգուտ է հուսալ ամերիկյան մանդատի վրա, մեր երկրի ներքին շփոթն առայժմ այդ անհնարին է դարձնում...»²²³։ Ամերիկացու կողմից մերժվելուց հետո՝ մարտի 22-ին, Ա. Ահարոնյանը տեսակցում է Ազգերի լիգայի երկրորդ քարտուղար Նիկոլսոնի հետ։ Վերջինս հայտնում է, որ Ազգերի լիգան, ստանալով Գերագույն խորհրդի առաջարկը Հայաստանի մանդատի մասին, խիստ մտահոգվել է։ Նախ մտածել է մերժել։ Ապա որոշել են որոշակի պայմանների դեպքում ընդունել. այն է՝ Անտանտի երկրների Գերագույն խորհուրդը Հայաստանին տրամադրում է անհրաժեշտ ռազմական, ֆինանսական ու կադրային աջակցություն և ապահովում է դեպի ծով ելքը Բաթումից²²⁴։ Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանին Բաթումից ծովային ելք տրամադրելը շարունակում էր մնալ գլխավոր առաջնահերթություններից մեկը նաև Ազգերի լիգայի համար։

Ինչ խոսք, Ազգերի լիգան ևս չարդարացրեց հայերի հույսերը։ Նա ոչ միայն չընդունեց Հայաստանի մանդատը, այլ մերժեց նաև 1920 թ. մայիսին Հայաստանի Հանրապետությունն Ազգերի լիգայի մեջ ընդունելու մասին Հայաստանի կառավարության դիմումը։ Մի

²²² Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 69։

²²³ Նույն տեղում, էջ 71։

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72։

քանի ամիս այդ դիմումը քննարկելուց հետո Ազգերի լիգան եկավ այն եզրակացության, որ ցանկալի չէ Հայաստանն ընդունել, քանի որ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի հաշտության պայմանագիրը, որով Հայաստանը հռչակվում էր անկախ պետություն, դեռ վավերացված չէր: Բացի այդ՝ Վ. Վիլսոնի գծած Հայաստանի սահմանները այնքան ձգված էին, որ Ազգերի լիգայի անդամ պետությունները ներկա պայմաններում դժվարությամբ կարող էին ստանձնել դրանք երաշխավորելու կամ պաշտպանելու պատասխանատվությունը²²⁵: Այդ որոշումն ընդունվեց Լոնդոնի երկրորդ խորհրդաժողովի ընթացքում (1920 թ. նոյեմբերի 26-ից դեկտեմբերի 4-ը)՝ դեկտեմբերի 3-ին²²⁶:

Ազգերի լիգայի այս «հետևողական» քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ՝ ՀՀ կառավարության օգնություն խնդրելու դիմումը, իսկ ավելի ուշ՝ Հայկական ազգային օջախի ստեղծման հարցը քննարկելիս: Քենալական Թուրքիայից հայ ժողովրդին փրկելու և Հայաստանում կայունություն ապահովվելու մի բանաձև ընդունեց Ազգերի լիգան միայն 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին²²⁷, սակայն սա արվեց այն ժամանակ, երբ արդեն Հայաստանի Հանրապետությունն այլևս գոյություն չուներ: Իսկ Հայկական ազգային օջախի ստեղծման հարցը քենալականների ճնշման և Ազգերի լիգայի կրավորական կեցվածքի ներքո վերածվեց ընդամենը գաղթականական խնդրի և թաղվեց Լոզանի խորհրդաժողովում: Այս ամենի հետ Լոզանի խորհրդաժողովում գերեզմանվեց նաև Հայաստանի համար առաջնային կարևորություն ունեցող ծովային ելքի հարցը:

²²⁵ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, մշվ. աշխ., էջ 691:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 687:

²²⁷ Տե՛ս Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 18:

2.3. Բաթումի խնդիրը Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում (1920 թ. ապրիլ)

Բաթումի խնդրի շուրջ լուրջ քննարկումներ և բանավեճեր տեղի ունեցան 1920 թ. ապրիլի 18-26-ը կայացած Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովի ընթացքում: Մինչ այս խորհրդաժողովը, Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնի քարտուղար Ռ. Վանսիտտարտի հրավերով, կովկասյան երեք հանրապետությունների պատվիրակությունների միջև սահմանային խնդիրների կարգավորման հարցով ապրիլի 13-17-ը Փարիզում տեղի ունեցան մի քանի խորհրդակցություններ: Ապրիլի 12-ին Վանսիտտարտը լորդ Քերզոնի հրահանգով խորհուրդ տվեց երեք հանրապետություններին շտապ համաձայնության գալ²²⁸: Անգլիացիները, մտահոգվելով օրեցօր ահազնացող բոլշևիկյան վտանգից, ձգտում էին ժամ առաջ լուծել անդրկովկասյան հանրապետությունների վեճերը, միավորել նրանց մեկ դաշնության մեջ և ուղղել խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Քանի որ այդ դաշնությանը հիմնականում դեմ էր արտահայտվում Չայաստանը, Անգլիան փորձում էր համոզել հայերին՝ չահարկելով նաև Բաթումի խնդիրը: Որպես ասվածի ապացույց՝ բերենք վերոնշյալ խորհրդակցություններից մի քանի օր առաջ՝ ապրիլի 8-ին, Լոնդոնում Ա. Ահարոնյանի և Վանսիտտարտի միջև տեղի ունեցած զրույցից մի հատված, որտեղ վերջինս մասնավորապես ասում է. «Սա միակ միջոցն է (նկատի ունի Անդրկովկասյան դաշնությունը – Շ. Թ.) պահպանելու այդ երեք պետությունները: Հակառակ դեպքում, վստահեցնում եմ Ձեզ, որ մեր բոլոր աշխատանքները ջուրը կընկնեն՝ Չայաստան կազմելու համար: Բոլշևիկները շատ մոտ են Բաթումին ցամաքով, երբ Բաթում առին, դուք՝ երեք ժողովուրդներդ էլ նրանց ոտքի տակ եք»²²⁹:

Ասվածի մեջ, իհարկե, որոշ ճշմարտություն կար: Բոլշևիկների կողմից Բաթումի գրավումը կարող էր վտանգել անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախությունները: Բայց Չայաստանի հա-

²²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 78-79, նաև՝ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 89:

²²⁹ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 85:

մար այդ պահին կարևորը թուրքահայկական հողերի և ծովային ելքի հարցերն էին:

Հայաստանի հետ կապված անգլո-ֆրանսիական հակասությունները նկատելի էին ոչ միայն դեպի ծով ելքի հարցում, այլ նաև Անդրկովկասում Հայաստանի սահմանների և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների հակառուսական դաշինքի հարցում: Եթե Անգլիան ձգտում էր ձևավորել հանրապետությունների հակառուսական (հակաբոլշևիկյան) դաշինք, ապա, ըստ Բաքվում Անգլիայի իրազեկիչ գնդապետ Ք. Ստոքսի 1920 թ. մարտի 21-ին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությանը ներկայացրած հուշագրի, «Ադրբեջանը և Վրաստանը պաշտոնապես դաշինք են կնքել և համաձայնել կազմավորել կոնֆեդերացիա: Հայաստանը, շնորհիվ մասնավորապես Ֆրանսիայի խարդավանքների, դեռևս երկնտում է միանալ կոնֆեդերացիային և շարունակում է իր թշնամանքը Ադրբեջանի հետ»²³⁰:

Ինչպես գրում է Ա. Խատիսյանը, ֆրանսիական զինվորական գործիչները՝ գնդապետ Շարդինին և կապիտան Պուլատեպարը, և քաղաքական գործակալները համոզում էին հայերին սերտ կապեր պահպանել Ռուսաստանի հետ: Այստեղ արտահայտվում էր Ֆրանսիայի ձգտումը՝ Գերմանիայի դեմ իբրև դաշնակից տեսնել հզոր Ռուսաստան: Անկախ Կովկասի գաղափարը նրանց չէր ոգևորում: Կովկասի անջատման մեջ նրանք տեսնում էին Ռուսաստանի թուլացումը²³¹: Իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի տարածքային վեճերի հարցում, ինչպես հայտնի է, Անգլիան սատարում էր Ադրբեջանին. նույն Ստոքսը նշում էր, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է Հայաստանի պահանջատիրությունը Ջանգեզուրի նկատմամբ, քանի որ ձգտում էր տեր դառնալ պղնձի հանքերին ու Ջուլֆայի երկաթգծին²³²:

Իսկ ինչ վերաբերում էր Բաթումին, ապա խիստ հակասական էր, թե որ դեպքում հայերի համար ավելի շահեկան կլիներ՝ ռուսների գրավման, թե՞ անգլիական տիրապետության:

²³⁰ **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները..., էջ 136:

²³¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 187:

²³² Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 136:

Վերադառնալով Վանսիտտարտի կողմից նախաձեռնած հայ-վրաց-թաթարական խորհրդակցություններին, նշենք, որ ապրիլի 13-ին տեղի ունեցավ առաջին նիստը: Օրակարգային հիմնական թեման սահմանափակների լուծումն էր²³³: Վրացիներն ու թաթարները դեմ էին սահմանային խնդիրներն ամբողջապես Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում լուծելուն, քանի որ նրանք հույս ունեին, որ եթե արևմտահայկական հողերի հաշվին մեծ Հայաստան ստեղծվի, ապա իրենք կարող են Անդրկովկասում առկա սահմանափակները լուծել իրենց օգտին: Բայց Բաթումի հարցը հրատապ էր, և վրացիները ձգտում էին օր առաջ լուծել այդ խնդիրը՝ հօգուտ իրենց: Այդ իսկ պատճառով վրաց պատվիրակության ղեկավար Չխեիձեն առաջ քաշեց այս հարցը, որի լուծման համար շահագրգռված էին նաև անգլիացիները: Նրանք հրաժարվել էին Բաթումը և շրջանը առանձին չեզոք պետություն հայտարարելու նախկին ծրագրից և արդեն հարցի լուծումը տեսնում էին տարածաշրջանը վրացական գերիշխանությամբ հանձնելու մեջ:

Վանսիտտարտը, սակայն, առաջ էր քաշում երկու պայման. 1) պետք է ապահովվի Հայաստանի և Ադրբեջանի ելքը Բաթումից Սև ծով, 2) Բաթումը պետք է դառնա *Porto-franko*՝ ազատ նավահանգիստ²³⁴: Վրացիներն առաջարկում են, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանը համաձայնվեն ընդունել Վրաստանի գերիշխանությունը Բաթումի և շրջանի վրա, իսկ իրենք երաշխավորում են երկու հանրապետություններին տնտեսական ելք Սև ծով՝ Բաթումի վրայով: Թաթարներն անմիջապես համաձայնվում են, քանի որ զուտ աշխարհագրական դիրքի տեսանկյունից նրանք որևէ իրական երաշխիք պահանջելու հնարավորություն չունեին: Միաժամանակ ադրբեջանցիների համար շատ ավելի ցանկալի էր Բաթումի միացումը Վրաստանին. վիրա-թաթարական բլոկի ներդաշնակ համագործակցությունն ակնհայտ էր նաև այս պարագայում: Սակայն ադրբեջանցիների համար ևս Բաթումի նշանակությունը անգնահատելի էր: Հետևաբար վերջինիս կարգավիճակի հարցում Ադրբեջանի աջակցությունը Վրաստա-

²³³ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 89:

²³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91:

նին, ըստ էության, պայմանավորված էր իր համար դեպի ծով ապահով ելք ակնկալելով, քանի որ, ինչպես նշում էր Ադրբեջանի արտգործնախարար Ֆաթալի խան-խոյսկին «Ադրբեջան» թերթին տված հարցազրույցում. «...Բաթունը այն ճանապարհի վերջին կետն է, որը բացում է մեզ համար մուտք դեպի Եվրոպա, և ավելին, այն նավթամուղի վերջին կետն է: Առանց ազատ ապրանքափոխության, անհնար է բնականոն տնտեսական կյանքը: Փակել այդ ելքը մեզ համար նշանակում է դատապարտվել դանդաղ մահվան...»²³⁵: Հայկական պատվիրակությունը, չընդդիմանալով տարածաշրջանի վրա վրացական գերիշխանությանը, կարծում է, որ դեպի ծով ելքի անհրաժեշտ երաշխիքներն անորոշ են և կարող են պատճառ դառնալ շատ թյուրիմացությունների, ուստի նախ պետք է որոշել երաշխիքների բնույթը: Չխեղծեն պատասխանում է, թե իրենք ազնիվ խոսք են տալիս: Այս պատասխանից ակնհայտ երևում է, որ վրացական կողմը մտադրություն չունի իրական երաշխիքներ տալու: Ազնիվ խոսքը, ինչպես տիպիկ նկատում է Ա. Ահարոնյանը, «պետական քաղաքական խնդիրների կարգադրության ժամանակ առանձին արժեք չունի: Գարանտիան պիտի լինի որոշ, հստակ և հաստատուն»²³⁶: Չխեղծեն ստիպված հայկական պատվիրակությանն առաջարկում է գրավոր ներկայացնել երաշխիքների վերաբերյալ իրենց պատկերացումները: Մեկ օր հետո՝ ապրիլի 14-ին, տեղի ունեցավ հայկական զույգ պատվիրակությունների համատեղ խորհրդակցությունը, որին մասնակցում էին Ա. Ահարոնյանը, Պողոս Նուբար փաշան, Նորատունկյանը, զեներալ Կորգանյանը, Փիլարյանը, Վարանդյանը և Սիմոն Հակոբյանը: Հայ պատվիրակները, քննարկելով խնդիրը, գալիս են այն եզրակացության, որ պահանջելու են ճորտի գետի ձախ ափը որպես սեփականություն, մանավանդ, որ Վանսիտտարտը առանձին հայտնել էր, որ հայերն այն պահանջելու իրավունք ունեն, և Գերագույն խորհուրդը կտա այն²³⁷: ճորտի ձախափնյա տարածքը

²³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 542, թ. 14:

²³⁶ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 91:

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

անհրաժեշտ էր Հայաստանին՝ Կարս-Բաթում երկաթգիծ կառուցելու համար:

Այստեղ փորձենք վերլուծել անգլիացիների քաղաքականությունը: Մի կողմից նրանք համաձայն են, որ Բաթումի ու շրջանի վրա տարածվի վրացական գերիշխանությունը, մյուս կողմից դեմ չեն տարածքի մի մասի անցումը Հայաստանին, որով հետևաբար միմյանց դեմ էին հանում հայերին և վրացիներին: Ի՞նչ էր սա. անգլիական ավանդական «բաժանիր, որ տիրե՞ս»... հազիվ թե: Սա առանց այն էլ խարխուլ տարածաշրջանում կխորացներ անկայունությունը, ինչը անցանկալի էր Անգլիայի համար, քանի որ վերջինս, ինչպես արդեն նշել ենք, ձգտում էր շուտափույթ հաշտեցնել Անդրկովկասի հանրապետություններին և նրանց միավորել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Մնում է ենթադրել, որ անգլիացիներն անկեղծորեն ուզում էին մի կողմից Հայաստանի համար ապահովել երաշխավորված ելք դեպի ծով, մյուս կողմից գոհացնել վրացիներին՝ նրանց հանձնելով ռազմավարական բացառիկ նշանակություն ունեցող Բաթումը: Այլ բան, որ վրացիները, ինչպես հետագայում կտեսնենք, խիստ անհանդուրժող գտնվեցին ու մերժեցին հայերի ոչ միայն այս, այլ նաև՝ շատ չափավոր այլ առաջարկներ ևս:

Իհարկե, միամտություն կլինի կարծել, թե Անգլիան միայն անկեղծ ցանկություններով էր առաջնորդվում՝ օժանդակելով Բաթումով Հայաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի դեպի ծով ելքի հարցին: Անգլիան շահագրգռված էր այդ հարցում, քանի որ դա կնպաստեր Բրիտանական թագավորության տնտեսական կապերի զարգացմանը ամբողջ Անդրկովկասում: Երբ կառուցվեր Կարս-Բաթում հայկական երկաթգիծը, անգլիացիները ձեռք կբերեին կարճ երկաթուղային ճանապարհի դեպի իրանական շուկա՝ Բաթում-Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծով, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի իրենց հնդկական գաղութները: Անգլիան միաժամանակ կապահովեր Բաքվի նավթի անվտանգ տեղափոխումը Բաթումի վրայով դեպի Եվրոպա: Այս նույն շահախնդրություններն ուներ նաև Ֆրանսիան: Այդ էր պատճառը, որ երբ հայ խոշոր կապիտալիստների մի խումբ ներկայացրել էր Բաթում-Կարս-Սարդարապատ երկաթգծի կառուցման նախագիծ,

այդ ձեռնարկմանը մասնակցելու ցանկություն էին հայտնել անգլիական, ֆրանսիական և իտալական կապիտալիստները: Նախագծված ուղին ընդգրկելու էր Օլթու քարածխային շրջանը, Կողբի ու Կաղզվանի հանքերը և 250 վերստով կրճատելու էր Սև ծովից մինչև Թավրիզ ճանապարհը²³⁸:

Անգլիացիներն ավելի վաղ էին ձգտում իրենց վերահսկողությունը հաստատել Վրաստանի և ողջ Անդրկովկասի երկաթուղային ցանցի վրա: Դեռևս 1919 թ. փետրվարի 6-ին անգլիական երկաթուղային առաքելության պետ զորավար Բրոուդը պահանջում է Վրաստանի վարչապետ Նոյ Ժորդանիայից վրացական երկաթուղիները դնել անգլիական վերահսկողության ներքո և Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի երկայացուցիչներից ընդհանուր երկաթուղային հանձնախումբ ստեղծել՝ նշելով, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների համաձայնությունն արդեն ունի²³⁹:

Հայկական պատվիրակությունը, պահանջելով ճորտի ձախ փրկ, աչք չէր տնկել ուրիշի հողերի վրա, թեև այդ տարածքը, ըստ հայկական պատմագրության պաշտոնական տեսակետի, պատմական Տայք և Գուգարք նահանգների արևմտյան հատվածն է²⁴⁰, և հետո, դա, ինչպես ասում են, վերջին հույսի պահանջն էր, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակաշրջանում մենշևիկյան Վրաստանի, մեղմ ասած, ոչ հայանպաստ տրանզիտային քաղաքականությունը: Իրականում հայկական շրջանակներում հստակ գիտակցում էին Բաթումի դերն ու նշանակությունը Վրաստանի համար և երբեք էլ չէին վիճարկում վերջինիս հավակնությունները Բաթումի նկատմամբ: Իսկ վերջինիս նկատմամբ թուրքական սպառնալիքը հավասարապես սպառնալիք էր նաև Հայաստանի համար: Այս կապակցությամբ «Յառաջը» գրում է. «...Իսկապես Բաթումի նշանակութունը Վրաստանի, իբրև անկախ պետութեան համար հսկայական է: Չորս կողմից շրջապատված մահմեդական տարրով՝ Վրաստանի կառա-

²³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 214, թ. 210, նաև՝ «Յառաջ», 1 յուլիս, 1920, թիվ 137:

²³⁹ Տե՛ս Մանսուրեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146:

²⁴⁰ Տե՛ս ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից հաստատված «Աշխարհը և Հայաստանը: Աշխարհագրական ատլաս», Լ. Վալեսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2003, էջ 89:

վարութիւնը և կուսակցութիւնները օր օրի վրա զգում են, թէ ինչպէս մահմեդական վտանգը՝ կազմակերպւած Անատոլիայում ու Ադրբեյջանում, օղակում է նրանց և սպառնում երկրի եթէ ոչ ֆիզիքական, գոնէ պետական ուրույն գոյութեանը... Մահմեդական տարրը, գրաւելով Բաթում քաղաքն ու շրջանը... ազատ Վրաստանը կվերածի վասալ երկրի կախւած տաճիկ փաշաների և Ադրբեյջանի բէկերի քմահաճույքից...»²⁴¹: Այս խնդիրն այսօր էլ արդիական ու հրատապ է Վրաստանի համար: Ի դեպ մահմեդական վտանգը շատ առարկայական էր: Թիֆլիսում հրատարակվող «Բորբա» թերթը գրում է. «Բաթումի շրջանի հարաւային սահմանում արդէն պատրաստի կանգնած է բաւականաչափ թիւրքական զորք հեծելագնդով, գնդացիրով և հրետանիով, որոնք միայն կարգադրութեան են սպասում շարժման (քննալական – Շ. Թ.) ղեկավարներից, որպէսզի յարմար թուալէին անցնեն սահմանն ու մտնեն շրջանը...»²⁴²: Բանը հասել էր նրան, որ թուրք-աջարական հրոսակախմբերը նույնիսկ հարձակվում էին Բաթումի շրջանի անգլիական սահմանապահների վրա՝ նրանց պատճառելով զգալի կորուստներ²⁴³: Իսկ արդեն նոյեմբերի սկզբներին Անգորայի Ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորներ պահանջում էին իրական միջոցներ ձեռնարկել՝ Բաթումի շրջանը նվաճելու համար: Այդ նպատակով Տրապիզոնի շրջանում ստեղծվել էր մի զորամիավորում՝ «Բաթումի բատալիոն» անունով²⁴⁴:

Հայ պատվիրակները որոշեցին պահանջել նաև հատուկ կառավարույց Բաթումում՝ շրջակա բավականաչափ հողատարածքով, որտեղ հնարավոր կլիներ կառուցել անհրաժեշտ պահեստներն ու այլ շինությունները: Իսկ «ճորոխի գետաբերանից մինչև Բաթում 7-8 վերստ տարածութիւն հողաբաժնի վրա, որ վրացական է լինելու, մենք պետք է իրավունք ունենանք մեր երկաթուղիին գիծը անցկացնելու, որ գալու է Արդահանի և Կարսի շրջանից»²⁴⁵, – հիշում է Ա. Ա. հարոնյանը: Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 15-ին, այս որոշումը ներկայաց-

²⁴¹ «Յառաջ», 12 մարտ, 1920, թիվ 53:

²⁴² Նույն տեղում, 16 մարտ, 1920, թիվ 55:

²⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, 4 ապրիլ, 1920, թիվ 71:

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 6 նոյեմբեր, 1920, թիվ 243:

²⁴⁵ Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

վում է ժողովում: Վրացիները բացեիբաց մերժում են: Ինչպես գրում է Ջ. Ավալովը. «...Հայերը հայտարարեցին, որ ճանաչելով Վրաստանի վեհապետական իրավունքը Բաթումի և նրա մարզի վրա՝ վերապահություն են անում այն իմաստով, որ Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանը պետք է լինի ճորոխ գետը: Մեր կողմից հայտարարվեց ճորոխի ձախ ափը Հայաստանին զիջելու խոսակցությունների անթույլատրելիության մասին»²⁴⁶: Բաթումի մասին համաձայնություն չի կայանում: Փարիզյան այս բանակցություններում թերևս միակ ձեռքբերումն այն եղավ, որ Անդրկովկասի հանրապետությունների պատվիրակությունները համաձայնվեցին վիճելի հարցերը միմյանց միջև լուծել միջնորդ դատարանի միջոցով, ինչպես նաև ճշտեցին արբիտրաժի կիրառման մեխանիզմները: Ապրիլի 17-ին երեք պատվիրակությունները ներկայանում են Վանսիտտարտին և հայտնում կատարվածի մասին: «Նա շատ վշտացավ, նորից պնդեց, թե պետք է համերաշխել և առաջարկեց այս ծախսողանքը չնկատել վիժումն և վերսկսել Սան Ռեմոյում... ուր ապրիլի 19-ին սկսվելու են Խաղաղության Համաժողովի նիստերը», - գրում է Ահարոնյանը²⁴⁷:

Ըստ Ավալովի՝ ինքը ձգտել է համոզել վրացական պատվիրակությանը ճորոխի ձախ ափի նկատմամբ հայերի վերապահումն ընդունել, որպեսզի համաձայնագիրը ստորագրվի և հնարավոր լինի այն ներկայացնել Գերագույն խորհրդին, քանի որ այդ վերապահումը չի նշանակում վրացիների կողմից Հայաստանի իրավունքների ճանաչումը Բաթումի տարածքի մի մասի վրա: Հարցը գործնական նշանակություն ձեռք կբերի միայն Սև ծովի ափերին հայ-վրացական սահմանը ճշտելու ժամանակ, որն էլ կլուծվի արբիտրաժի միջոցով: Սակայն վրաց պատվիրակության մյուս անդամները գտնում էին, որ հայկական վերապահման ընդունումը կարող է տպավորություն ստեղծել, թե իրենք չեն ընդդիմանում ճորոխի ձախ ափը Հայաստանին զիջելուն²⁴⁸:

²⁴⁶ **Авалов З.**, указ. раб., стр. 270.

²⁴⁷ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 92:

²⁴⁸ См. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 270.

1920 թ. ապրիլի 18-26-ը իտալական Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցած խորհրդաժողովում ուրվագծվեց Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Բնականաբար, այստեղ քննարկվող հիմնական թեմաներից մեկը հայ-թուրքական սահմանի հարցն էր: Խորհրդաժողովի հենց սկզբից տարակարծություններ էին առաջացել Երզրումի խնդրում: Անգլիայի և Իտալիայի վարչապետեր Լլոյդ Ջորջը և Նիտտին դեմ էին Երզրումը Հայաստանին տալուն՝ պատճառաբանելով, թե հայերը ինքնուրույն չեն կարող Մուսաֆա Քեմալին դուրս մղել այնտեղից, որտեղ վերջինս կուտակել էր 14 000 զինվոր, իսկ իրենք պատրաստ չեն օգնական զորք տրամադրել Հայաստանին²⁴⁹:

Ապրիլի 21-ին Վանսիտտարտը հայ պատվիրակներին առանձին տեղեկացնում է, որ Թուրքիայի կողմից Հայաստանի սահմանները սեղմելու տրամադրություն կա (խոսքը Երզրումի մասին է) և լավ կլինի զիջումներով համաձայնության գալ վրացիների ու թաթարների հետ²⁵⁰: Մասնավորապես խորհուրդ տվեց ճորոխի ձախ ափի սեփականության պայման չդնել, այլ պահանջել վրացական հողով մինչև Բաթում երկաթուղային գիծ անցկացնելու իրավունք, որը պետք է լինի Հայաստանի անձեռնմխելի սեփականությունը, իսկ Բաթումը լինելու է ազատ և առանց մաքսի նավահանգիստ: Սրա հետևանքը եղավ հայերի վարքագծի փոփոխությունը պահանջատիրության հարցում, որից ելնելով էլ՝ վրաց պատվիրակության ղեկավար Զխեիծեն ավելի հեռուն գնաց՝ առաջարկելով ընդհանրապես չկառուցել նոր երկաթուղի և բավարարվել առկա Կարս-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղով²⁵¹: Սա, իհարկե չէր կարող ընդունվել ոչ միայն հայերի, այլ նաև Գերագույն խորհրդի կողմից, որովհետև նախ Հայաստանի դեպի ծով ելքը Գերագույն խորհրդի պահանջն էր, և հետո վրաց պատվիրակությունը դեռևս Լոնդոնում սկզբունքո-

²⁴⁹ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 97-98:

²⁵⁰ Տե՛ս Թորոսյան Շ., Դեպի ծով ելքի հարցը և հայ-վրացական տարակարծությունները Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում, «21-րդ դար», Երևան, 2013, թիվ 4, էջ 143:

²⁵¹ См. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 271.

րեն համաձայնվել էր Կարս-Բաթում երկաթգծի կառուցման նախագծին:

Այսքանից հետո էլ, սակայն, վրացական պատվիրակությունը կրկին անհանդուրժողականություն ցուցաբերեց: Ստիպված չընդդիմանալով հայկական երկաթգծի կառուցմանը՝ վրացիները հայտարարեցին, որ իրենք պետք է որոշ վերահսկողության իրավունք ունենան երկաթուղու կառուցման և շահագործման գործում: Սա նշանակում էր Հայաստանի միջոցներով կառուցված երկաթուղին դարձնել վրացական գիծ՝ առանց իրական երաշխիքների: Ինչ խոսք, վրաց պատվիրակության այս մոտեցումը թելադրվում էր Թիֆլիսից: Այս դեպքերից մեկ ամիս էլ չանցած՝ մայիսի 20-ին Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Խատիսյանի և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիայի, գինվորական նախարար Լորդկիպանիձեի ու հաղորդակցության նախարարի տեղակալ Մաճավարիանիի միջև Թիֆլիսում տեղի ունեցած զրույցի ընթացքում վրաց կառավարության ներկայացուցիչները կտրուկ մերժում են երկաթուղու վերահսկողությունը հայերի կողմից: Լորդկիպանիձեն հայտարարում է, որ դա անհնարին է, քանի որ աջարները ոչ մի դեպքում թույլ չեն տա հայկական զորքի ներկայությունը իրենց տարածքում, հետևաբար, երկաթուղու վարչությունը պետք է լինի վրացական, և այն պետք է պահպանվի վրացիների կողմից²⁵²:

Զուգենալով մերժման ավելի լուրջ և տրամաբանական պատճառներ՝ վրացական կողմը առաջ քաշեց աջարների փաստարկը, որը, իհարկե, շատ խոցելի էր: Վրաց կառավարությունը, այնուամենայնիվ, փորձեց գնալ փոխգիշման՝ Խատիսյանին առաջարկելով Բաթումի և մարզի վրա վրացական գերիշխանությունը ծանաչելու դիմաց դեպի Բաթում երկաթուղի կառուցելու համար Հայաստանին հատկացնել հողամաս, բայց ոչ թե սեփականության իրավունքով, այլ 99 տարվա կապալով²⁵³: Երկաթուղու կառուցման համար վարձակալական հիմունքներով հողամաս տրամադրելու համաձայնությունն արդեն իսկ հնարավորություն էր տալիս մոտենալու հարցի

²⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, ք. 71-72:

²⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 569, ք. 148:

լուծմանը: Սակայն, ցավոք, Հայաստանի կառավարությունը, քննարկելով այս առաջարկը, մերժեց այն, իսկ վրացիներն էլ հետագայում հրաժարվեցին իրենց այս առաջարկից:

Ըստ էության, վրացական պատվիրակությունը համաձայնել էր միայն դեպի Բաթում հայկական երկաթուղու կառուցման առաջարկին, մինչև որ այդ հարցն էլ վերածվեց արևմտահայերի, երբ Չխեիժեն հայտարարեց, թե այդ խնդրում պետք է համաձայնության գան իրենց կառավարությունները, որովհետև պատվիրակությունը իրավասու չէ այդպիսի զիջում անել²⁵⁴: Փաստորեն, նույնիսկ երկաթուղու անցկացումը նրանք համարում էին մեծ զիջում. դա նրանց դիվանագիտական մոտեցումն էր դեմ լինել ամեն ինչին, որ հայերը հնարավորինս նվազագույն ձեռքբերում ունենան: Իսկ ինչ վերաբերում է պատվիրակության իրավասության չունենալուն, ապա այստեղ էլ ամեն ինչ հասկանալի է. ինչը որ պատվիրակությունը կարող էր մերժել, մերժում էր, իսկ այն հարցերը որոնց դեմ ընդհանրապես փաստարկներ չէր կարողանում բերել, գցում էր կառավարության վրա: Իսկ Վրաստանի կառավարությունն էլ խուսափում էր Հայաստանի կառավարության հետ բացեփակ քննարկել Բաթումի հարցը, թեպետ Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում փետրվար-ապրիլ ամիսների ընթացքում բուռն քննարկվել էր այս խնդիրը, Հայաստանի կառավարությունն էլ, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռևս մարտի 16-ին Բաթումի վերաբերյալ իր որոշման մասին տեղեկացրել էր Վրաստանի կառավարությանը: Վերջինիս ներկայացուցիչները միայն մայիսին են անդրադառնում այս խնդրին, երբ ՀՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Խատիսյանը Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ մայիսի 19-25-ը այցելեց Թիֆլիս՝ դաշնակից տերությունների գերագույն կոմիսարներին և Վրաստանի կառավարությանը բացատրելու, որ բոլշևիկյան ապստամբությունը Հայաստանում վերջնականապես ճնշված է, և որ կառավարության փոփոխությունը չի ազդելու արտաքին քաղաքական կողմնորոշման վրա²⁵⁵:

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁵ Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 219:

Ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ առաջին հանդիպումը Խատիսյանն ունենում է մայիսի 19-ին վրաց արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորու հետ, իսկ երկրորդ հանդիպումը՝ մայիսի 20-ին վարչապետ Նոյ Ժորդանիայի հետ, թեպետ ինքը նշում է, որ Թիֆլիս է հասել մայիսի 20-ին²⁵⁶: Գեգեչկորու հետ զրույցի ժամանակ վերջինս խոսք է բացում Բաթումի մասին՝ ասելով, թե հայկական կառավարությունը, պարզվում է, ինչ որ հավակնություններ ունի նավահանգստի և մարզի մի մասի նկատմամբ՝ դրանով ուսնահարելով Վրաստանի ինքնիշխան իրավունքն այդ մարզի վրա: Խատիսյանը հակադարձում է, թե Չայաստանի կառավարության Բաթումով Սև ծով ելքի ցանկությունը պետք է որ նորություն չլինի Վրաստանի համար, հատկապես, որ այդ մասին վաղուց հայտարարվել է Չայաստանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Սախարաձեին (ի դեպ վերջինս ներկա էր այդ զրույցին), նա ամբողջապես համաձայն է եղել հայկական տեսակետին: Այնուհետև Խատիսյանը բացատրում է, որ Չայաստանը ոչ մի հավակնություն չունի Բաթումի մարզի վրա, որ խոսքը վերաբերում է ընդամենը Կարս-Բաթում երկաթգծին տիրապետելուն: Գեգեչկորին հայտարարում է, որ ոչ մի հարց այնքան ցավոտ չէ վրաց ժողովրդի համար, որքան Բաթումի հարցը, և իրենք ոչ մի պարագայում որևէ զիջման չեն կարող գնալ²⁵⁷: Եվս մեկ անգամ վերահաստատվում է այն տեսակետը, որ Եվրոպայում վրաց պատվիրակության անգիջում կեցվածքը պայմանավորված էր կառավարության նույնախի դիրքորոշմամբ:

Այստեղ զարմանալին այն է, որ Խատիսյանն այս բավականին կարևոր զրույցներին իր գրքում չի անդրադարձել: Այս հանդիպումներից մոտ մեկ ամիս անց, երբ Խատիսյանը դարձյալ Թիֆլիսում էր, այս անգամ արդեն Անկախության փոխառության գլխավոր լիազորի պաշտոնում, կրկին հանդիպում է Ժորդանիայի և Գեգեչկորու հետ, որոնք խնդրում են նրան Փարիզ այցելելու միջոցին կարգավորել Բաթումի խնդիրը, որը առանձին անհամաձայնության առարկա էր դարձել հայ և վրաց պատվիրակությունների միջև: Այս կապակցությամբ

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, ք. 69-70:

յամբ Խատիսյանը գրում է. «Սան-Րեմոյի մեջ հայ պատուիրակները՝ Ա. Ահարոնեան եւ Պօղոս Նուպար փաշա, պահանջած էին Հայաստանի համար առանձին ելք դէպի ծով, Բաթումի վրայով, յատուկ հողամասով մը, որ պիտի պատկանէր Հայաստանին, իբրեւ սեփականութիւն, իսկ վրացիք՝ Չխէիձէի եւ անոր ընկերներու միջոցով համաձայնած էին զիջիլ Հայաստանին նաւահանգիստէն օգտուելու իրաւունքը միայն: Վրաց կառավարութիւնը կանգնած էր այն տեսակէտի վրայ, որ անկարելի է հրաժարիլ նոյնիսկ աննշան հողամասէ մը, եւ անզիջող կը համարէր Հայկական պատուիրակութեան նախագահ Ահարոնեանը: Ուստի ժորտանիան եւ Գեգեչկորին խնդրեցին համոզել զայն աւելի զիջող դիրք բռնելու այս խնդրին մէջ»²⁵⁸: Տպավորութիւն է ստեղծվում, թէ Խատիսյանը ոչ թէ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչն էր, նախկին վարչապետը, որի օրոք ձեւակերպվել էին Հայաստանի կառավարութեան պահանջները Բաթումի նկատմամբ, այլ՝ մի երրորդ երկրի ներկայացուցիչ, որին խնդրում են հաշտարար միջնորդական առաքելութիւն իրականացնել:

Բաթումի հարցով եվրոպայում կայացած քննարկումների վերաբերյալ մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում Ջոնոն Արաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կ. Սաբախտարաշվիլին՝ հանգամանալից հարցազրույց տալով կառավարամետ «Բորբա» ռուսալեզու թերթին: Սակայն, ցավոք, վերջինս ամբողջապես լույս չի սփռում իրենց պատվիրակության ապակառուցողական վարքագծի վրա՝ մոլորության մեջ գցելով վրաց հանրությանը: Մանրամասն ներկայացնելով հայերի պահանջները՝ նա ասում է, որ վրաց պատվիրակությունը մերժել է այդ պահանջները՝ համարելով, որ դրանք վնասում են ոչ միայն Մուսուլմանական Վրաստանի, այլ նաև ողջ Վրաստանի Հանրապետության կենսական շահերը՝ չմոռանալով նշել, որ ադրբեջանական պատվիրակությունը Բաթումի հարցում պաշտպանել է Վրաստանի դիրքորոշումը²⁵⁹: «Ողբերգությունն այն է,– գրում է Ա. Ջամալյանը, որ ինչպէս Անդրկովկասում, նոյնպէս եւ Եւրոպայում, հայ-վրացական յարաբերութիւնները թու-

²⁵⁸ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224:

²⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 79:

նաւորուած էին անվստահութեան եւ կասկածամտութեան թոյնով: Եթէ այս անվստահութիւնը չլինէր, եթէ մասնաւորապէս հայ պատուիրակները անցեալի դառը փորձերի հիման վրայ կասկածներ չունենային, թէ Վրաստանը հետամտում է Հայաստանի արտաքին հաղորդակցութեան ճանապարհները իր հակակշռի տակ պահել, որպէսզի յետագային կարողանայ գերիշխանութիւն բանեցնել նրա գլխին, մի կասկած, որ իր արդարացումը գտնում է այս գործում վրաց պատուիրակութեան նախագահ Չխէիձէի բռնած ընթացքի մէջ, կրկնում ենք, եթէ այս ամէնը չլինէր, Բաթումի հետ կապուած հարցերի երեք քառորդը բնաւ հրապարակ չէին գայ, իսկ մնացած մեկ քառորդն էլ երկու ժամում կը լուծուէր»²⁶⁰: Հիրավի, ճշմարիտ մտորումներ են:

Սան Ռեմոյում ապրիլի 22-23-ը Վանսիտտարտի միջնորդութեամբ տեղի ունեցած հայ-վրացական բանակցութիւնները ձախողվեցին: Այդ մասին մանրամասն խոսել ենք նախորդ գլխում: Վրացիները մերժեցին Վանսիտտարտի առաջարկը, ըստ որի՝ հայերը պետք է ճանաչէին Բաթումի մարզի նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները, իսկ վրացիները՝ Բաթումի ազատ նավահանգստի կարգավիճակը և ճորոխի հովտով սեփականության իրավունքով հայերի կողմից երկաթգիծ կառուցելու իրավունքը: Վանսիտտարտը զայրացած կշտամբեց վրաց պատվիրակությանը:

Իմիջիայլոց, Բաթումի համար ազատ նավահանգստի կարգավիճակը նորութիւն չէր: Երբ 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսի պայմանագրով Բաթումն անցավ Ռուսաստանին, ռուսներն այն հայտարարեցին *porto-franko*, որը մեծ դեր խաղաց քաղաքի վերականգնման և զարգացման գործում: Այդ կարգավիճակում Բաթումը մնաց մինչև 1886 թ.²⁶¹:

Իհարկէ, բրիտանական դիվանագիտության հայանպաստ դիրքորոշումն այս հարցում կարող էր բավականին հուսադրող լինել: Բայց դժվար է ասել, անգլիացիներն իսկապէ՞ս ցանկանում էին Վրաստանին որոշակի զիջումներ պարտադրելով ծովային ելք տրամադրել հայերին, թե՞ Վանսիտտարտի զայրութիւնը պարզապէս դառ-

²⁶⁰ **Ջամալյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

²⁶¹ Տե՛ս <https://ru.wikipedia.org/wiki/Батуми>

նացած մարդու պոռթկում էր, կամ, թերևս, վրաց մենչևիկներին սթափեցնելու անհաջող փորձ: Մեր կասկածամտությունը բխում է անգլիացիների հետագա վարքագծից: Փաստը մնում է փաստ, որ նրանք այդպես էլ, մինչև Բաթումից հեռանալը և դրանից հետո էլ, չուզեցին կամ չկարողացան համոզել Վրաստանին՝ Բաթումից ծովային ելք տրամադրել Հայաստանին: Անտանտի մյուս տերությունները ևս, այդ թվում՝ նաև Ֆրանսիան, համաձայն էին Բաթումով Հայաստանի ծովային ելքին: Ինչպես վերևում նշել ենք, Ֆրանսիան դեմ էր Տրապիզոնը Հայաստանին հանձնելուն և Բաթումով ելքը նպատակահարմար էր համարում:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում Բաթումի հարցը պաշտոնապես քննարկվել է հենց առաջին օրը: Քննարկման ընթացքում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերթելոն հարցնում է Վանսիտտարտին, թե Վրաստանը պատրաստ է լիակատար երաշխիքներ տալ նավահանգստի ազատ ու հավասար օգտագործման և նավթամուղի անվտանգության համար: Վանսիտտարտը պատասխանում է, որ հույս կա այդ արդյունքին հասնել: Ելնելով դրանից՝ խորհրդաժողովը որոշում է, որ ա) մեծապես ցանկալի է համաձայնություն կայացնել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի միջև Բաթումի նավահանգստի կապակցությամբ, բ) այդ համաձայնագիրը պետք է ստորագրվի Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի հետ միաժամանակ կամ, եթե հնարավոր է, ավելի վաղ²⁶²:

Վանսիտտարտի հույսը, ըստ երևույթին, անդրկովկասյան պատվիրակությունների հետ իր ակտիվ աշխատանքն էր, հորդորները և, հավանաբար, վերջիններից ակնկալվող խոհեմությունը: Սակայն, ավաղ, այդ խոհեմությունը չդրսևորվեց և Վանսիտտարտի հույսերը, ինչպես տեսանք, ի դերև ելան:

Վրաց կառավարությունը, ձգտելով մեղմել հայերի պահանջները Բաթումի նկատմամբ, դիմում էր նաև խորամանկության՝ պնդելով, թե իր նպատակը Բաթումի մարզում թուրքական իմպերիալիզմի դեմ պայքարն է: Իհարկե, Հայաստանի համար հակաթուրքական պայքարը առանցքային նշանակություն ուներ, բայց դրանով ծովա-

²⁶² Տե՛ս Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 621-622:

յին ելքի խնդիրը չէր կարող մղվել երկրորդ պլան: 1920 թ. մայիսի 15-ին «Բորբա» թերթը գրում է. «Բաթումի մարզում Վրաստանի վերջնական նպատակը հակաթուրքական ամուր դիրքերի ստեղծումն է ընդեմ Անդրկովկասում թուրքական իմպերիալիզմի: Հայ դիվանագետները չեն կարող դա չհասկանալ: Իսկ եթե, բոլոր դեպքերում, նրանք խոչընդոտեն Բաթումի և նրա մարզի հանձնմանը Վրաստանին՝ վերջինիս համար բացարձակ անընդունելի պահանջների առաջադրելով, ապա նրանք հավասարապես կվնասեն թե՛ Վրաստանի և թե՛ Հայաստանի շահերը: ...Մենք ուզում ենք հավատալ, որ Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը Բաթումի հարցում կբռնի Վրաստանի համար ավելի բարեկամական դիրք, քան Խատիսյանի կառավարությունը և Փարիզի հայկական պատվիրակությունը...»²⁶³:

Դժվար է արդարացնել թե՛ Հայաստանի, թե՛ Վրաստանի կառավարությունների և թե՛ նրանց պատվիրակությունների փոխադարձ անվստահությունն ու անհամդուրժողականությունը: Նրանք պարտավոր էին փոխգիշտումներով հասնել վիճելի հարցերի լուծմանը և ուս ուսի տված պայքարել իրենց պետությունների ամրապնդման համար: Մինչդեռ այդ անվստահությունը և թշնամանքի հասնող հակասությունները դարձան անկախության կորստի գլխավոր պատճառներից մեկը:

Անտանտի երկրները, ձգտելով Բաթումին ազատ նավահանգստի կարգավիճակ շնորհել, ըստ երևույթին, հեռուն գնացող նպատակներ էին հետապնդում: Չէ՞ որ հյուսիսից սպառնացող բոլշևիկյան վտանգի պայմաններում միջազգայնորեն ճանաչված ազատ նավահանգստի կարգավիճակը կարող էր զգաստացնել ռուսներին: Ասվածն ապացուցվում է 1920 թ. ապրիլի 28-ին Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունից Թիֆլիս՝ Անդրկովկասում բրիտանական կոմիսար գեներալ Ուորդրոպին հղած հեռագրում, որով վերջինս տեղեկացվում էր, որ Անգլիան Սան Ռեմոյում ձգտել է պարտավորեցնել Անդրկովկասի երեք հանրապետություններին համաձայնության գալու իրենց սահմանների և Բաթումի ա-

²⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 95: Նաև՝ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ 79:

պագա կարգավիճակի վերաբերյալ: Այդ քաղաքականությունը միտված էր նրան, որ Բաթումից դաշնակիցների զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքն ու նավահանգիստը չանցնեին խորհրդային Ռուսաստանին: Այնուհետև ասվում է, որ Բաթումը վեր էր ածվելու ազատ նավահանգստի, որից հավասար իրավունքներով օգտվելու էին Անդրկովկասի բոլոր հանրապետությունները, իսկ Յայաստանը նավահանգստի հետ պետք է կապվեր երկաթուղով: Սակայն վրացիները «իրենց կարճատեսության հետևանքով» իրաժարվել են այդ պայմաններից: «Ամենայն հավանականությամբ վրացիները նպատակ ունեն խեղդել իրենց հարևաններին...»,²⁶⁴ - ասվում է հեռագրում:

Մեզ մնում է ընդամենը եզրակացնել, որ բրիտանական դիվանագիտությունը այս հարցում ձախողվեց: Փաստը մնում է փաստ, որ այդ ձախողման գլխավոր դերակատարը մենշևիկյան Վրաստանն էր: Այդ հարցում նրան օժանդակություն ցուցաբերեց Ադրբեջանը: Ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ պատվիրակությունների մակարդակով ակնհայտ տեսանելի էր վրաց-թաթարական գործակցությունը: Այդ գործակցության և հակահայ գործունեության բացահայտ ապացույց է նաև հետևյալ դրվագը: Վրացիները և թաթարները, Սան Ռեմոյում վիժեցնելով Անդրկովկասյան հանրապետությունների հաշտեցման գործընթացը, Գերագույն խորհրդին մի համատեղ զեկույց են ներկայացրել որտեղ սուտ հիմնավորումներով այդ ձախողման մեջ մեղադրել են հայերին²⁶⁵, և սա այն դեպքում, երբ խորհրդում բոլորը տեղյակ էին ճշմարտությանը: Ապրիլի 24-ին մեր պատվիրակությունը պատասխանում է այդ ստահող գրությանը՝ միաժամանակ վեհաժողովին վերստին ներկայացնելով Փարիզում առաջ քաշած մեր հիմնական պահանջները:

Այսպես ավարտվեցին հայ-վրացական բանակցությունները Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում:

Փարիզի վեհաժողովում Յայաստանի և Վրաստանի պատվիրակությունների խնդիրները տարբեր էին: Եթե հայերը ձգտում էին

²⁶⁴ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 162-163:

²⁶⁵ Տե՛ս Ահարոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95:

հասնել ծովային ելքով մեծ Հայաստանի ստեղծմանը, ինչպես նաև հարևանների (Վրաստանի և Ադրբեջանի) հետ սահմանային խնդիրների լուծմանը, ապա վրացիների համար կարևորը Լազիստանի և հատկապես Բաթումի ու նրա շրջանի կարգավիճակի հարցն էր, իսկ հարևանների հետ սահմանավեճերը ադրբեջանցիների նման գերադասում էին լուծել տեղում՝ կառավարությունների մակարդակով: Ընդհանուր առմամբ Վրաստանի խնդիրները անհամեմատ ավելի քիչ էին: Ինչպես գրում է Յ. Քաջագունին. «...Վրացիները ամփոփւած էին ամբողջովին Վրաստանի մէջ, չունէին դրսում վտանգւած հատւածներ, ինչպէս ունէին հայերը Ադրբեջանում ու ադրբեջանցիները՝ Հայաստանում: Վրացիները ապահով նստած էին իրանց երկրում եւ եթէ ունէին սահմանային վեճեր հարեւանների հետ, սրանց աղբիւրը պարզապէս տիրակալական հակումներն էին, որ կարող էին զսպել, չափաւորել, նոյն իսկ իսպառ վերացւել՝ առանց լրջօրէն վտանգելու Վրաստանի ներկան կամ ապագան»²⁶⁶: Քաջագունին, իրոք, շատ դիպուկ է բնութագրում Վրաստանի վիճակը և սահմանավեճերի հարցում՝ նրա վարքագիծը: Մինչդէռ Հայաստանի հավակնությունները, հատկապես ծովային ելքի հարցում, միմիայն պայմանավորված էին կենսական խնդիրներով:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովից հետո, որտեղ, ինչպես տեսանք, վրացիների «ջանքերով» և ազերիների աջակցությամբ ձախողվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև համաձայնության կայացումը, վրացական պատվիրակությունն այլևս բարդ և կարևոր առաջադրանք չուներ: Այդ ձախողման մեջ իր բաժին մեղքն ուներ նաև հայկական կողմը: Հավատալով Անտանտի երկրների սին խոստումներին և ակնկալելով նրանց աջակցությունը՝ դաշնակցական ղեկավարները պահանջներ ներկայացրին, թեպետ արդարացի, սակայն կանգնեցին փաստի առաջ, երբ խաբվեցին Անտանտի կողմից՝ ընդամենը «վաստակելով» վրաց մենշևիկների թշնամանքը:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովից հետո Բաթումի խնդրի հետ կապված կրքերը նոր թափով բորբոքվեցին հայ և վրաց հանրու-

²⁶⁶ Քաջագունի Յ., Յ. 3. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 12:

յան մեջ: Կառավարությունների մակարդակով, բայց հատկապես հասարակական-քաղաքական շրջանակներում բանավեճերի պակաս չէր զգացվում: Պայքարը գլխավորապես ընթանում էր մամուլի էջերում, որոնք հեղեղված էին փոխադարձ մեղադրանքներով ու կշտամբանքներով:

Թերթերի մայիս-հունիս ամիսների քննարկվող գլխավոր թեմաներից մեկը Բաթումի հարցն էր: Հայերի հիմնական փաստարկն այն էր, որ Սան Ռեմոյում իրենք զնացել էին պատկառելի զիջումների, և ի տարբերություն լոնդոնյան պահանջների՝ այստեղ պահանջում էին ընդամենը մի փոքրիկ հողակտոր ճորոխի հովտում սեփական երկաթգիծ կառուցելու համար: Խոշոր հաշվով սա իսկապես մեծ պահանջ չէր, և վրաց պատվիրակությունում էլ կային մարդիկ, ինչպես օրինակ Ջուրաբ Ավալովը, որոնք գտնում էին, որ հայերի այդ պահանջը կարելի է կատարել, հատկապես, որ հարցի այդպիսի լուծմանը աջակցում էին Անտանտի երկրները: Բայց Վրաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը մերժողական էր, որը հիմնավորվում էր մի շարք փաստարկներով: Օրինակ՝ իշխող սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան կուսակցության օրգան «Էթերա» թերթը, մերժելով հայերի պահանջները և մեղադրելով հայկական պատվիրակությանը Բաթումի խնդրի լուծմանը խոչընդոտելու հարցում, գրում է. «Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարները չպետք է կասկածեն, որ Բաթումը Վրաստանին անցնելով, Հայաստանն ավելի թեթև և ազատ կշնչի, քան այժմ»²⁶⁷: Ապա շարունակում է, որ Հայաստանը շահագրգռված է նրանով, որ Վրաստանը հաղթականորեն ավարտի իր պատմական պայքարը թուրք-ադրբեջանական պանիսլամիստների հետ, որի համար Վրաստանին անհրաժեշտ է թիկունքը՝ Բաթումը, հետևաբար Հայաստանը չպետք է արգելք հանդիսանա այն Վրաստանին միացնելու հարցում: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայաստանի շահերի ապահովմանը, ապա դա պետք է լուծվի երկկողմանի պայմանագրի միջոցով՝ առանց օտարերկրյա ուժերի միջամտության: Նմանատիպ բովանդակությամբ հոդվածներն ու վերլուծութ-

²⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 122, II երես:

յունները շատ էին վրացական և՛ իշխանամետ, և՛ ընդդիմադիր մամուլում:

Ինչպես նկատեցինք, վրացական կողմն առաջ էր քաշում երկու մոտեցում. առաջին, որ խոչընդոտելով Բաթումի միացմանը Վրաստանին՝ հայերը թուլացնում են պանիսլամիստների դեմ պայքարի հնարավորությունը, և երկրորդ, որ Հայաստանը և Վրաստանը պետք է հարցը լուծեն միասին՝ առանց օտար ուժերի միջամտության: Երկու դեպքում էլ, իհարկե, ռացիոնալ հատիկ կա, սակայն հիմնավորումների արգումենտացիան բավականին թույլ է: Առաջին դեպքում մեղադրանքը գրեթե անհիմն էր, քանի որ հայերը ոչ թե դեմ էին Բաթումը Վրաստանին միացնելուն, այլ ընդամենը պահանջում էին որոշ տարածք երկաթգծի համար, հետևաբար պանիսլամիզմի դեմ պայքարն էլ դառնում էր պարզ շահարկում: Երկրորդ դեպքում ճշմարտության չափաբաժինն ավելի մեծ է: Ինչ խոսք, շատ ավելի ճիշտ կլիներ, որ Հայաստանն ու Վրաստանը վիճելի հարցերը կարողանային լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ, հատկապես, ինչպես իրավացիորեն նշում էր վրաց ազգային-ժողովրդավարական կուսակցության օրգան «Գրուզիա» թերթը իր մայիս 18-ի համարում. «Մինչև այժմ Անտանտի երկրները չեն կարողացել պարզել իրենց հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և չեն օգնել արյունաքամ եղած հայ ժողովրդին»²⁶⁸: Թերթը կասկած է հայտնում, թե մեծ տերությունները կկարողանան լուծել նաև Բաթումի խնդիրը՝ նշելով, որ վստահաբար հայկական դիվանագիտությունն այս անգամ էլ իր ակնկալիքներում կմնա խաբված, և արդյունքում կփչանան հայ-վրացական հարաբերությունները: Անկասկած սա ճշմարտություն է, սակայն չպետք է մոռանանք, որ մեզ նման շատ հաճախ նաև վրացիներն են տուրք տվել մեծ տերությունների խարդավանքներին՝ հարվածի տակ դնելով երկու կողմի համար էլ խիստ անհրաժեշտ բարեկամական հարաբերությունները:

Այնուամենայնիվ, վրացական իշխանությունները և հանրությունը չափազանցված գնահատականներ էին հնչեցնում հայկական պահանջի նկատմամբ: «Էրթոբա» թերթը մայիսի 20-ի համարում

²⁶⁸ Նույն տեղում, թ. 122:

գրում է. «...Փոքրիկ հողակտորի պահանջն «անմեղ» է միայն բառերով, իսկ իրականում այն իմպերիալիստական պահանջ է... Մի փոքր հողակտոր զբաղեցրեց ռուսական կառավարությունը Պորտ-Արտուրի մոտ, բայց այդ հողակտորի վրա նա տիրապետեց երկաթգծի, որի շնորհիվ ստրկացրեց տեղի բնակչությանը: Այդպիսի «հողակտորի» էր ձգտում տիրել Գերմանիան Բաղդադի երկաթգծի անցկացման համար, որը և դարձավ առաջին աշխարհամարտի գլխավոր առիթը... Հարցը հետևյալն է. Աջարիան պետք է դառնա Հայաստանի գաղութը»²⁶⁹: Ապա թերթը նեղսրտում է «Աշխատավոր» թերթում բերված այն հիմնավորումից, թե հայերը ծովային ելք են պահանջում Բաթումի վրայով, քանի որ մեծ տերությունները այլ տեղից չապահովեցին այդ ելքը: Թերթը նշում է, որ իրենք շատ կուզենային, որ Հայաստանը ծովային ելք ունենար, բայց իրենք մեղավոր չեն դրանում: Վրացիները մոռանում էին, որ դեմ էին արտահայտվել նաև Լազիկայով ծով դուրս գալու մեր պահանջին: Շարունակելով մզացնել գույները՝ սոցիալ-դեմոկրատների «Բորբա» թերթը պաթետիկ տոնով հարց է հնչեցնում. «...Կարո՞ղ է վրաց ժողովուրդը համակերպվել այն բանի հետ, որ հայկական իշխանությունը ոչ միայն հնարավորություն կունենա, այլև ստիպված կլինի խառնըվել Բաթումի նավահանգստի և Բաթումի մարզի տնտեսական կյանքին, դրանով հանդերձ՝ ողջ Վրաստանի տնտեսական կյանքին...»²⁷⁰: Ինչ խոսք, այս սին «մտահոգությունները» ևս հայերի արդար պահանջները մերժելու նպատակ էին հետապնդում:

2.4. 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին

Սան Ռեմոյից հետո Բաթումի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների հերթական հանգրվանը 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական 16 հոդվածից բաղկացած դաշնագիրն էր, որը ստորագ-

²⁶⁹ Մույն տեղում, թ. 107:

²⁷⁰ Մույն տեղում, թ. 119, II երես:

րեցին խորհրդային Ռուսաստանի արտգործօղկոմի տեղակալ Լ. Կարախանը և Վրաստանի սահմանադիր ժողովի անդամ Գ. Ուրուտաձեն²⁷¹։ Այս դաշնագրի կնքմանը նախորդել էր Ադրբեջանի խորհրդայնացումը (ապրիլի 28-ին)։ Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ և ռուս-վրացական դաշնագրի կնքմամբ բոլորովին նոր իրողություններ առաջացան Անդրկովկասում։ Նախ ի չիք էր դառնում 1919 թ. հյուսիսից սպառնացող վտանգի դեմ համագործակցելու նպատակով կնքված վրաց-ադրբեջանական դաշնագիրը, և երկրորդ՝ Վրաստանը լուրջ փոփոխություններ է կատարում արտաքին քաղաքական կողմնորոշման մեջ՝ որոշակիորեն հակվելով դեպի խորհրդային Ռուսաստանը։ Որո՞նք էին դրա պատճառները։ Նախ, որ Դեմիկինը պարտվել էր, և բոլշևիկները արդեն մտել էին Անդրկովկաս, գրավել Ադրբեջանը և դարձել էին Վրաստանի անմիջական հարևանը։ Եվ երկրորդ, որն ի դեպ ամենակարևորն է, տարածքային հարցերում խորհրդային Ռուսաստանն ավելի «առատաձեռն» էր, քան Անտանտի երկրները։ Ինչպես տեսանք, Սան Ռեմոյում Անտանտի երկրներն առաջարկում էին Լազիկան միացնել Հայաստանին, Բաթումը հռչակել *porto-franko* և ազատ քաղաք ու Հայաստանին իրավունք տալ սեփական երկաթգիծ ունենալ դեպի Բաթում։ Սրա փոխարեն ռուս-վրացական դաշնագրի չորրորդ հոդվածով խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր որպես Վրաստանի մաս ճանաչել Բաթումի մարզը իր բոլոր գավառներով ու շրջաններով։ Այստեղ, թերևս, որոշակիորեն պարզ է դառնում Սան Ռեմոյում Չխեիձեի և նրա ընկերների անգիջում կեցվածքի պատճառը։ Հասկանալի է դառնում, որ Սան Ռեմոյի ձախողման շարժառիթները գալիս էին Մոսկվայից։

Ձ. Ավալովը, ով հաճախ աչքի էր ընկնում իր օբյեկտիվ և անաչառ գնահատականներով ու մոտեցումներով (այդ թվում՝ նաև Բաթումի հարցում հանդես էր գալիս վրաց պատվիրակության կոշտ դիրքորոշման դեմ) գրում է, որ թվում էր, թե Չխեիձեի համառություն-

²⁷¹ См. Гасанлы Дж., История дипломатии Азербайджанской Республики, в трех томах, т. II, Внешняя политика Азербайджана в годы советской власти (1920-1939), Москва, 2013, стр. 53.

ըն Սան Ռենդյուն պայմանավորված էր նրանով, որ նա Թիֆլիսից մի գաղտնի հրահանգ է ունեցել իր ձեռքին²⁷²:

Պարզ էր, որ Վրաստանը վերանայել էր անվերապահ եվրոպական կողմնորոշումը՝ մասամբ թեքվելով դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը, անուղղակիորեն նաև՝ Քեմալական Թուրքիան: Ասվածը փաստելու համար դարձյալ դիմենք Ավալովին: Վերջինս, ծանոթանալով վերոնշյալ, ինչպես նաև 1920 թ. հունիսի 12-ին²⁷³ Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև կնքված դաշնագրերին, նշում է, «Մարդ չէր կարող չապշել, թե վրաց կառավարութիւնը որպիսի թեթևութեամբ եւ արագութեամբ ճանաչել էր Բագոււմ տեղի ունեցած պետական յեղաշրջումը եւ հետեւաբար, հրաժարուել էր 1919-ի վրաց-ատրբեջանեան դաշնագրից (զինակցութիւն՝ սահմանները պաշտպանելու մասին) եւ թէ նա ինչպես հապշտապ հրաւիրել էր Խորհրդային իշխանութիւնը՝ իբրեւ դատաւոր իր եւ Խորհ. Ատրբեջանի սահմանային տարածայնութեանց հարցուն»²⁷⁴: Դեռ ավելին, ռուս-վրացական դաշնագրի ամենահատկանշական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ Վրաստանը պարտավորվում էր «ձեռք առնել միջոցներ իր երկրից, այդ թվում նաև այս դաշնագրի չորրորդ հոդվածով մախատեսված տարածքներից (այսինքն՝ Բաթումի մարզից –Շ. Թ.) հեռացնել այն բոլոր զորքերը, որոնք չեն պատկանում Վրաստանի ազգային բանակին» (հոդված V, կետ 5-րդ)²⁷⁵: Դա նշանակում էր, որ Վրաստանը ուղղակի պարտավորություն էր ստանձնում վերջ տալ անգլիական տիրապետությանը Բաթումում ու մարզում և բացորոշ կերպով ճանաչում էր Ռուսաստանի քաղաքական գերակշռությունն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ գործնականում հրաժարվելով արևմտյան կողմնորոշումից:

²⁷² См. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 286.

²⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, ք. 168:

²⁷⁴ **Աբեղեան Ա.**, Վրաստանի անկախութիւնը, «Հայրենիք», Պոստոն, յոկտեմբեր, 1926, թիվ 12 (48), էջ 97-98:

²⁷⁵ Դաշնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս Оккупация и фактическая аннексия Грузии. О политической и правовой оценке нарушения договора между Грузией и Советской Россией от 7 мая 1920года. Документы и материалы. Тбилиси, 1990, стр. 75-83:

խորհրդային Ռուսաստանը, փաստորեն, կարողացավ ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ հանել, այսինքն՝ Բաթումի մարզը ճանաչելով Վրաստանի անբաժանելի մաս՝ պարտավորություն դրեց վերջինիս վրա՝ արագացնել անգլիական զորքերի դուրսբերումը Բաթումից: Դրանով ռուսները կարողացան խուսափել անգլիացիների հետ ուղղակի շփման տհաճությունից: Ի դեպ, նշենք, որ պայմանագիրն ստորագրելուց անմիջապես հետո բոլշևիկները պահանջում էին վրացական իշխանություններից շտապ հեռացնել օտար զորքերը դաշնագրով Վրաստանին անցնող տարածքներից: Արտգործնախարար Գեգեչկորին ստիպված էր պատասխանել, որ Վրաստանի իշխանությունը Բաթումի և շրջանի վրա տարածելուց հետո միայն կարող են կատարել պայմանագրի բոլոր կետերը²⁷⁶: Բաթումը Վրաստանին հանձնելու մասին ռուս-վրացական համաձայնագիրը վրաց կոմունիստներին առիթ տվեց հայտարարելու, թե «Բաթում քաղաքն ու նրա շրջանն անցնում են Վրաստանի ձեռքը ոչ թե Անգլիայի բարի ցանկութեամբ, այլ յաղթանակող սոցիալիստական Ռուսաստանի կամքով՝ սրա և Վրաստանի միջև կնքված դաշնադրութեան համաձայն»²⁷⁷: Ասվածի մեջ, իհարկե, ճշմարտության չափաբաժին կար:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Վրաստանում և Հայաստանում բացահայտ խոսում էին հայ-վրացական ռազմական դաշինքի անհրաժեշտության մասին: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը, սակայն, ցույց տվեց, որ վրացիները, հավանաբար, դա անում էին, որպեսզի ստիպեն բոլշևիկներին՝ արագացնելու ռուս-վրացական պայմանագրի կնքումը: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Անդրկովկասում թույլ օղակը Հայաստանն էր, որի հետ կապված՝ դեռ չպարզաբանված հարցեր կային ռուսների և նրանց դաշնակից քեմալականների միջև, հետևաբար Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր առժամանակ կարգավորել հարաբերությունները Վրաստանի հետ՝ Անդրկովկասում հակառուսական որևէ միավորում թույլ չտալու համար, ինչը և արվեց մայիսի 7-ի դաշնագրով: Անդրկով-

²⁷⁶ Տե՛ս «Նոր աշխատանք», Թիֆլիս, 27 յուլիս, 1920, թիվ 89 (161):

²⁷⁷ Նույն տեղում, 7 յուլիս, 1920, թիվ 74 (146):

կասյան համադաշնությունն ստեղծելու մեծ «ջատագով» մենչևիկյան Վրաստանը, խորհրդային Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելով, բացառեց անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև սերտ համագործակցության հետագա որևէ հնարավորություն, այնպես, ինչպես 1918 թ. մայիսին, մերձենալով Գերմանիայի հետ, փլուզեց Անդրկովկասյան Դաշնությունը:

Ռուս-վրացական պայմանագիրը չկարողացավ և չէր էլ կարող լինել Վրաստանի անվտանգության երաշխիք: Ակնհայտ էր, որ այն ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Վրացիներն էլ են ընդունում, որ թեև խորհրդային Ռուսաստանն այդ պայմանագրով «դե յուրե» ճանաչեց Վրաստանը, բայց այդ ճանաչումը ձևական էր²⁷⁸: Բոլշևիկները դրանով սոսկ ամրապնդում էին իրենց դիրքերն Անդրկովկասում: Վրաստանի վարիչները, անշուշտ, գիտակցում էին հյուսիսից եկող սպառնալիքը: Այդ սպառնալիքն ավելի ակներև դարձավ 1920 թ. ամռանը՝ քենալ-բոլշևիկյան մերձեցմամբ: Օգոստոսին Մոսկվայում ընթացող բանակցություններում Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը «Ազգային ուխտի» գծած սահմաններում, որի մեջ մտնում էր նաև Բաթումի մարզը: Ինչպես տեսնում ենք, սա հակասում էր ռուս-վրացական պայմանագրի տրամաբանությանը և բացահայտում էր բոլշևիկների երկակի խաղը: Ուստի վրաց կառավարությունը մի կողմից բարիդրացիություն խաղալով ռուսների հետ՝ մյուս կողմից շարունակում էր Անտանտի աջակցությամբ անվտանգության երաշխիքներ ձեռք բերելու քաղաքականությունը, թեպետ Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում Բաթումի հարցով վրաց պատվիրակության վարքագիծը, ինչպես նաև մայիսի 7-ի պայմանագիրը, հիասթափեցրել էին անգլիացիներին: Մյուս կողմից, վրացիները վերստին առաջ քաշեցին հայ-վրացական դաշինքի հարցը, այս անգամ արդեն ընդդեմ խորհրդային Ռուսաստանի, քենալական Թուրքիայի և խորհրդային Ադրբեջանի:

²⁷⁸ Տե՛ս Կլեմենտ Դ., Տեմուր Մ., Սաքարտվել-Նոմբեյի շրջադարձ 1918-1921 թթ. շրջանում և վերջինից հետո, Վրաստան, 1999, թ. 69 (ճշգրտված Գ., նշվ. աշխ., էջ 69):

1920 թ. օգոստոսի 3-ին ոչ պաշտոնական առաքելությամբ Հայաստան է ժամանում Լոնդոնում Վրաստանի ներկայացուցիչ Պ. Գամբաշիձեն: Նա կարծիք է հայտնում, որ նկատվում է սլավոն և տաճիկ ազգերի մերձեցում: Այդ մերձեցման դեպքում տուժելու են Հայաստանն ու Վրաստանը: Եվ այդ վտանգի առաջն առնելու համար մեր երկու երկրները պետք է ռազմական դաշինք կնքեն, որը գլխավորապես պետք է ուղղված լինի Ադրբեջանի դեմ²⁷⁹: Մինչև դաշինք կնքելու առաջարկությունը վրաց ներկայացուցիչը, բնականաբար, պետք է մեղմեր Բաթումի հարցում վրացական կողմի կոշտ դիրքորոշումը: Հետևաբար վերջինս Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանի հետ տեսակցության ժամանակ հայտնում է, որ «Վրաստանի ներկայացուցիչները Սան Ռեմոյում շատ մեծ սխալ են գործել՝ բռնելով Բաթումի հարցում չը զիջանող քաղաքականություն, որպեսզի վատ տպավորություն է թողել թե Լորդ Կրոզդնի եւ թե Կոնֆերանսի վրայ եւ այն կարծիքն է կազմել, թե վրացիք չեն ցանկանում հայերին ելք տալ դեպի ծով»²⁸⁰: Այժմ, սակայն, Գամբաշիձեն կարծում է, որ Բաթումը պետք է լինի ազատ նավահանգիստ և աշխատում է այդ ուղղությամբ համոզել իր ընկերներին: Ինչ վերաբերում է ապագա Կարս-Բաթում երկաթուղուն, նա կրկնում է վրաց կառավարության ներկայացուցիչների՝ Խատիսյանին արված առաջարկը, որ վրացիները համաձայն են թույլ տալ անցկացնել այդ գիծը վրացական հողով՝ մշտական կապալի իրավունքով²⁸¹:

Երկարաժամկետ վարձակալական հիմունքներով հողամասի տրամադրման համաձայնությունը երկաթգիծ կառուցելու համար արդեն իսկ բավականաչափ առաջընթաց էր վրացական կողմի դիրքորոշման մեջ: Սակայն, ցավոք, հետագայում վրաց կառավարությունը սրանից էլ ետ կանգնեց՝ շարունակելով մնալ իր նախկին կոշտ տեսակետին:

Ռուս-վրացական դաշնագրի վերլուծությունն անգամ անգեմ աչքով մեզ ի ցույց է դնում, որ այն իր ողջ էությամբ հակահայկական

²⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 10, II երես:

²⁸⁰ Նույն տեղում, թ. 10:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

էր, քանի որ բացի Բաթումի մարզից, որի վրացական ճանաչելն արդեն իսկ բացառում էր այնտեղով Հայաստանի՝ սեփական ծովային ելքի հնարավորությունը, այդ նույն չորրորդ հողվածով Վրաստանի անբաժանելի մաս էր ճանաչվում նաև Թիֆլիսի նահանգը²⁸², որի մեջ ցարիզմի կամայական որոշման արդյունքում մտնում էին նաև Ախալքալաքի և Լոռու գավառները: Ստացվում էր այնպես, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հովանավորում էր Վրաստանին և Ադրբեջանին Հայաստանի հետ վերջիններիս ունեցած տարածքային վեճերի հարցում՝ անարդարացիորեն կանխորոշելով Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի, Ջավախքի, Լոռու և Հայաստանի ծովային ելքի ճակատագրերը: Հետևաբար մայիսի 7-ի պայմանագիրն էլ ավելի սրեց հայ-վրացական տարածքային վեճերը և խիստ դժգոհություն առաջացրեց Հայաստանում: Մեկնաբանելով այդ դաշնագիրը՝ «Յառաջի» խմբագրականը ներկայացնում է. «Այսպիսով, մայիսի 7-ին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված դաշինքից անառարկելիորեն պարզվում է, որ Վրաստանը այսուհետև մասնաւորապէս իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ մինչև այն ժամանակ է ազատ ու ինքնիշխան, քանի այդ քաղաքականութիւնը և ոչ մի կէտում չի հակասում ռուսական արտաքին քաղաքականութեանը...»²⁸³:

1920 թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը բողոքի նոտա է հղում Վրաստանի կառավարությանը ռուս-վրացական պայմանագրի այն հողվածների դեմ, որոնցով հայ-վրացական վիճելի համարվող տարածքները Ռուսաստանի կողմից ճանաչվում էին Վրաստանի անբաժանելի մասեր²⁸⁴: Այս բողոքը որևէ նշանակություն չունեցավ և չէր էլ կարող ունենալ՝ բացի հարաբերությունների վատթարացումից: Միաժամանակ նույն հունիսի 11-ին Հայաստանի կառավարությունը գրեթե նույնաբովանդակ նոտա է հղում նաև Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութ-

²⁸² См. Гасанлы Дж., указ.раб., стр. 53.

²⁸³ «Յառաջ», 16 յունիս, 1920, թիվ 124:

²⁸⁴ Տե՛ս Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 129, նաև՝ «Յառաջ», 16 յունիս, 1920, թիվ 124:

յանը, որտեղ, Ջավախքի և Լոռու խնդիրներից զատ, նշվում է, որ Բաթումի մարզում Հայաստանը հավակնում է ճորոխի շրջանին, հետևաբար Հայաստանի կառավարությունը տեղեկացնում է Ռուսաստանի կառավարությանը, որ վերոնշյալ պայմանագրի թիֆլիսի նահանգին և Բաթումի մարզին վերաբերող մասերը Հայաստանը չի ճանաչում²⁸⁵։ Այդ նոտայում, որը հասցեագրված էր Մոսկվայում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Լևոն Շանթին և Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին, բողոքը հիմնավորվում էր նրանով, որ 1919 թ. նոյեմբերի 14-ին, Հայաստանի և Վրաստանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն, երկու հանրապետությունները պարտավորվել են բոլոր առկա, ինչպես նաև հնարավոր ծագելիք վեճերը լուծել համաձայնության միջոցով, իսկ եթե դա հնարավոր չի լինում, ապա՝ արբիտրաժի միջոցով²⁸⁶։ Ըստ ՀՀ կառավարության տեսակետի՝ այստեղից հետևում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի կարող վիճելի համարվող տարածքները ճանաչել Վրաստանի անբաժանելի մաս։

Այն, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը նրա ղեկավարների ոչ ճկուն արտաքին քաղաքականությունն էր, դա փաստ է։ Բայց վրաց մենշևիկ վարիչները ևս գրեթե ոչնչով ետ չէին մնում իրենց հայ գործընկերներից։ Չնայած նրանց մեջ կային մի շարք գործիչներ, որոնք թրծվել և քաղաքական լուրջ փորձառություն էին ձեռք բերել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան կուսակցության հասարակական-քաղաքական գործունեության շրջանակներում (Ժորդանիա, Գեգեչկորի, Չխենկելի, Չխեիձե, Ռամիշվիլի, Ծերեթելի և ուրիշներ), սակայն դա բավարար չէր արտաքին քաղաքականության կոպիտ վրիպումներից խուսափելու համար։ Վրաց ղեկավարները ևս աչքի ընկան իրենց կարճատեսությամբ և արտաքին քաղաքականության իրացման իրավիճակային լուծումներով, որի արդյունքում էլ նրանց «հաջողվեց» Հայաստանից ընդամենը 85 օրով ավել երկարաձգել Վրաստանի անկախությունը։

²⁸⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, ք. 177։

²⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 165։

Ռուս-Վրացական պայմանագիրը վրացիների անհեռատես արտաքին քաղաքականության դրվագներից մեկն էր, որը նպաստեց ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի անկմանը:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում լորդ Քերզոնի անդրկովկասյան քաղաքականության ձախողումը վերջնականապես տեսանելի դարձրեց Բաթումի անգլիական ռազմակալումը դադարեցնելու հեռանկարը: Բրիտանական զորամասի հեռացումը դարձավ մոտ ապագայի խնդիր: Սակայն խորհրդաժողովից հետո դեպքերն ընթացան գահավեժ արագությամբ: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և ռուս-վրացական պայմանագիրը ստիպեցին անգլիացիներին մտածել Բաթումն օր առաջ լքելու մասին: Բայց նրանց առջև ծառացավ շատ կարևոր մի խնդիր՝ պատվով հեռանալու խնդիրը: Անգլիացիների համար շատ ցավալի և անպատիվ կլինեք թողնել տպավորություն, թե իրենք հեռանում են որևէ ուժի ճնշման տակ (տվյալ դեպքում՝ բոլշևիկների): Այս հարցում նրանց անուղղակիորեն օգնեցին վրացիները, որոնք անհամբերությամբ սպասում էին այն օրվան, թե երբ կտիրապետեն Բաթումը, և անընդհատ շտապեցնում էին անգլիացիներին՝ արագացնել Բաթումը իրենց հանձնելու գործը: Բրիտանացիներն էլ օգտագործեցին այդ հիանալի հնարավորությունը և «պատերազմի իրավունքով գրաված Բաթումի մարզը հանձնեցին օրինական տիրոջը»: Չնայած դրան՝ վրաց մենշևիկ գործիչներն այս հարցում երկդիմի քաղաքականություն էին վարում՝ միջազգային սոցիալիստական ֆորումներում գոհունակություն հայտնելով Բաթումի բրիտանական գրավման կապակցությամբ: Օրինակ՝ 1919 թ. օգոստոսին, Լյուցերնում հրավիրված երկրորդ ինտերնացիոնալի երկրորդ խորհրդաժողովում Ելույթ ունենալով, Ա. Չխենկելին ասել է, որ 1919 թ. հունվարին անգլիական զորքերի մուտքը Վրաստան մեծ գոհունակությամբ է ընդունվել բնակչության բոլոր խավերի կողմից²⁸⁷:

Բրիտանական զորքերի Բաթումից դուրսբերումը Անգլիայում դիտվեց որպես Անդրկովկասում ակտիվ քաղաքականության կողմ-

²⁸⁷ Տե՛ս **Դարբինյան Հ.**, Երկրորդ ինտերնացիոնալը և Անդրկովկասը, (1917-1920 թթ.) «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1991, թիվ 4, էջ 64:

նակիցների (Քերզոնի և նրա համախոհների) պարտություն և Լլոյդ Ջորջի կողմնակիցների հաղթանակ: Անգլիական զինուժի Բաթումից շուտափույթ դուրսբերման խոսակցությունները Ֆրանսիայի համար Բաթում զորք մտցնելու առիթ դարձան: Ֆրանսիական ստորաբաժանումները Բաթում հասան մայիսի վերջին և մասամբ փոխարինեցին անգլիացիներին²⁸⁸: Սակայն, Բաթումը Վրաստանին հանձնելուց հետո ֆրանսիական զորամասերը ևս հեռացան անգլիացիների հետ:

1920 թ. հունիսի 8-ին Բաթումի անգլիական հրամանատարությունը Կ. Պոլսի՝ Մերձավոր Արևելքում անգլիական գլխավոր հրամանատարությունից հրաման ստացավ՝ անհապաղ անցնել Բաթումից տարիանվելու նախապատրաստությանը²⁸⁹:

Հունիսի 11-ին Լոնդոնում վրացական տնտեսական առաքելության անդամներին գաղտնի տեղեկացրին անգլիական կառավարության՝ Բաթումը թողնելու և ամբողջ մարզը Վրաստանի կառավարությանը միացնելու որոշման մասին: Այդ նպատակով Վրաստան էր գործուղվել բրիտանական նոր կոմիսարը՝ գնդապետ Ստոքսը²⁹⁰: Հունիսի 27-ին Թիֆլիսում հայոց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանը տեսակցում է գնդապետ Ստոքսի և կոմիսար Լյուկի հետ: Ստոքսը խիստ գաղտնի հայտնում է, որ Բաթումը և իր նահանգը Վրաստանին է տրվելու, սակայն Բաթումը լինելու է ազատ նավահանգիստ, և Հայաստանն իրավունք է ունենալու առանց հարկի ազատորեն ապրանքներ անցկացնել Բաթումով: Մեր ներկայացուցչի արձագանքին, թե Հայաստանի ցանկությունն է սեփական երկաթգծով ելք ունենալ դեպի ծով, Ստոքսը պատասխանում է, թե այդ ցանկությունը կկատարվի, բայց դա պետք է գաղտնի պահել՝ ելնելով տաճկական ու աջարական վտանգից²⁹¹: Փաստորեն, ստացվում է, որ թուրքական և աջարական վտանգը չեն սպառնում Աջարիան

²⁸⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 15 յունիս, 1920, թիվ 65:

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 165-166, նաև՝ «Յառաջ», 20 յունիս, 1920, թիվ 128:

²⁹⁰ Տե՛ս **Թորոսյան Շ.**, 1920թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 1, 2016, էջ 9:

²⁹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 3:

Վրաստանին հանձնելիս, բայց սպառնում են հայկական կառուցվելիք երկաթուղուն: Սա անգլիական խարդավանքների հերթական դրսևորումն էր:

Հունիսի 28-ին կոմիսար Լյուկը պայմանագիր ստորագրեց Վրաստանի կառավարության հետ, համաձայն որի՝ Բաթում քաղաքը և նավահանգիստը անգլիացիների կողմից Վրաստանին հանձնելուն պես Վրաստանի կառավարությունը երաշխիք էր տալու, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների բեռները դեպի Բաթում և Բաթումի նավահանգստից ազատ կտեղափոխվեն Վրաստանի երկաթուղիների միջոցով և պարտավորվում վերոհիշյալ հանրապետություններին իրավունք տալ ազատ կերպով օգտագործելու Բաթումի նավահանգիստը²⁹²: Այս պայմանագրի կնքման հաջորդ օրը Վրաստանի արտգործնախարար Գեգեչկորին, ելույթ ունենալով Սահմանադիր ժողովում, տեղեկացրեց Բաթումը Վրաստանին հանձնելու մասին:

Վրացական զորքերը Բաթումի մարզ մտան 1920 թ. հուլիսի 1-ին²⁹³: Հուլիսի 4-ին մոտեցան Բաթում քաղաքին, իսկ անգլիական զորքերը այնտեղից հեռացան հուլիսի 10-ին²⁹⁴: Հուլիսի 7-ին վրացական զորքերը մտան Բաթում²⁹⁵: Նույն օրը տեղի ունեցավ Բաթումը և նրա շրջանը Վրաստանին հանձնելու հանդիսավոր արարողությունը²⁹⁶: Բայց ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէր ընթանում: Բաթումը Վրաստանին հանձնելու նախօրյակին բրիտանական հրամանատարությունը կասկածում էր, որ տեղի բնակչությունը խաղաղ և անցնցում կընդունի վրացական իշխանությունը: Ուստի նահանգապետ Կուկ-Կոլլիսը հուլիսի 6-ին հայտարարություն է տարածում, ըստ որի՝ քաղաքը և շրջանը Վրաստանին հանձնելով՝ հրամայում է «Բաթումի բնակչութեանը կատարեալ կարգ պաշտպանել և շարու-

²⁹² Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 235-236:

²⁹³ ՏՄ. **Квиницадзе Г. И.**, Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917-1921, Париж, 1985, стр. 214.

²⁹⁴ ՏՄ. **Авалов З.**, указ. раб., стр. 288-289, նաև՝ «Յառաջ», 10 յուլիս, 1920, թիվ 144:

²⁹⁵ ՏՄ. **Квиницадзе Г. И.**, указ. раб., стр. 216.

²⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 213:

նակել սովորական զբաղմունքները: Այն բոլոր չարամիտները, որոնք կը փորձեն խանգարել դաշնակից զորքերի խաղաղ էւակուացիային, կամ վրացական իշխանութիւնների խաղաղ գալստեանը, դատի կենթարկեն զինուորական ժամանակների օրէնքների ամենայն խստութեամբ»²⁹⁷: Բացի այդ՝ նրա կարգադրությամբ փակվում է «Սեդայի Միլեթ» լրագիրը, որը համաթուրքական ուղղվածություն ուներ²⁹⁸: Այդպիսի կասկածներ ուներ նաև Բաթումի մարզի ռազմակալման գործողության ղեկավար գեներալ Կվինիտաձեն: Վերջինս գրում է, թե Աջարիայի սահմանին իրենց դեմ ամենուրեք խրամատներում աջարներ էին նստած²⁹⁹: Այդ կասկածներն ավելի են ամրապնդվում վրացական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերով: Կառավարության որոշմամբ հուլիսի 9-ին Բաթումում և շրջանում զինվորական դրություն է հայտարարվում և արտակարգ կոմիսար նշանակվում Վ. Զիսկվիշվիլին³⁰⁰:

Վերջապես կատարվեց վրացիների երազանքը: Բաթումի մարզի միացումը բարոյական և քաղաքական մեծ բավականություն պատճառեց Վրաստանին: Բոլորը ոգևորված էին: Բայց այն ինչ-որ տեղ նման էր տրոյական ծիու: Այդ համատարած ոգևորության մեջ քչերն էին գիտակցում, որ թուրք ազգայնականները, առաջնորդվելով Ազգային ուխտով, հավակնում էին նաև Բաթումին, և եթե մինչ այդ գործնական քայլեր չէին ձեռնարկել այդ ուղղությամբ, ապա պատճառը միմիայն անգլիական ռազմական ներկայությունն էր: Բաթումի բերդի վրա բրիտանական և ֆրանսիական դրոշակները վրացականով փոխարինելը խիստ խոցելի դարձրեց Վրաստանի հարավարևմտյան սահմանը: Վրաստանը ևս, ինչպես և Հայաստանը, հայտնվեց բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև և այլևս անօգնական՝ դատապարտված էր կործանման: Եվ այս վտանգը գիտակցելու ու համապատասխան դաշնակցային քայլեր ձեռնարկելու փոխարեն երկուստեք խորացնում էին գրեթե թշնամության հաս-

²⁹⁷ «Նոր աշխատաւոր», Թիֆլիս, 8 յուլիս, 1920, թիվ 75 (147):

²⁹⁸ Տե՛ս «Յառաջ», 10 յուլիս, 1920, թիվ 144:

²⁹⁹ См. **Квини́тадзе Г. И.**, указ. раб., стр. 212.

³⁰⁰ Տե՛ս «Նոր աշխատաւոր», 11 յուլիս, 1920, թիվ 77 (149):

նող փոխադարձ անվստահությունը: Եթե ապրիլին հայկական կողմն էր Անտանտի երկրների սին խոստումներից ոգևորված ինքնամոռաց կերպով պահանջներ դնում Բաթումի հարցում, ապա այժմ վրացական կողմն էր ոգևորությունից կուրացած նիզակ ճոճում հայերի գլխին: 1920 թ. հունիսի 29-ին Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին, Սահմանադիր ժողովի նիստում ելույթ ունենալով, հայտարարում է Բաթումը և շրջանը Վրաստանին հանձնելու դաշնակիցների որոշման մասին, ապա ավելացնում. «...Վրաստանը ընդունում է հարևան հանրապետությունների շահերը: Կառավարությունը այդ մասին հայտարարում է հենց այժմ: Բայց եթե հանկարծ որևէ մեկը փորձի կանգնել վրաց ժողովրդի կամքի առաջ, ապա հանդես կգա մեր փառապանծ բանակը և գվարդիան, և թշնամական ուժերը չեն դիմանա...»³⁰¹:

Վրացական բանակը կոնկրետ խնդրի առջև կանգնեց Բաթումը վերցնելուց հետո: Աջարական զինված կազմավորումները թշնամաբար էին տրամադրված Վրաստանի հանդեպ: Նրանց առաջնորդ Քեսքին Ջադեն մեծ ծավալի ֆինանսական աջակցություն էր ստանում բոլշևիկներից: Հուլիսի 26-ին լրացել էր վրաց կառավարության կողմից տրված զինաթափման վերջնագրի ժամկետը, սակայն աջարները չէին պատրաստվում ենթարկվել³⁰²: Հուլիսի 28-ին վրացական զորքերի և աջար ապստամբների միջև ընդհարումներ են տեղի ունենում³⁰³:

Բաթումում վրացական իշխանության հաստատումից հետո տեղական ազգաբնակչության մեծ մասի, նույնիսկ վրացական իշխանության նկատմամբ լոյալ տրամադրված աջարների մոտ դժգոհություններ առաջացան տնտեսական վիճակի վատթարացման պատճառով: Առևտուրը կանգ էր առել, թանկությունն աճում էր, հիմնարկությունները գրեթե չէին գործում: Պատճառները շատ էին: Անգլիացիների մեկնելուց հետո Բաթումից սկսեցին հեռանալ եվրոպացի գործարարները, ռուսները կասկածանքի տակ էին և անընդհատ

³⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 217, թ. 199:

³⁰² Տե՛ս «Յառաջ», 1 օգոստոս, 1920, թիվ 162:

³⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, 4 օգոստոս, 1920, թիվ 164:

հալածվում էին, հայերը զանգվածաբար հեռացվում էին աշխատանքից, իսկ վրացական իշխանությունները մի կողմից ծանրացնում էին հարկերն ու տուրքերը, մյուս կողմից՝ ազգայնացնում ամեն ինչ³⁰⁴։

Բաթումի շրջանի մուսուլմանների դժգոհ տրամադրությունները հետագայում ևս շարունակվում են։ Ելնելով դրանից՝ վրաց մենշևիկները մեղադրում են նրանց պահպանողականության և սեփական շահերը չգիտակցելու մեջ։ Մենշևիկները գտնում էին, որ աջարների առջև դրված է մի չափազանց կարևոր հարց՝ կա՛ն Վրաստանի հետ գնալ դեպի առաջադիմություն, կա՛ն Տաճկաստանի հետ՝ նորից դեպի վայրենություն³⁰⁵։

Բաթումը հանձնելով Վրաստանին՝ անգլիացիները, այնուամենայնիվ, ամբողջովին չիրաժարվեցին վերջինիս հետ կապված իրենց ծրագրերից։ Հանձնման վերաբերյալ ստորագրված անգլո-վրացական արձանագրության մեջ վրաց կառավարությունը տալիս է իր համաձայնությունը Կարս-Բաթում երկաթգծի կառուցման համար³⁰⁶։ Սակայն այդ համաձայնագիրը չի հրապարակվել վրացիների խնդրանքով, այն պատճառաբանությամբ, թե կարող է առաջ բերել վրացիների դեմ աջարների շարժումներ³⁰⁷։ Իհարկե, սա չէր կարող գործնական նշանակություն ունենալ և գոհացնել հայերին, քանի որ այդ արձանագրությունը չուներ այն ուժը, իսկ Անգլիան՝ այն ազդեցությունը, որը կստիպեր վրացիներին կյանքի կոչել երկաթգծի ծրագիրը։ Անգլիացիների այս թվացյալ հայանապաստ քայլը հերթական կեղծ հայասիրության դրսևորում էր։ Մեր կարծիքով՝ այդ կետն արձանագրության մեջ մտցվել էր՝ ելնելով Անդրկովկասի հետ կապված բրիտանացիների հետագա կոմունիկացիոն ծրագրերից, որոնց մենք արդեն անդրադարձել ենք։

³⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 10 օգոստոս, 1920, թիվ 169։

³⁰⁵ Տե՛ս "շրտոձ", տծოლონი, 12 ნოემბერი, 1920, («Էրթոբա», Թիֆլիս, 12 նոյեմբերի, 1920)։

³⁰⁶ Տե՛ս **Աբեղեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 99։

³⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2000, էջ 263։

Բաթումը Վրաստանին հանձնելուց հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը հույսը չէր կորցնում Փարիզի վեհաժողովի և Ազգերի լիգայի աջակցությամբ սեփական երկաթգծով ելք ունենալ դեպի Սև ծով: Ահա թե ինչ ենք կարդում Հայաստանի արտգործնախարարության 1920 թ. հուլիսի 25-ի տեղեկագրում. «Բաթումի վերաբերեալ Կառավարութեանս տեսակետները նոյնն են. ունենալ իբրեւ սեփականութիւն ճորոխի հովիտը եւ այդ հովտով սեփական երկաթուղագծով ազատ ելք ունենալ Բաթումի նաւահանգիստը: Կառավարութիւնս մի գրութեամբ պատւիրել է Հաշտարար կօնֆերանսին կից Հանրապետութեան Պատւիրակութեան բողոք ներկայացնել Ազգերի լիգային եւ Հաշտարար կօնֆերանսին Բաթումը իր նահանգով Վրաստանին տրւելու արթիւ եւ բոլոր միջոցներով աշխատել ձեռք բերել Բաթումի հարցի վերաբերեալ մեր պահանջները իրենց ամբողջութեամբ»³⁰⁸: Այս սին ցանկությունները կյանքի կոչելու ձգտումն առնվազն միամտություն էր մեր կառավարության կողմից: Մենք չկարողացանք խելամտորեն հետամուտ լինել մեր շահերին, չկարողացանք խոհեն արտաքին քաղաքականություն վարել: Արդյունքում Անտանտի երկրները մեզ ընկալում էին որպես անուղղելի ռուսասերներ, իսկ բոլշևիկները՝ տարածաշրջանում Անտանտի իմպերիալիստական շահերը սպասարկողներ: Այս վիճակը ձեռնադր էր երկու կողմին էլ: Դրանով նրանք փաստացի հրաժարվում էին Հայաստանի խնդիրներին լուծում տալուց՝ խուսափելով անցանկալի պարտավորություններից և ավելորդ պատասխանատվությունից:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Սևրի պայմանագիրը: Այս պայմանագրով Բաթումը հռչակվեց միջազգային նշանակության նավահանգիստ՝ բաց ազատ առևտրի և Ազգերի լիգայի անդամ բոլոր երկրների դրոշմների համար: Ազգերի լիգայի բարձր հովանու ներքո ազատ նավահանգստի ռեժիմը, որը նկարագրված էր Սևրի պայմանագրի 335-346-րդ հոդվածներում, առնչվում էր նաև Բաթումին, այնպես, ինչպես Կ. Պոլսին, Իզմիրին, Ալեքսանդրետին, Բասրային, Տրապիզոնին և այլն: Ընդ որում՝ Բաթումի վերաբերյալ արվել էր վերապահում հետագայում որոշվելիք պայմանների մասին

³⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 53:

(հողված 335)³⁰⁹: Այսինքն՝ Բաթումին տիրապետելու հարցը անորոշ էր մնում: Սակայն այդ անորոշության վրա որոշակի լույս էր սփռում պայմանագրի 351-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում էր, որ Բաթումի նավահանգստով ազատ մուտք դեպի Սև ծովը տրվում էր Վրաստանին, Ադրբեջանին և Պարսկաստանին, ճիշտ այնպես, ինչպես և Հայաստանին³¹⁰: Սա և ազատ նավահանգստի կարգավիճակը մեզ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ այս ամենի հիմքում ընկած են դեռևս փետրվար-մարտին Լոնդոնում կայացած քննարկումների գաղափարները, այն է՝ Բաթումի անջատումը Վրաստանից և Անտանտի երկրների կոնունիկացիոն շահերի սպասարկումը տարածաշրջանում: Սակայն, ամեն ինչ արդեն անդառնալիորեն ուշացած էր: Բաթումը, անգլիացիների կամոք, տիրապետում էին վրացիները, իսկ տարածաշրջանում տեր ու տնօրինություն էին անում բուլշևիկներն ու քեմալականները, և անկախ նրանից, թե ինչ էր որոշվել Սևրում, հարցերն այստեղ վերջիններս էին լուծում, դեռ ավելին, Սևրի պայմանագիրը ձախողելու համար, նրանք էլ ավելի արմատական քայլերի դիմեցին՝ առաջին հերթին կործանարար հարված հասցնելով մեծ Հայաստանի տեսլականին՝ Անտանտի երկրների առջև փակելով տարածաշրջանի ռազմավարական հենակետերը, այդ թվում՝ նաև Բաթումը:

352-րդ հոդվածով էլ Հայաստանին ազատ մուտք էր տրվում դեպի Սև ծով նաև Տրապիզոնով, ընդ որում՝ Տրապիզոնի նավահանգստում Հայաստանին առհավետ վարձակալության էր տրվելու մի տեղամաս, որը դրվելու էր Սևրի պայմանագրով սահմանված ազատ գոտիների ընդհանուր ռեժիմի տակ³¹¹:

Սևրի պայմանագրի իրագործվելու դեպքում էլ ավելի կսրվեին հայ-ռուսական, հայ-թուրքական, հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական և հայ-քրդական հարաբերությունները (պայմանագրով նախատեսված ինքնավար Քուրդիստանի և Հայաստանի սահմանները ևս

³⁰⁹ См. **Авалов 3.**, указ. раб., стр. 290.

³¹⁰ См. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М. 1927, стр. 111.

³¹¹ Տե՛ս Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 682:

մնում էին անորոշ), քանի որ պայմանագիրը չէր տալիս նոր սահմանագծումների մեխանիզմները և հետագա բախումներից խուսափելու երաշխիքները, իսկ դրանց հետևանքները շատ ծանր կլինեին Հայաստանի համար, գուցե և ավելի ծանր, քան այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանի հետ: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանի հետ, Սևրի պայմանագրի, նրա հեղինակների և Հայաստանի կառավարիչների կարճատեսության պատճառով էր, հատկապես վերջինների, ովքեր իրենց փրկությունն ու ապագան միմիայն կապում էին այս պայմանագրի հետ:

Ակնհայտ էր, որ Բաթումին հավակնում էին թե՛ խորհրդային Ռուսաստանը և թե՛ քեմալական թուրքիան, և եթե բոլշևիկները դա անում էին անթաքույց, ապա քեմալականները՝ իրենց հատուկ ծածկամտությամբ: Սակայն դա չէր վրիպում բոլշևիկների աչքից: Երբ արդեն սկսվել էր թուրք-հայկական պատերազմը, 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին ՌԿ(Բ)Կ Մոսկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում, հանդես գալով ՌԽՖՍՀ ներքին և արտաքին դրության մասին զեկուցումով, Լենինն ասում էր. «Վերջերս թուրքերը սկսել են հարձակում Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը...»³¹²: Թուրքերի այդ անգուսպ առաջխաղացումը Հայաստանում արդեն անհանգստացնում էր բոլշևիկներին: Հոկտեմբերի 26-ին Ստալինը Բաքվից հեռագրում է Լենինին, թե հնարավոր է, որ Վրաստանը Բաթումը հանձնի Անտանտին: Հոկտեմբերի 29-ին Լենինը պատասխան հեռագրում հայտնում է Ստալինին, թե. «Անտարակուսելի են համարում, որ Վրաստանը հավանաբար գաղտնի, Բաթումը կհանձնի Անտանտին, և որ Անտանտան կհարձակվի Բաքվի վրա...»³¹³:

Բոլշևիկների մոտ արդեն կասկած չկար, որ թուրքերը գործում էին Անտանտի գիտությամբ և իրական վտանգ էին ներկայացնում Բաթումի համար: Եվ իրոք, Հայաստանին հաղթելուց հետո 1920 թ.

³¹² Սիմոնյան Ջ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 397:

³¹³ Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 300:

վերջերին և 1921 թ. սկզբներին թուրքերը իրենց թնդանոթներն ուղղեցին Բաթումի վրա: Բաթումի նկատմամբ թուրքերի հավակնությունների մեկ այլ պատճառ էլ Բաքու-Բաթում նավթամուղն էր, որը, իրավամբ, համարվում էր Անդրկովկասի գլխավոր տնտեսական կոմունիկացիաներից մեկը:

Քենալականները ձգտում էին Բաթումը ուժով զավթել ռուս-թուրքական երկրորդ խորհրդածողովի ընթացքում՝ բուլշևիկներին փաստի առաջ կանգնեցնելու նպատակով: Ռազմական աջակցության խոստումով գայթակղելով մենշևիկյան կառավարությանը՝ թուրքերը նպատակադրվել էին վրացական բանակի ուժերով դիմագրավել կարմիրների հարձակմանը, ժամանակ շահել և բուլշևիկներից առաջ գրավել Բաթումը³¹⁴: Դա նկատում են ռուսները, որոնք խիստ անհանգստացած էին Բաթումի հարցում համաձայնության ձեռքբերման թուրքերի ձգձգումներից: Իսկ վերջիններս կոնկրետ քայլեր էին ձեռնարկում Բաթումը գրավելու ուղղությամբ՝ դրանք հիմնավորելով իբր վրացիների ցանկությամբ: Քենալականների արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Աիմեդ Մուխթարը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում հայտարարում է հետևյալը. «Այժմ ես պետք է հաղորդեմ ձեզ, որ վրաց կառավարության համաձայնությամբ արևելյան ճակատի մեր զորքերին հրաման է արձակված գրավելու Բաթումը...»³¹⁵:

1921 թ. մարտի 11-ին թուրքական մի ջոկատ մտնում է Բաթում, իսկ Վրաստանում քենալական ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյն այն հռչակում է Թուրքիայի անբաժանելի մասը³¹⁶: Պրոֆեսոր Է. Ջոհրաբյանը ճշմարտացի է համարում վրացիների ցանկությամբ Բաթումը գրավելու թուրքերի փաստարկները: Սակայն իրականում դա թուրքերի հերթական բլեֆն էր, որը շարունակեց Քյազիմ Կարաբեքիրը Բաթումը գրավելուց անմիջապես հետո: Նա իր արձակած հրամանում նշում է. «Վերջին ժամանակներս, վրացական կառավա-

³¹⁴ Տե՛ս **Սարգսյան Ե.**, Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 178:

³¹⁵ **Ջոհրաբյան Է.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, էջ 226:

³¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

րության համաձայնությամբ, Բաթումի մարզը...գրավվեց մեր զորքերի կողմից... այդ մարզն այսօրվանից... ենթարկվում է Թուրքիայի ազգային կառավարությանը»³¹⁷: Իրականում, ինչպես նշել ենք, վրաց մենշևիկները ցանկանում էին Բաթումը հանձնել անգլիացիներին, իսկ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո ամեն գնով փորձում էին այն պահել խորհրդային Վրաստանի կազմում: Թիֆլիսում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո վրաց կառավարությունը տեղափոխվում է Բաթում: Այստեղ ժողովրդական բանակցում է տեղի բոլշևիկյան լիդերների հետ՝ ասելով հետևյալը. «Մեր ընդհանուր շահերից է բխում, որ Բաթումը և նրա մարզը մնան Վրաստանի կազմում, ինչ վարչակարգ էլ այնտեղ գործի»³¹⁸: Մյուս կողմից վրացական զորքերը թուրքերի դեմ արյունահեղ մարտեր էին մղում Բաթումի փողոցներում³¹⁹: Բաթումի 4000-ամոց մենշևիկյան կայազորը շուտով անցավ քաղաքի հեղկոմի կողմը և շարունակեց մարտնչել թուրքերի դեմ³²⁰: Վրաստանի կառավարությունը Բաթումից հեռացավ մարտի 17-ին, երբ տեղեկացավ որ կարմիր զորքերը մոտենում են քաղաքին³²¹:

Միայն Վրաստանի խորհրդայնացումը և դրան հաջորդած 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը փրկեցին Բաթումը Թուրքիայի հավակնություններից: Ըստ այդ պայմանագրերի՝ Բաթումի մարզը ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով մտավ խորհրդային Վրաստանի կազմի մեջ: Սրանով Բաթումի և մարզի ճակատագիրը վերջնականապես որոշվեց: Իսկ Սևրի պայմանագիրը, որի շատ հոդվածներ, այդ թվում՝ Բաթումին առնչվող հոդվածները, անիրականաձևի էին դարձել, վերանայվեց 1922-1923 թթ. Լոզանի խորհրդաժողովում, որտեղ Բաթումի մասին ոչ մի խոսք չկար:

Վերադառնալով Վրաստանի կողմից Բաթումը Անտանտին հանձնելու Ստալինի կասկածներին՝ պետք է նշենք, որ դրանք շատ հիմնավոր էին: Վրաստանի կառավարությունը բոլշևիկների և քե-

³¹⁷ Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 179:

³¹⁸ Жордания Н., указ. раб., стр. 117.

³¹⁹ См. там же, стр. 118.

³²⁰ Տե՛ս Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 179:

³²¹ См. Жордания Н., указ. раб., стр. 118.

մալականների այդ բուռն առաջխաղացման պայմաններում Գեգեչկորու պահանջով համաձայնել էր Բաթումի շրջանը ժամանակավորապես հանձնել անգլիացիներին³²²։ Ինչպես նշել ենք, մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագիրը երկու երկրների միջև վստահության երաշխիք չկարողացավ դառնալ։ Բաթումը Անգլիայի շահագործմանը հանձնելու մասին անգլո-վրացական համաձայնությունը կայացել էր նոյեմբերի 23-ին, որի դիմաց անգլիացիները խոստացել էին տրամադրել վրացիների խնդրած փոխառությունը³²³։ Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս հուլիսին, հեռանալով Բաթումից, անգլիացիները հեռահար նպատակներով իրենց ձեռքն էին պահել նավահանգստի կառավարումը³²⁴։ Բոլշևիկների առաջխաղացումը և Բաթումի հետագա ճակատագիրը խիստ անհանգստացրել էին Անտանտի տերություններին։ Այդ էր պատճառը, որ արդեն հոկտեմբերի 30-ի դրությամբ Բաթումի նավահանգստում կանգնած էին Անտանտի ութ ռազմանավեր, որոնցից երեքը ֆրանսիական ականակիրներ էին³²⁵։ Իսկ Չայաստանում ամերիկյան առաքելության ներկայացուցիչ Ջորդիս Մուլին գտնում էր, որ Բաթումի նավահանգիստը պետք է դառնա ամերիկյան բազա³²⁶։ Սակայն Անգլոկովկասում գերիշխանություն ապահովող ռազմավարական այս քաղաքի համար պայքարում, ինչպես հայտնի է, հաղթող հանդիսացավ Խորհրդային Ռուսաստանը։

Բաթումն այդպես էլ մնաց Չայաստանի՝ դեպի ծով ելքի միակ հնարավորությունը։ Խորհրդային տարիներին ծովային ելքի հարցը, հասկանալի պատճառներով, Չայաստանի համար առաջնահերթություն չէր հանդիսանում։ Սակայն ներկայումս անկախ պետականության պայմաններում այս հարցը վերստին լուրջ կարևորություն է ձեռք բերել։ Բաթումը, ինչպես նաև Վրաստանի Փոթի նավահանգիստն այսօր էլ մնում են Չայաստանի ծովային ելքի միակ ուղին։

³²² Տե՛ս «Կոմմունիստ», Բաքու, 10 դեկտեմբերի, 1920, թիվ 170։

³²³ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 1 դեկտեմբեր, 1920, թիվ 97։

³²⁴ Տե՛ս «Յառաջ», 10 յուլիս, 1920, թիվ 144։

³²⁵ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 9 նոյեմբեր, 1920, թիվ 82։

³²⁶ См. Кунина А. Е., Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917-1920 гг., Москва, 1951, стр. 89.

Կատարվեց վրաց մենչևիկների երազանքը: Մենք չունեցանք սեփական ելք դեպի ծով և մնացինք Վրաստանի ողորմածությանը ապավինելու հույսով: Իհարկե, մենք երախտապարտ ենք Վրաստանին, որի նավահանգիստները օգտագործում ենք արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու համար, սակայն պետք է նշենք, որ, այնուամենայնիվ, այդ «ողորմածությունը» իր հետ բերում է բազում հիմնախնդիրներ, որն այլ ուսումնասիրության թեմա է:

ԳԼՈՒԽ III
ԱՐԴԱՅԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

3.1. Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և
Վրաստանի դիրքորոշումը
(1919 թ. հունվար-ապրիլ)

Առաջին հանրապետության շրջանում հայ-վրացական հարաբերությունները խաթարող խնդիրներից մեկն էլ Արդահանի պատկանելիության շուրջ ծավալված վեճն էր: Վրաստանի մենչևիկյան կառավարությունը հավակնում էր ոչ միայն Արդահանի, այլ նաև Կարսի մարզի մեկ այլ՝ Օլթիի գավառին, ինչպես նաև Էրզրումի վիլայեթի՝ Օլթիին հարակից Սպերի, Թորթումի, Բաբերդի գավառներին³²⁷:

Եթե ուշադիր հետևենք քարտեզին, ապա կտեսնենք, որ Արդահանի գավառը Հայաստանի համար մերձսևծովյան տարածքներով դեպի Սև ծով դուրս գալու միակ դարպասն է: Քանի դեռ Կարսի մարզի Օլթիի գավառը և Էրզրումի վիլայեթը գտնվում էին թուրքերի

³²⁷ 1266 թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Ջաղեցին հիմնադրում է Սամցխեի ընդարձակ իշխանությունը, որն ընդգրկում էր Տաշիրից մինչև Էրզրում ընկած տարածքը: 1578 թ.՝ Սամցխե-Ջավախքը գրավելուց հետո, թուրքերը ստեղծեցին Չլդըրի (Ախալցխայի) էյալեթը, որը հիմնականում ընդգրկել է Սամցխեի իշխանության տարածքները: Չնայած դրան՝ Չլդըր-Ախալցխայի էյալեթը ժամանակ առ ժամանակ ավելի ընդարձակվել է և միավորել նաև պատմական Տայք աշխարհն ու Գուգարքի մեծ մասը, առանձին գավառներ՝ Բարձր Հայքից, Այրարատից, Խաղտիք-Լազիստանից: Քանի որ այս էյալեթը հյուսիսից սահմանակից էր վրացական թագավորությանը, թուրքերը այն անվանել են նաև Գյուրջիստանի (Վրաստան) վիլայեթ: Նաև այս հանգամանքն է, ըստ երևույթին, հիմք տվել վրացիներին հավակնելու Արդահանին, Օլթիին, Էրզրումի վիլայեթի հյուսիսարևելյան գավառներին, ինչպես նաև Լազիստանին: Տես՝ **Թորոսյան Շ.**, Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում (1920 թ. հունվար-օգոստոս), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2014, թիվ 2, էջ 3: Թուրքերի կողմից Չլդըրի էյալեթը նաև Գյուրջիստանի վիլայեթ անվանելու նույն բացատրությունը տես նաև՝ **Ջուլալյան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 182:

ծեռքին, վրացիներն ապահով էին, քանի որ Հայաստանի ծովային ելքը «հուսալիորեն» ձախողված էր: Սակայն, երբ Կարսի մարզը միացվեց Հայաստանին, և Փարիզի վեհաժողովում սկսեց քննարկվել նաև Երզրունը հանձնելու հարցը, անհանգստացած վրաց մենչևիկ կառավարիչները, «պատմական իրավունքի» վրա հիմնվելով, պահանջեցին Արդահանից հարավ-արևմուտք գտնվող Օլթիի գավառը, այստեղից ուղիղ գծով դեպի արևմուտք՝ Երզրունի նահանգի՝ Թորթումի, Սպերի և Բաբերդի գավառները, ապա դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Տրապիզոնի վիլայեթի Գյումուշխանեի գավառը և ուղիղ գծով հյուսիս՝ մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը^{*}: Նույնիսկ անգեն աչքով է տեսանելի, որ եթե անգամ Կարսի մարզի մնացած գավառները (Կարս, Կաղզվան) և Երզրունի վիլայեթի մյուս տարածքները (Երզրուն, Դերջան, Երզնկա և այլն) մաս կազմեին Հայաստանին, ապա միևնույն է, վերջինս զրկված էր լինելու ծովային ելքից: Սակայն, չնայած այս բոլորին, քանի որ հիմնական իրադարձությունները տեղի են ունեցել Արդահանի շուրջը, մենք գլխավորապես կկենտրոնանանք այս խնդրի վրա:

Ցանկացած վիճելի տարածքի նկատմամբ դրսևորվող հավակնությունների հիմքում հիմնականում ընկած է տվյալ պետության ռազմավարական շահը, սակայն կողմերը, որպես կանոն, աշխատում են այդ հավակնությունները հիմնավորել պատմական իրավունքի կամ ազգագրական իրավիճակի փաստարկներով: Ուստի, պետք է համադրել հայ և վրաց պատմագրությունների տեսակետներն այս խնդրի շուրջ, վերլուծել դրանք և հասկանալ, թե ում օգտին են խոսում փաստերը:

Արդահանը Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի հիմնական ինը գավառներից (Ձորոփոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թեղք, Կանգարք, Կղարջք, Վերին Ջավախք, Արտահան) մեկն է³²⁸: Արդահանի

^{*} Վրացիների այս պահանջներին ավելի խորությամբ կանդրադառնանք ընթացիկ շարադրանքում:

³²⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110: Տ. Սահակյանը թվարկում է Գուգարք նահանգի 16 գավառ: Տե՛ս **Սահակյան Տ.**, Գուգարք-Գողերծական տարածաշրջանի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ճակատագիրն ի սկզբանե մինչև 1980-ական թվականները, Երևան, 2004, էջ 6-7:

մասին հնագույն ժամանակաշրջանում առանձին տեղեկություններ գրեթե չկան, հետևաբար նրա պատմությունը հիմնականում դիտարկվում է Գուգարք նահանգի պատմության համատեքստում: Ք. ա. 2-րդ հազարամյակում Արդահանը ինչպես նաև Գուգարքի այլ գավառներ, հավանաբար մաս են կազմել այդ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած հայկական հնագույն պետական կազմավորումներից Դայա-Դիաուխիին (Տայք) կամ Էթիունիին: Հետագայում Վանի թագավորության արքա Արգիշտի 1-ինը Ք. ա. 785-784 թթ. գրավում է Դիաուխին և մի շարք այլ երկրներ: Երվանդունիների ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապես Ք. ա. 3-րդ դարում, ձևավորվում է Գուգարքի բղեշխությունը, որի մեջ, բնականաբար, մտնում էր նաև Արդահանի տարածքը³²⁹:

Ք. ա. 3-2-րդ դարերում հայ և վրաց թագավորությունները պայքար են մղել Գուգարքի համար³³⁰: Ինչպես հայտնի է «վրացական տարեգրության» (**ქართლის ცხოვრება**) մի տեղեկությամբ, վրացիները Արտաշեսի դեմ պայքարում դուրս են բերել օսերին (ալաններին): Սկզբում վրաց-օսական ուժերը հաջողություն են արձանագրում՝ ներխուժելով Սոմխիթ (Հայաստան) և Ցելի (Չլդըր) լճի շրջակայքում գերի են վերցնում հայոց արքայազն Զարեհին: Սակայն շուտով Արտաշեսի որդիներ Արտավազդն ու Տիգրանը հայոց զորքով Թռեղքում հասնում են թշնամուն և ստիպում հաշտություն կնքել, որով գերությունից ազատվում է Զարեհը, և Գուգարքը ամբողջությամբ վերադարձվում է Մեծ Հայքին³³¹: Ինչպես հայտնի է, Ցելի կամ Չլդըր լիճը գտնվում է Արդահանի շրջանում:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների կառավարման ժամանակաշրջանում Գուգարքը եղել է Հայաստանի կազմում՝ որպես հյուսիսային սահմանապահ բղեշխություն: Արշակունյաց հարստության

³²⁹ Մանրամասն տես **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 154:

³³⁰ Մանրամասն տես **Ստրաբոն**, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հ. 1, Երևան, 1940, էջ 54-55:

³³¹ Տես **ქართული მატიანე**, ტ. 1, თბილისი, 1955, გვ. 48-49 (վրացական տարեգրություն, հ. 1, Թբիլիսի, 1955, էջ 48-49):

կործանումից հետո Գուգարքի բղեշխությունը միացվում է Սասանյան Պարսկաստանից կախյալ վրաց թագավորությանը (մարզպանությանը):

Արաբներն իրենց տիրապետության ժամանակաշրջանում հիմնականում պահպանեցին Սասանյանների վարչական բաժանումը, որի հետևանքով Գուգարքը Վիրքի մարզպանության կազմում մտավ երկրորդ Արմինիայի մեջ:

Բագրատունիների կառավարման շրջանը վճռորոշ ժամանակահատված է Արդահանի պատկանելիության շուրջ հայ-վրացական վեճի առումով, և քանի որ, այս ընթացքում թե՛ Հայաստանում, թե՛ Վրաստանում իշխում էին Բագրատունիները, հետևաբար հայ և վրաց պատմագրության մեջ տարածքային վեճն անուղղակիորեն վերածվում է Բագրատունիների ծագումնաբանության վեճի, այն է՝ նրանք հայկական, թե՞ վրացական ծագում ունեն, որով և հեշտ կլիմայի հիմնավորել Արդահանի և այլ վիճելի տարածքների պատկանելիության հարցը:

Պատմական աղբյուրներում հիշատակվում է Բագրատունիների հրեական ծագման մասին: Սակայն հայկական պատմական ավանդությունը Բագրատունիներին համարում է Հայկ նահապետի, իսկ վրացական ավանդությունը՝ վրաց Փառնավազյան արքայատոհմի սերունդներից³³²:

Ըստ էության, Բագրատունիները հայ քաղաքական կյանքում նշանակալի դերակատարում են ունեցել առնվազն Բ. ա 3-րդ դարից սկսած³³³, իսկ համաձայն վրաց պատմագրության՝ Վրաստանի քաղաքական արեւնայում նրանք հանդես են եկել միայն 6-րդ դարում³³⁴, այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Բագրատունիների հայկական ծագումն ավելի հավաստի է:

³³² См. Грузия и европейские страны: Очерки истории взаимоотношений XIII-XIX века, Москва, 2005, том 2, стр. 827.

³³³ Մանրամասն տե՛ս **Սովսես խորենացի**, նշվ. աշխ., էջ 148-151:

³³⁴ См. **Сумбат Давитис-Дзе**, История и повествование о Баградионах, пер., введ. и примеч. М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1979, стр. 14.

Խորհրդային պատմաբան Վ. Ստեպանենկոն, տուրք տալով վրաց պատմագրության վարկածներին, նշում է, որ Տառ-Կլարջեթիի (Տայք-Կղարջք) իշխանապետության մեջ մտնում էին Կլարջեթին (Կղարջք), Շավշեթին (Շավշք), Իսպիրը (Սպեր), (այլ աղբյուրներում նաև Թորթումը և Բաբերդը), Տառն (Տայք) և Քուռի վերին հոսանքներում՝ Կոլան (Կող), Արդահանը, Սամցխեն և Ջավախեթին (Ջավախք)³³⁵։ Պարզից էլ պարզ է, որ այս փաստը չի համապատասխանում պատմական իրականությանը, քանի որ Տայքը և Կղարջքը եղել են առանձին իշխանապետություններ, իսկ Արդահանը հայ Բագրատունիների թագավորության մաս է կազմել³³⁶։

Սպեր գավառը եղել է Բագրատունիների ժառանգական տիրույթը³³⁷։ Այն Բարձր Հայքի գավառներից մեկն էր³³⁸, որը հետագայում մտավ Էրզրումի վիլայեթի մեջ։ Առաջին հայացքից թվում է, թե վրաց պատմագրությունը Սպերը տեղադրում է Տառ-Կլարջեթիի թագավորության կազմում՝ ելնելով նրա՝ որպես Բագրատունիների ժառանգական տիրույթ լինելու հանգամանքից։ Սակայն Էրզրումի նահանգի՝ Օլթիին հարակից Սպերի, Թորթումի և Բաբերդի գավառների նկատմամբ վրաց հավակնությունները հեռուն տանող նպատակներ են հետապնդում, որին արդեն անդրադարձել ենք։

Անիի Բագրատունիների անկումից հետո Արդահանը գտնվել է տարբեր տիրապետությունների ներքո։ 1578 թ. այն գրավում են թուրքերը և մտցնում Չլդրի վիլայեթի մեջ։ Ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի»՝ վերջինս ունեցել է 9 գավառ՝ լիվա, որոնցից էին Մեծ Արտահանի և Օլթիի գավառները³³⁹։ Մեծ Արտահանի

³³⁵ Այս մասին և Տառ-Կլարջեթիին առնչվող այլ մանրամասները տե՛ս **Степаненко В. П.**, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., Свердловск, 1975, стр. 124-131։

³³⁶ Մանրամասն տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը, (885-908 թթ.), Երևան, 2011։

³³⁷ Տմ. **Джанашия С. Н.**, Об одном примере искажения исторической правды, Тбилиси, 1946, стр. 19-20.

³³⁸ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 57։

³³⁹ Տե՛ս Գյուրջիստանի Վիլայեթի մեծ դավթարը, Գիրք 2, Թբիլիսի, 1941, թ. 7։ (Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2, Թբիլիսի, 1941, էջ 7)։

գավառում հայերը բացարձակ մեծամասնություն են կազմել: Այն-
տեղ գտնվող Փարականի բերդի հարկ վճարողների ցուցակներում
հիշատակվում են Մկրտիչ Անտոնի, Խաչատուր Ասվատուրի, Մելիք,
Նրա եղբայր Կիրակոս, Գրիգորի թոռ, Հայրապետի թոռ, Վարդան
Տղապարոնի անունները, Դուդունա գյուղում՝ Տեր Հակոբ, Խաչիկ,
Մարգար և հայկական այլ անուններ³⁴⁰:

Թուրքական տիրապետությունը Արդահանում տևեց մինչև
1878 թ., երբ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով այն անցավ Ռուսաս-
տանին և մաս կազմեց Կարսի մարզին: Արդահանի գավառը բաղ-
կացած էր չորս ոստիկանական տեղամասերից՝ հյուսիսում՝ Փոցխո-
վի տեղամասը՝ Դիգուր կենտրոնով, կենտրոնում՝ Արդահանի տեղա-
մասը՝ Արդահան կենտրոնով, արևելքում՝ Չլդըրի տեղամասը՝ Ջուր-
գունա կենտրոնով, և հարավ-արևմուտքում՝ Գյուլի (Կող, Կոլա) տե-
ղամասը՝ Օկամ կենտրոնով³⁴¹: Կարսի մարզը, այդ թվում՝ նաև Ար-
դահանը, վերստին Թուրքիային անցան 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված
Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով, իսկ հունիսի 4-ին կնքված Բաթու-
մի պայմանագրով Արդահանը կրկին ամրագրվեց Թուրքիայի կազ-
մում:

Ահա այսպիսին էր Արդահանի գավառի և Նրա նկատմամբ հայե-
րի ու վրացիների ունեցած հավակնությունների պատմական հիմ-
նավորումների համառոտ նկարագիրը, երբ ձևավորվեցին Հայաս-
տանի և Վրաստանի առաջին հանրապետությունները, և Արդահանը
դարձավ այս նորաստեղծ հանրապետությունների տարածքային վե-
ճի առարկաներից մեկը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության ընթացքում
վրացական հավակնություններն Արդահանի նկատմամբ դրսևորվե-
ցին 1918 թ. դեկտեմբերին: Այդ ժամանակ Վրաստանի ոչ պաշտոնա-
կան ներկայացուցիչներ Ջուրաբ Ավալովը (Ավալաշվիլի) և Դավիթ
Գամբաշիձեն Լոնդոնում շրջանառության մեջ դրեցին փաստա-
թղթեր, որոնցում սահմանում էին Վրաստանի Հանրապետության
տարածքները, ներառյալ այն շրջանները, որոնք դեռևս իրենց կա-

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 403:

³⁴¹ Տե՛ս **Թորոսյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 4:

ռավարության իրավասության տակ չէին մտնում, այդ թվում՝ նաև Օլթին և Արդահանը: Նրանք մերժում էին Հայաստանի իրավունքը Կարսի մարզի հյուսիսային կեսի նկատմամբ³⁴²: 1919 թ. մարտին վրաց պաշտոնական ներկայացուցիչներ Նիկոլայ Զխեիձեն և Իրակլի Ծերեթելին Կ.Պոլսից հասան Փարիզ և մարտի 14-ին Հաշտության վեհաժողովին ներկայացրին Վրաստանի նախնական հուշագիրը, որով թվարկում էին Վրաստանի տարածքները՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի և Բաթումի նահանգներն ամբողջությամբ, Սուխումի, Ջաքաթալայի, Օլթիի և Արդահանի շրջանները և Տրապիզոնի վիլայեթի մի ընդարձակ մասը (ներառյալ Լազիստանը)³⁴³: Մինչ այդ՝ փետրվարի 12-ին, հայկական զույգ պատվիրակությունների ղեկավարներ Ավետիս Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին էին ներկայացրել հայկական պահանջները, որոնցում մասնավորապես նշվում էր, որ մեծ Հայաստանի կազմի մեջ պետք է մտնի, բացի արևմտահայկական նահանգներից, նաև Կովկասի հայկական հանրապետության ամբողջ տարածքը, որը պարունակում է Երևանի ամբողջ գավառը, նախկին Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը, Գանձակի նահանգի հարավարևմտյան մասը, Կարսի մարզը՝ բացի Արդահանից հյուսիս ընկած շրջանից³⁴⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Կարսի մարզի հյուսիսային երկու գավառներին՝ Օլթիին և Արդահանին, հավակնում էին վրացիները, իսկ հայերը՝ ամբողջ մարզին՝ բացի Արդահանի գավառում Կուրից հյուսիս ընկած հատվածից (Արդահանի տեղամասի հյուսիսային մասը և Փոցխովի տեղամասը): Անտեղի չէ այստեղ նշել, որ մինչև Առաջին աշխարհամարտը Կարսի մարզը՝ իր չորս գավառներով՝ Կարս, Կադզվան, Օլթի և Արդահան, ունեցել է 404 հազ. բնակիչ, որից 123170-ը՝ հայ, 4226-ը՝ վրացի, 102860-ը՝ թուրք-թաթար, 54931-ը՝ քուրդ, 118000-ը՝

³⁴² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն: Առաջին տարին, 1918-1919, հ. I, Երևան, 2005, էջ 312:

³⁴³ ՏՄ. **Ованнисян Р.**, указ. раб., стр. 73.

³⁴⁴ Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, նշվ. աշխ., գիրք առաջին, էջ 231, 253:

ռուսներ, հույներ, բոշաներ, ղարափափախներ և այլն³⁴⁵։ Առավել հայաշատ էին Կարսի և Կաղզվանի գավառները՝ համապատասխանաբար 81 հզ. և 35 հզ. հայ³⁴⁶։ Բերված թվերը ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ հայերը մարզում կազմել են հարաբերական մեծամասնություն։

Սակայն թե՛ Հայաստանի, թե՛ Վրաստանի համար դեռ վաղ էր երազել տիրանալ Կարսի մարզում իրենց հավակնած տարածքներին։ Ի դեպ մշենք, որ դեռևս Տրապիզոնի խորհրդաժողովում 1918 թ. մարտին, ինչպես գրում է Հ. Քաջազունին, վրացիները շահագրգռված էին հատկապես Բաթումի հարցով և այն փրկելու համար պատրաստ էին թուրքերին զիջել Կարսն ու Արդահանը³⁴⁷։ Իսկ երբ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ուժը կորցրեց, վրաց մենչևիկները նոր միայն հավակնություն ցուցաբերեցին Արդահանի նկատմամբ։

Ըստ Մուդրոսի զինադադարի պայմանագրի 11-րդ հոդվածի՝ թուրքական զորքերն ստացել էին Անդրկովկասի մի մասից տարահանվելու հրաման, իսկ մնացած զորքերը կհեռացվեին, եթե տեղերում իրադրությունն ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեին այդպիսի պահանջ³⁴⁸։ Իսկ այդ մնացած մասը, որտեղից թուրքերը չէին հեռացել, Կարսի մարզն էր և Բաթումի մարզի մի մասը³⁴⁹։ Սակայն արդեն նոյեմբերի 11-ին Միջերկրական ծովում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար փոխծովակալ Գոֆ-Քալթրոպը Թուրքիայի մեծ վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշային ուղարկեց մի հաղորդագրություն, որով բրիտանական կառավարության անունից պահանջում էր զորքերը ետ քաշել ռուս-թուրքական նախապատերազմյան սահմանից այն կողմ, իսկ նոյեմբերի 24-ին Օսմանյան գլխավոր սպայակույտը տեղեկացավ, որ Կարսից, Արդահանից և

³⁴⁵ Տե՛ս **Թորոսյան Շ.**, Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակարծությունների սկզբնավորումը (1919թ. հունվար-ապրիլ), «21-րդ դար», թիվ 3, 2016, էջ 100։

³⁴⁶ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 217։

³⁴⁷ Տե՛ս **Քաջազունի Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 19։

³⁴⁸ Տե՛ս **Ջ.** Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, նշվ. աշխ., էջ 538։

³⁴⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 217։

Բաթումից թուրքական զորքերի դուրսբերումը պահանջող որոշումը ընդունվել է դաշնակիցների գերագույն ռազմական խորհրդի կողմից³⁵⁰:

Անգլիացի գեներալ-մայոր Ջ. Թ. Ֆորեստիր-Ուոկերի վրա էր դրված արևմտյան Անդրկովկասից օսմանյան զորքերի դուրսբերման պատասխանատվությունը: Նա 1919 թ. հունվարի 7-ին մտավ Կարսի մարզ և իր գնացքում թուրքական հրամանատար Յակուբ Շևքի փաշային տվեց ցուցումներ, որոնցով մասնավորապես նախատեսվում էր մինչև հունվարի 25-ը թուրքական զորքերը դուրս բերել Կարսից: Հաջորդ օրը՝ հունվարի 8-ին, Ջ. Ֆորեստիր-Ուոկերը Ալեքսանդրապոլում համաձայնագիր կնքեց Հայաստանի արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանի հետ, համաձայն որի, թեպետ Կարսում հաստատվելու էր անգլիական զինվորական նահանգապետություն, սակայն քաղաքացիական բոլոր պաշտոնյաները նշանակվելու էին Հայաստանի կառավարության կողմից³⁵¹: Հայ պաշտոնյաները պետք է պատրաստ լինեին Կարս մեկնել հունվարի 12-ին³⁵²: Այս համաձայնագրի ստորագրումից հետո գեներալ Ջ. Ֆորեստիր-Ուոկերը կապիտան Քլայվ Թեմփրլիին նշանակեց Կարսի զինվորական նահանգապետ, իսկ Հայաստանի կառավարությունը՝ Ստեփան Ղորղանյանին՝ որպես քաղաքացիական նահանգապետ³⁵³: Այս ամենից ելնելով՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հունվարի 14-ին ընդունեց Կարսի մարզը Հայաստանին միացնելու մասին որոշումը, ըստ որի՝ կազմակերպվում էին նահանգի և շրջանների քաղաքացիական վարչությունը, միլիցիան և ժանդարմերիան՝ 400 հոգուց բաղկացած և համապատասխան սպայական կազմով, երկաթուղու Կարս-Ալեքսանդրապոլ գծի վար-

³⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

³⁵¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Կարսի խնդիրը և նրա շուրջ ծավալված պայքարը (1918 թ. դեկտեմբեր-1919 թ. ապրիլ), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2004, թիվ 3 (114), էջ 23:

³⁵² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ., Ա. Վիրաբյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2010, էջ 147:

³⁵³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 220-223:

չությունն ու ծառայողների հաստիքացուցակը³⁵⁴: Սակայն Կարսի և Արդահանի մահմեդականները որոշել էին չհնազանդվել: Թուրքական 9-րդ բանակի հրամանատար Յ. Շևքի փաշան հայտարարեց, որ ո՛չ վրացիները և ո՛չ էլ հայերը այդ տարածքին տիրանալու իրավունք չունեն, քանի որ, ըստ նրա, նրանցից որևէ մեկի Կարսի նահանգ մտնելուն կհետևեր բազմաթիվ անմեղ մարդկանց լիակատար ոչնչացումը³⁵⁵:

Դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին Կարսում՝ Յ. Շևքի փաշայի աջակցությամբ հրավիրված մարզի մահմեդական առաջնորդների համաժողովում, կազմվեց Կարսի մահմեդական խորհուրդը, իսկ դեկտեմբերին այն փոխարինվեց ազգային մահմեդական խորհուրդով (շուրա): Իսկ 1919 թ. հունվարի 17-18-ին Կարսում համաժողովի հավաքվեցին մահմեդականների 100-ից ավելի պատվիրակներ և հռչակեցին «Հարավարևմտյան կովկասյան հանրապետություն»՝ Կարս և «Արաքսյան հանրապետություն»՝ Նախիջևան կենտրոններով³⁵⁶, և կազմեցին այդ ինքնահռչակ «հանրապետության» ժամանակավոր կառավարություն՝ շուրա³⁵⁷: Կարսի շուրան տրամադրված էր ամրապնդելու իր իշխանությունը և պաշտպանելու Թուրքիայի շահերը նահանգում: Եվ երբ Կարսի զինվորական նահանգապետ Թեմիրլին և քաղաքացիական նահանգապետ Ղորղանյանը նորանշանակ հայ պաշտոնյաների հետ բրիտանական մեկ հրաձգային վաշտի ուղեկցությամբ մեկնեցին Կարս, հարյուրավոր զինված մահմեդականներ փակեցին նրանց ճանապարհը՝ հայերից պահանջելով հեռանալ տարածքից: Տեսնելով մահմեդականների այս ընդվզումը՝ Թեմիրլին հրահանգեց հայ պաշտոնյաներին հեռանալ Կարսից և ոչ պաշտոնապես ճանաչեց մահմեդական շուրան³⁵⁸: Փաստորեն, բրի-

³⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, ք. 21:

³⁵⁵ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 219:

³⁵⁶ Մանրամասն տես **Զոհրաբյան Է.**, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), Երևան, 2002:

³⁵⁷ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), էջ 175:

³⁵⁸ См. **Завриев Д.**, К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, 1947, стр. 75.

տանական հրամանատարությունը կտրուկ փոխեց վերաբերմունքը շուրայի նկատմամբ և սկսեց համագործակցել վերջինիս հետ: Ավելին, Ջ. Ֆորեստիր-Ուոկերը հունվարի 21-ին ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանին գրած նամակով ետ կանգնեց հունվարի 8-ին կնքված համաձայնագրից³⁵⁹: Այս կապակցությամբ Վրաստանում Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Մ. Հարությունյանը բողոքի նամակ է հղում Թիֆլիսում դաշնակիցների հրամանատարությանը, որում նշում է, որ գեներալ Ջ. Ֆորեստիր-Ուոկերը հրաժարվում է Կարսի նահանգում հայկական վարչություն հաստատել, որն անհրաժեշտ է: Հակառակ դեպքում մոսկովմանական ժողովրդի կողմից կարող են կատարվել ցավալի հետևանքներ ունեցող գործողություններ³⁶⁰:

Կարսի հարցում բրիտանական հրամանատարության հակահայ քաղաքականությունն իր պատճառներն ուներ, որը սերտորեն առնչվում էր Ռուսաստանի հետ: Ճիշտ է, դաշնակիցներն ու Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակն ընդհանուր շահեր ունեին բոլշևիկների դեմ պայքարում, սակայն գեներալ Դենիկինի դեպի հարավ ծավալումն ու Ռուսական կայսրության վերականգնման ձգտումները չէին ներդաշնակվում Համաձայնության երկրների աշխարհաքաղաքական ընկալումներին: Եվ քանի որ հայերը համարվում էին անուղղելի ռուսասերներ, ուստի, դաշնակիցների պատկերացմամբ, տալ Հայաստանին որևէ տարածք, նույն է, թե տալ Ռուսաստանին: Սակայն Հայաստանի կառավարությունն ու խորհրդարանը շարունակում էին Կարսի մարզը Հայաստանին միացնելու քաղաքականությունը և այդ կապակցությամբ տարբեր որոշումներ ու օրենքներ էին ընդունում: Օրինակ՝ 1919 թ. փետրվարի 4-ին խորհրդարանը քննարկում և ընդունում է «Կարսի մարզում երեք հաշտարար և երեք քննիչ բաժանմունք բանալու մասին» օրենքը, ըստ որի՝ բացվում են Կարսի, Կաղզվանի և Արդահան-Օլթու հաշտարար և քննիչ բաժանմունքները՝ համապատասխանաբար Կարս,

³⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 92, մաս I, ք. 77ա:

³⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 150, ք. 183ա:

Կաղզվան և Արդահան քաղաքներում³⁶¹: Այս ամենը դրությունը չփրկեց:

Ստեղծված իրավիճակից հմտորեն օգտվեցին թուրքերը: Վերջիններս փորձեցին Բաթումի և Կարսի նահանգների նկատմամբ գեներալ Դենիկինի ձգտումները հակադրել Անգլիայի հակառուսական քաղաքականությամբ: Թուրքերը խորամանկորեն հայտարարեցին, որ եթե Կարսի նահանգում թուրքական իշխանություն չի լինելու, ապա իրենք կընդունեն միայն ռուսական իշխանությունը³⁶²:

Փաստորեն, ստեղծվել էր մի բացառիկ իրավիճակ, երբ թուրք-ռուսական շահերը համընկնում էին, իսկ անգլիացիները, տուրք տալով իրենց բնորոշ ռուսատյացությամբ, ականա ջուր էին լցնում թուրքերի ջրաղացին, որի արդյունքում տուժում էր նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը: Սակայն թուրքերի՝ անգլիական զինվորական իշխանություններին չենթարկվելու կամայական վարքագիծը, ինչպես նաև բացահայտ շեշտադրված ռուսասիրությունն ի վերջո սթափեցրին անգլիացիներին, և վերջիններս արդեն մարտի վերջին վերստին որդեգրեցին Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու քաղաքականությունը:

Բայց մինչ դրան անդրադառնալը քննարկենք Կարսի մարզի նկատմամբ Վրաստանի հավակնությունների հարցը: 1919 թ. հունվարի կեսերին, երբ անգլիացիների աջակցությամբ նախապատրաստվում էին Կարսի մարզում հայկական վարչություն հաստատելու գործողությունները, գեներալ Ֆորեստիր-Ուոկերը, տուրք տալով Վրաստանի հավակնություններին, հայտարարեց, թե որևէ արգելք չի տեսնում վրացիների կողմից Փոցխովը գրավելու դեմ, բայց երբ գեներալ Կվինիտաձեի վրացական զորքերը ձեռնամուխ եղան այդ տեղամասի գրավմանը, դա առաջացրեց մահմեդականների զինված դիմադրությունը, և Կարսի նահանգապետը հայտարարեց, որ վրա-

³⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թ. 105:

³⁶² См. **Деникин А. И.**, Очерки русской смуты, в 3 книгах, книга 3, т. 4, т. 5, вооруженные силы Юга России, Москва 2003, стр. 211.

ցիների հարձակումը կոդիվի հարձակում ուղղված Մեծ Բրիտանիայի դեմ³⁶³:

Պետք է նշել, որ վրացիների կողմից Փոցխովի տեղամասը գրավելու Ուոկերի համաձայնությունը տեղավորվում էր հայկական զույգ պատվիրակությունների կողմից Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված տարածքային պահանջների տրամաբանության մեջ, սակայն անգլիացիների դիրքորոշման կտրուկ փոփոխությունը և վրացիներին Արդահանի գավառի Փոցխովի տեղամասի գրավումն արգելելը, ըստ էության, բխում էին նույն թուրքասիրության գործոնից: Բացի դրանից՝ կար նաև այլ հանգամանք. անգլիացիները, ելնելով նրանից, որ հայերը չեն հավակնում Արդահանի գավառի հյուսիսարևմտյան հատվածին (Արդահանի տեղամասի՝ Արդահան քաղաքից հյուսիս ընկած տարածքը և Փոցխովի տեղամասը), մտադիր էին առավելապես մուսուլմանաբնակ այդ տարածքը միացնել Բաթումի մարզին: Այդ է վկայում նաև ՀՀ արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանի՝ 1919 թ. հունվարի 13-ի նամակը Փարիզում ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «...Կարսի ողջ նահանգը (անգլիացիները՝ Շ. Թ.) Հայաստանի բաժին են համարում, և միայն արևմտյան զուտ մուսուլմանաբնակ մասը հնարավոր են գտնում զատելու (և կցելու Բաթումին)»³⁶⁴: Այստեղ արժի հիշատակել, որ անգլիացիները Բաթումի մարզում մինչև այն Վրաստանին հանձնելը չթույլատրեցին վրացական վարչություն հաստատել: Դա պայմանավորված էր Բաթումի ռազմավարական նշանակությամբ, որը բրիտանական հրամանատարությունը շատ էր կարևորում: Բաթումի մարզի հետ կապված՝ անգլիացիները, ինչպես արդեն նշել ենք, հեռուն գնացող նպատակներ ունեին: Այս կապակցությամբ ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի վերը նշված նամակում կարդում ենք հետևյալը. «...Ամբողջ նահանգում (Կարսի – Շ. Թ.) ընդունում են (անգլիացիները – Շ. Թ.), որ լինի մեր ադմինիստրացիան, Հայաս-

³⁶³ См. там же, стр. 212.

³⁶⁴ ՉԱԹ, ՀՀԴ արխիվ, Բոստոն, քիվ 4063, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս I, ք. 26, նաև՝ նույն տեղում, ց. 2, գ. 65, ք. 3:

տանի ներքին գործերի մինիստրից կարգված, և մեր ժանդարմերիան մեր զորական մինիստրությունից կախված. այս բոլորը չի լինելու Բաթումի նահանգում Վրաստանի նկատմամբ: ...Բաթումի նահանգում միակ տերն ու տնօրենը նույն շրջանի բրիտանական զորական կառավարիչն է՝ առանց վրաց կառավարության որևէ միջամտությանը...»³⁶⁵:

Փոցխովի՝ գրավումը հիմնավորելու և անգլիացիների մոտ արդարանալու նպատակով վրացիները դիմեցին հայերին զրպարտելու հին ու փորձված մեթոդին՝ վերջիններիս ներկայացնելով իբրև մոլի ռուսասերներ, նաև քաջ գիտակցելով, որ դա անգլիացիներին հայերի դեմ տրամադրելու արդյունավետ միջոց կարող է լինել: Ստորև բերված փաստաթղթերում անգլիացիների քաղաքականության վերլուծությունը ակնհայտ է դարձնում վրացիների վերոնշյալ վարքագծի իսկությունը: 1919 թ. հունվարի 13-ին Խատիսյանի կողմից Փարիզ՝ Ա. Ահարոնյանին հղված նամակից տեղեկանում ենք, որ վերջինիս և գեներալ Ֆորեստի-Ուոկերի միջև Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ անգլիացի գեներալը հետաքրքրվել է, թե «արդյոք ճիշտ է, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայնության է եկել գեներալ Դենիկյանի հետ («Կամավորական բանակ») Վրաստանի անկախությունը ճնշելու... Ես իհարկե հանգստացրի անգլիացի գեներալին, որ թեև մենք լավագույն հարաբերություններ ունենք «Կամավորական բանակի» հետ, բայց ոչ մի համաձայնություն չունենք... Եվ լիովին հարգել ենք և հարգում ենք Վրաստանի անկախությունը, վրաց կառավարությունն էր, որը ոտնահարեց անկախ Հայաստանի տերիտորիալ իրավունքները Ախալքալաքում ու Բորչալուում, զորական ուժով գրավելով այդ երկրները և հարկադրելով իրեն հպատակվել դրանց հայ բնակչությանը, որը Հայաստանի քաղաքացի է ուզում լինել ու մնալ...»³⁶⁶:

1919 թ. փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական առաքելության խորհրդական Թումանովի՝ ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանին գրած նամակում կարդում ենք. «...Վրացա-

³⁶⁵ ԳԱԹ, ՀՅԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

³⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ 200, ց. 2, գ. 65, թ. 1, նաև՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ արխիվ, Բոստոն, N 4063:

կան շրջանակներն աշխատում են անգլիացիներին համոզել, որ հայերը ցանկանում են ռուսների վերադարձը Կովկաս և անբավական են անգլիական քաղաքականությունից...»³⁶⁷: Թիֆլիսից Ս. Տիգրանյանին ուղարկված 1919 թ.-ի հունվարի 27-ի թվագիր մեկ այլ զեկուցագրում նշված է. «...Վրացիները ձգտում են համոզել անգլիացիներին, որ Հայաստանը միայն երազում է Ռուսաստանի հետ վերամիավորվելու մասին: Սրանից երեք օր առաջ Վրաստանի կառավարության անդամներից մեկն ինձ հավաստիացրեց, որ օրերս Երևանում դաշնակցության ժողովի ժամանակ առաջ է քաշվել քաղաքական բնույթի մի բանաձև, որով պահանջվել է անդրկովկասյան Հայաստանի վերամիավորումը միասնական Ռուսաստանին...»³⁶⁸: Չնայած նրան, որ այս զրպարտությունները չնպաստեցին Արդահանի գավառի նկատմամբ վրացիների հավակնությունների կենսագործմանը, սակայն ավելի խորացրին բրիտանական կառավարության կասկածները հայերի ռուսասիրության հարցում և բացասական ազդեցություն ունեցան Կարսի մարզը հայերին հանձնելու գործում:

Օգտվելով անգլիացիների բացահայտ աջակցությունից (Արևմտյան Անդրկովկասի բրիտանական զինվորական կառավարիչ Ֆորեստիր-Ուոլերի և Կարսի մարզի բրիտանական զինվորական նահանգապետ Ք. Թեմփրլիի հստակ թուրքամետ գործողություններից)³⁶⁹՝ 1919 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Հարավարևմտյան կովկասյան կառավարությունը (շուրա) կարողացավ ուժ հավաքել և հզորանալ: Վերջինս նույնիսկ սկսեց ունեցություններ իրականացնել հարևան տարածքների նկատմամբ: Եվ եթե հունվար ամսին վրացիներն էին ձգտում գրավել Արդահանը, ապա արդեն փետրվարի սկզբին շուրան իր գործակալական ցանցով ապստամբություններ հրահրեց Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառների մահմեդականների շրջանում և աջակցելով նրանց՝ այդ գավառներից վտարեց վրացական կայազորերը՝ տարածաշրջանում հաստատելով իր տիրապետությունը (1919 թ. հունվարին հայ-վրացական հաշտության խորհրդաժողովում դաշնակիցների ճնշման ներքո Ախալքալա-

³⁶⁷ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 181, մաս I, թ. 36:

³⁶⁸ Նույն տեղում, գ. 193, մաս I, թ. 35, երես II:

քի գավառը անցել էր Վրաստանին): Բաքվի ինֆորմացիոն բյուրոյի նախագահ Ա. Մալխազովի՝ 1919 թ. փետրվարի 7-ի թվակիր զեկույցում կարդում ենք հետևյալը. «...Ներկայումս ձևավորվել է իրեն «Հարավարևմտյան» կոչող նոր կառավարություն, որը ներառում է Ղարսի, Բաթումի և Արդահանի գավառները և հավակնում է Ախալցղխայի վրա: Հաստատվում է, որ այդ կառավարությանը գաղտնի աջակցություն է ցուցաբերում անգլիական կառավարությունը: Դրա նպատակն է անմիջական սպառնալիքի ստեղծումը Վրաստանին, որտեղ Ախալցխայում արդեն բախումներ են տեղի ունենում, և լիակատար կախվածության մեջ դնել նրան դաշնակիցներից, ինչպես Հայաստանին և Ադրբեջանին»³⁶⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, անգլիացիների թողտվության և շուրայի ագրեսիվ վարքագծի արդյունքում Վրաստանը ևս կանգնեց լուրջ խնդիրների առջև: Այդ էր պատճառը, որ Վրաստանն աջակցեց Հայաստանին՝ պայքարի մեջ մտնելով հարևանությամբ ձևավորված նոր թշնամական պետականատիպ կազմավորման հետ: Վրաստանի վարչապետ Նոյ ժորդանիան սուր քննադատության ենթարկեց բրիտանական քաղաքականությունը, որը պատճառ դարձավ վրացական տարածքում խռովությունների տարածմանը: Դեռ ավելին, ժորդանիան վրդովեցուցիչ է համարում Ֆորեստիր-Ուոլերի հանդուրժողականությունը Կարսի մահմեդական խայտառակ շուրայի նկատմամբ, մի նահանգի, որն իրավացիորեն և ի բնե հայկական էր³⁷⁰: Վրաստանի ղեկավարության այս դիրքորոշումն իր արտացոլումը գտավ վրացական մամուլում: Թերթերը հատկապես դրական էին վերաբերվում այն հանգամանքին, որ հայերը իրենց ուշադրությունը հյուսիսից տեղափոխել են արևմուտք՝ դեպի Կարս և Թուրքահայաստան՝ պատմականորեն ճիշտ և բնական ուղղությամբ: Միաժամանակ վրացական վերլուծաբանները, պաշտպանելով Հայաստանի հավակնությունները Կարսի մարզի նկատմամբ, հայտարարում էին մարզի հյուսիսային շրջանների, մասնավորապես Արդահանի

³⁶⁹ Նույն տեղում, ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 21:

³⁷⁰ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 230:

գավառի նկատմամբ Վրաստանի իրավունքի մասին³⁷¹: Սա վրացիների ավանդական քաղաքականությունն էր. շեղել Հայաստանը հայ-վրացական վիճելի տարածքների նկատմամբ հավակնություններից (Ջավախք, Լոռի), ուղղորդել վերջինիս դեպի արևմուտք՝ Թուրքահայաստան՝ հիմնավորելով, թե Անտանտի տերությունները Փարիզի վեհաժողովում թուրքահայկական վիլայեթների հաշվին մեծ Հայաստան են ստեղծելու, հետևաբար Հայաստանը տարածքների կարիք չի ունենա: Բայց երբ խոսքը գնում էր դեպի Սև ծով Հայաստանին կենսականորեն այնքան անհրաժեշտ ելքի մասին, ապա վրացիները հնարավոր ու անհնարին բոլոր խոչընդոտները հարուցում էին՝ ծովային ելքից հայերին զրկելու համար: Նախորդ գլուխներում այս խնդրին հանգամանորեն անդրադարձել ենք:

Կարսի շուրայի լկտի ու ամբարտավան պահվածքը, ինչպես վերևում նշեցինք, լցրեց անգլիացիների համբերության բաժակը, և 1919 թ. մարտի 2-ին Կարսի բրիտանական զինվորական նոր նահանգապետ նշանակված գեներալ Վերնի Ասսերը ձեռնամուխ եղավ շուրայի սանձերը քաշելուն: Սակայն շուրան լիովին անկառավարելի էր դարձել, և Կարսից այդ մասին հավաստող զեկուցագրերը համոզեցին Կովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին, որ հայկական և վրացական զորքերին պետք է արտոնել՝ Կարսում տեղակայված անգլիական 27-րդ զորաբաժնի աջակցությամբ գրավելու մարզը: Մարտի 14-ին Թոմսոնը հրավիրում է հայ և վրաց պաշտոնատար անձանց՝ վերջիններիս ծանոթացնելու իր տեսակետին և համոզելու երկու երկրներին՝ վերացնելու իրենց տարաձայնությունները: Ըստ նրա առաջարկի՝ Հայաստանին պետք է անցնեին Կարսի և Կաղզվանի շրջանները, Վրաստանին՝ Արդահանի հյուսիսային կեսը, իսկ Օլթիի գավառը և Արդահանի մնացած մասը պետք է անցներ Բաթումի բրիտանական զինվորական նահանգապետի կառավարմանը: Բացի սրանից՝ գեներալ Թոմսոնն առաջարկում էր նաև, որ Հայաստանը Վրաստանին զիջեր Ախալքա-

³⁷¹ См. **Урутадзе Г.**, Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики, Forschung und Materialien, München, 1956, folge 1, s. 86-87.

լաքը և Լոռու հյուսիսային մասը, ներառյալ Ալավերդի գյուղն ու հանքերը, իսկ Վրաստանը ճանաչեր Հայաստանի իրավասությունը մնացյալ Լոռու վրա, ներառյալ Սանահին գյուղն ու կայարանը: Հայոց ներկայացուցիչները, հրապուրվելով Կարսի և Կաղզվանի գավառների վերաբերյալ առաջարկությունից, ոչ մի առարկություն չարեցին հյուսիսային Արդահանում վրացական կառավարման դեմ (հատկապես, որ այդ տարածքի նկատմամբ Հայաստանն ի սկզբանե հավակնություն չէր էլ ցուցաբերել), բայց հմտորեն շրջանցեցին Ախալքալաքի և Լոռու շուրջ վեճի՝ Թոմսոնի անընդունելի լուծումը³⁷²: Հայ-վրացական վիճելի տարածքների հարցը, ըստ հայերի, պետք է լուծվեր Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում, եթե երկկողմ համաձայնություն ձեռք չբերվեր:

Գեներալ Թոմսոնը, ինչպես նաև նրա վերադաս, Սևծովյան բրիտանական բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Միլնը, գտնում էին, որ շուրային կարգի հրավիրելու համար անհրաժեշտ էր ուժեղացնել Կարսի անգլիական կայազորը, սակայն դա հակասում էր բրիտանական կառավարության փետրվարի 15-ի որոշմանը, ըստ որի՝ Կարսից և այլ վայրերից, որոնք հեռու էին ընկած Բաթում-Թիֆլիս-Բաքու երկաթուղուց, բրիտանական զորքերը պետք է ետ քաշվեին՝ հենց որ ավարտվեր թուրքական բանակի դուրսբերումը Կովկասից: Սակայն շուրայի խռովարար գործունեությունը և իթթիհատական հակվածությունը ստիպեցին Միլնին և Թոմսոնին ապրիլի 2-ին և 3-ին՝ Բաթումում երկարատև խորհրդակցությունից հետո, շուրան տապալելու որոշում կայացնել՝ թարմ զորքեր տեղակայելով Կարսում³⁷³: Ելնելով ընդունած որոշումից՝ գեներալ Թոմսոնը ապրիլի 10-ին հայտարարեց Հարավարևմտյան կովկասյան ժամանակավոր կառավարության լուծարման մասին: Ապրիլի 12-ին գեներալ Ասսերին փոխարինած զնդապետ Պրեստոնը, մասնակցելով շուրայի հերթական նիստին, ձերբակալեց նրա ղեկավարներին և լուծա-

³⁷² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 232: Հայ-վրացական տարածքային վեճերը ժամանակավորապես լուծելու Թոմսոնի առաջարկը տե՛ս նաև՝ Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեսյանի կազմամբ, նշվ. աշխ., էջ 99: Այստեղ, սակայն, փաստաթուղթը թվագրված է ապրիլի 14-ով, որը հավանաբար վրիպակ է:

³⁷³ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 233- 234:

րեց շուրան³⁷⁴: Երեք ամսվա գոյությունից հետո Հարավարևմտյան կովկասյան հանրապետությունը խորտակվեց: Ադրբեջանը և Կոստանդնուպոլսի սուլթանական կառավարությունը դատապարտեցին շուրայի տապալումը, սակայն Վրաստանը ողջունեց վերջինիս վախճանը, մանավանդ որ այն Թիֆլիսի ձեռքից խլել էր Ախալքալաքի և Ախալցխայի նկատմամբ վերահսկողությունը: Եկել էր պատասխան հարված տալու ժամանակը, հատկապես, որ գեներալ Թոմսոնը Վրաստանին արտոնել էր մի փոքրաքանակ զորաջոկատ Ախալցըխայից մտցնել Արդահանի հյուսիսային մաս³⁷⁵:

Տարածաշրջանի բրիտանական զինվորական իշխանությունները վերջապես կայացրին Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու արդարացի որոշումը: Ապրիլի 19-ին Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանը և իր վարչությունը մտան Կարս: Երկու օր անց մարզ մտավ նաև գեներալ Հարություն Հովսեփյանի (Օսիպով) զորաջոկատը, իսկ ապրիլի 24-ին վերջինս մուտք գործեց Կարս քաղաք³⁷⁶: Այս կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրության հետ կապված՝ մեր պատմագրության մեջ կան որոշ տարակարծություններ: Ավելի հավաստի է պրոֆեսոր Գ. Պետրոսյանը, որը, հղում տալով արխիվային փաստաթղթերին, նշում է, որ հայկական զորքերը Կարս են մուտք գործել ապրիլի 23-ին, իսկ հայկական վարչությունը՝ հաջորդ օրը³⁷⁷: Փաստորեն, ապրիլի 23-24-ի դրությամբ, ողջ Կարսի մարզը միացավ Հայաստանին՝ բացառությամբ հյուսիսային Արդահանի և Օլթիի, որոնցից առաջինն անցավ Վրաստանին, իսկ երկրորդը գործնականում մնաց թուրքերի տիրապետության տակ, թեպետ անգլիացիները մինչև Կարսի մարզից հեռանալը մտադիր էին Օլթին միացնել Բաթումի մարզին:

³⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 239:

³⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 241:

³⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242-243:

³⁷⁷ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 195:

3.2. Արդահանի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում և խնդրի ժամանակավոր լուծումը (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր)

Զնայած անգլիացիների կայացրած որոշմանը, այնուամենայնիվ, շարունակվում էին վրացիների անհիմն հավակնությունները Կարսի մարզի հյուսիսային գավառների նկատմամբ: Հաշվի առնելով, որ Արդահանի հյուսիսային հատվածը հիմնականում մուսուլմանաբնակ էր, Հայաստանը հրաժարվել էր գավառի այդ հատվածի նկատմամբ հավակնությունից, իսկ Վրաստանի հավակնություններն Արդահանի և Օլթիի գավառների նկատմամբ միայն առաջին հայացքից էին տարակուսելի: Իրականում վերջինս, ձգտելով տիրանալ այդ գավառներին, ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի՝ Օլթիին հարակից Թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին³⁷⁸, որոնց նկատմամբ վրացիներն անթաքույց նկրտումներ էին դրսևորում, կկարողանային Հայաստանը զրկել Տրապիզոնով, Լազիստանով կամ Բաթումով դեպի Սև ծով ելքի հնարավորությունից՝ նրան ամբողջովին կոմունիկացիոն կախվածության մեջ զգեցնելով: Ահա սա էր Վրաստանի գլխավոր նպատակը, ինչպես նաև Բաթումից մինչև Տրապիզոն՝ Սև ծովի ափի մի պատկառելի հատվածին տիրանալը:

Այդ դժվարին իրավիճակում լրացուցիչ խնդիրներից խուսափելու նպատակով վարչապետ Ա. Խատիսյանը մեկնում է Թիֆլիս՝ Արդահանի գավառի հետ կապված հարցը հարթելու համար: Ինչպես գրում է վերջինս. «...Իմ Թիֆլիս երթալուն արդիւնքը այն եղաւ, որ վրացիներու հետ սահմանը գծուեցաւ հետեւեալ կերպով: Արտահա-

³⁷⁸ Այս պահանջատիրությունը նույնքան «արդիական» էր կոմունիստ վրացիների շրջանում: Երբ 1945 թ. խոսվում էր Թուրքիայից արևմտահայկական որոշ տարածքներ վերադարձնելու մասին, վրաց կոմունիստ պատմաբանները հանդես եկան դրանց նկատմամբ հավակնություններով: Նրանցից ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիան և Ն. Բերձենիշվիլին հայտարարեցին, որ վրաց ժողովուրդը պետք է ետ ստանա իր պատմական հողերը՝ Արդահանի, Արտվինի, Օլթիի, Թորթումի, Սպերի, Բաբերդի, Գյումիշխանեի և Արևելյան Լազիստանի շրջանները: Տե՛ս "კომუნისტო", თბილისი, 14 დეკემბერი, 1945 («Կոմունիստ», Թիֆլիս, 14 դեկտեմբերի, 1945), նաև՝ «Правда», Москва, 20 декабря, 1945:

նի գաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերել, Բոսխով չայ գետի միւս կողմը կ'անցնէր Վրաստանին, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի շրջանի արեւմտեան մասը, Մերրտենէկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անգլիական հրամանատարութեան տակ, իբրեւ շրջան մը, անմիջապէս սահմանակից Պաթումի նահանգին...»³⁷⁹։ Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ որոշվել է նաև, որ Արդահան քաղաքը ևս կ'իսկվում է Կուր գետով. ձախափնյակը՝ հյուսիսային հատվածը՝ Վրաստանին, իսկ աջափնյակը՝ հարավային հատվածը՝ Հայաստանին։ Արդահան քաղաքի հյուսիսային և հարավային հատվածներում վարչությունը պետք է լինի հայկական։ Հյուսիսային Արդահանում վրաց կառավարությունն իրավունք է ստանում պահելու 50 հոգուց բաղկացած զորաջոկատ՝ կարգուկանոն ապահովելու համար, իսկ հարավային Արդահանում հայերը կարող էին ունենալ 100 հոգիանոց ջոկատ³⁸⁰։ Այս որոշումները, բնականաբար, ընդունվել էին անգլիացիների համաձայնությամբ։

Վրացական զորքերը ապրիլի 18-ին հարձակվում են Արդահան քաղաքի վրա։ Արդահանի գրավման տեղեկատվությամբ ծանոթանում ենք ռազմագործողությունն իրականացրած զենքերալ Կվինիտաձեի ապրիլի 22-ի զեկուցագրից, որտեղ կարդում ենք. «Հակառակորդի ուժերին ապրիլի 18-ին և 19-ին իմ զորքերը մղեցին դէպի լեռնազանգվածի բարձունքները։ Ապրիլի 20-ին՝ համառ հարձակումներից հետո, հակառակորդին շարտեցինք այդ բարձունքներից։ Նահանջն այնքան հապճեպ էր, որ հակառակորդը չհասցրեց զբաղեցնել Կուրի ձախ ափին գտնվող Արդահանի ամրությունները։ Նահանջի ընթացքում հակառակորդը այրել է Կուրի կամուրջները, չնայած մեզ հաջողվեց Ֆիխրելի մոտ գրավել մի կամուրջ։ Դա հնարավորություն տվեց ուժերի մի մասը անցկացնելու Կուրի աջ ափը։ Հակառակորդը նահանջեց Օլթիի և Կարսի ուղղությամբ։ Տեղացիների տեղեկություններով հակառակորդի ուժերը գլխավորում են Ջեմալ-

³⁷⁹ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 156։

³⁸⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.275, ց. 5, գ. 138, ք. 59։

բեկ և Ռոման-Բեկ Խիմշիևները»³⁸¹: Ինչպես տեսնում ենք, ապրիլի 20-ին գրավելով Արդահանի հյուսիսային հատվածը՝ վրացիներն արդեն իսկ խախտում են ձեռք բերված պայմանավորվածությունը և անցնելով Կուրի աջ ափը՝ գրավում են Արդահան քաղաքի հարավային հատվածը: Գեներալ Կվինիտաձեի ուղարկած վերոնշյալ հակիրճ հաղորդագրությանը, սակայն, նախորդել էին Արդահանի գրավմանն առնչվող մի շարք ռազմաքաղաքական իրադարձություններ, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Մինչ Վրաստանը կհասներ Արդահան, նախ պետք է գրավեր դեռևս 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Թուրքիային անցած, իսկ 1919 թ. հունվարից արդեն շուրայի վերահսկողության տակ գտնվող Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Սակայն, մինչ Ախալցխայի վրա հարձակվելը, բնականաբար, վրաց կառավարությունը պետք է համաձայնություն ստանար անգլիական հրամանատարությունից: Այդ համաձայնությունը ժողդանիան ստացավ 1919 թ. փետրվարի 23-ին Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ջ. Ֆորեստիր-Ուոլերի հետ զրույցում³⁸²: Ախալցխան և հարակից շրջանները թուրք-թաթարական տարրերից ազատելու գլխավոր հիմնավորումներից մեկը ժողդանիան համարում էր այն հանգամանքը, որ իր տեղեկություններով Կ. Պոլսում Ռիզա փաշայի նախագահությամբ ստեղծվել է մի կոմիտե, որն իր առջև խնդիր է դրել Թուրքիային կցել Վրաստանի բոլոր այն մարզերը, որոնք բնակեցված են մուսուլման վրացիներով³⁸³: Ի դեպ, այս մասին Վրաստանի կառավարության նախագահը հայտարարել էր նաև փետրվարի 18-ին Վրաստանի խորհրդարանի նիստում ունեցած իր ելույթում³⁸⁴:

Ախալցխայի վրա հարձակումը սկսվել էր 1919 թ. մարտի 5-ին: Երկու օր անց վրացական զորքը գրավում է քաղաքը, իսկ մարտի

³⁸¹ «Борьба», Тбилиси, 24 апреля, 1919, N 88 (344).

³⁸² Մանրամյան տե՛ս Демократическое правительство Грузии и английское командование, сост. С. Е. Сеф, «Красный архив», т. 6(25), Москва, 1927, стр. 98-103:

³⁸³ См. там же, стр. 102.

³⁸⁴ См. **Жордания Н.**, За два года, Тбилиси, 1919, стр. 201.

12-ին հակառակորդի զինուժը՝ Սերվեր բեկի գլխավորությամբ, հեռանում է Ախալցխայի գավառի սահմաններից դեպի Փոցխով: Վրացական զորախումբը՝ գեներալ Կվինիտաձեի գլխավորությամբ, մտնում է վերին Փոցխով: Իսկ մարտի 21-ին վրացական մեկ այլ զորաջոկատ մտնում է Ախալքալաք³⁸⁵: Բայց քանի որ Փոցխովի տեղամասը մաս էր կազմում Արդահանի գավառին, իսկ վրացիների կողմից Արդահանը գրավելուն անգլիացիները դեմ էին, ուստի վերջիններս Թիֆլիսից պահանջեցին դուրս հանել զորքերը Փոցխովից: Վրաստանի կառավարությունը, ընկրկելով անգլիացիների առջև, գեներալ Կվինիտաձեից պահանջեց հեռանալ Փոցխովից: Սակայն գեներալը, ըստ իր հուշերի, մերժել է այդ պահանջը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ անգլիական հրամանատարության կողմից գեներալի մոտ գործուղված բրիտանական սպան սպառնալից տոնով հարցրել է. «Իսկ դուք չե՞ք համարում, որ պատերազմի մեջ մտնելով Անգլիայի հովանու տակ գտնվող Կովկասի հարավարևմտյան հանրապետության հետ՝ դրանով ձեռք եք բարձրացնում Անգլիայի վրա», որին ի պատասխան վրացի հրամանատարը իրավացիորեն հայտարարել է, որ այդպես չի համարում, քանի որ այդ նույն պետության հարձակումը Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների վրա ստիպված պիտի լինի դիտարկել որպես Անգլիայի կողմից ձեռնարկված հարձակում³⁸⁶:

Գեներալ Կվինիտաձեն մի քանի օր ձգձգեց Փոցխովից զորքերի դուրսբերումը, և ինչպես նշել ենք վերևում, մարտի կեսերին բրիտանացիներն արդեն փոխեցին իրենց վերաբերմունքը շուրայի նկատմամբ, ինչը հնարավորություն տվեց գրավելու նաև Արդահանը: Գեներալ Կվինիտաձեն կազմավորեց երկու զորաջոկատ՝ առաջինը՝ գեներալ Արտմեյաձեի գլխավորությամբ՝ Ախալցխա-Արդահան, երկրորդը՝ գեներալ Սումբատաշվիլիի գլխավորությամբ՝ Ախալքալաք-Արդահան ուղղություններով: Ինչպես վերևում նշեցինք, ապրիլի 18-ին վրացական զորքերը հարձակվում են Արդահանի վրա: Ապրիլի 20-ին գեներալ Արտմեյաձեն գրավում է Արդահան քա-

³⁸⁵ Մանրամասն տե՛ս **Квини́тадзе Г.**, указ. раб., стр. 94-103:

³⁸⁶ См. там же, стр. 107.

ղաքը և փախչող թշնամու ետևից զորքերը շարժում է դեպի Գյուլի դաշտը (Կուրի վերին հոսանքները)³⁸⁷: Եվս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ վրացիները խախտում են միայն Արդահանի տեղամասի հյուսիսային մասը և Փոցխովի տեղամասը գրավելու պայմանավորվածությունը և հասնում մինչև Գյուլ, իսկ ավելի առաջ չեն անցնում, որովհետև ինչպես գեներալ Կվինիտաձեն է նշում, Գյուլի դաշտի մյուս կողմում անգլիացիներն էին³⁸⁸:

Իսկ թե ինչու էր գեներալ Կվինիտաձեն երկու օր ուշացումով հղել Արդահանի գրավման մասին զեկուցագիրը, բացատրում է հենց ինքը՝ նշելով, որ խափանվել էր հեռախոսային կապը իր և գեներալ Արտմեյլաձեի միջև, և միայն ապրիլի 22-ին է Արդահանի ուղղության զորքերի գլխավոր հրամանատարը տեղեկացել քաղաքի գրավման մասին³⁸⁹:

Ինչպես տեսանք, Կարսի մարզի ճակատագիրը ի վերջո որոշվեց՝ այն հանձնելով Չայաստանին, մասամբ նաև Վրաստանին: Սակայն Վրաստանը, խախտելով պայմանավորվածությունները, գրավել էր շատ ավելի տարածք, որը, բնականաբար, հարուցում էր հայերի և անգլիացիների դժգոհությունը: Այդ դժգոհություններն ավելի խորացան, երբ հայտնվեցին տեղական բնակչության նկատմամբ վրացական զինվորների լկտի և ամբարտավան վարքագծի մասին առաջին տեղեկությունները: Ապրիլի վերջին բրիտանական հրամանատարությունը պահանջեց վրացական կառավարությունից դուրս հանել զորքերը ապօրինաբար գրաված տարածքներից և որպես պատիժ՝ արգելեց հյուսիսային Արդահանում 50 հոգիանոց ջոկատը պահել, ինչին վրաց զինվորական նախարարը հավաստիացրեց անառարկելիորեն ենթարկվելու մասին: Սակայն Արդահանից շուրջ 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Մերդենեկից մի անգլիացի սպա հեռագրում էր, որ վրացական զորքերը առաջացել են մինչև քաղաքի մերձակայքը: Մայիսի 15-ին գեներալ Միլնը նորից թույլատրեց, որ հյուսիսային Արդահանում վրացական 50 հոգիանոց կայազոր

³⁸⁷ См. там же, стр. 117-124.

³⁸⁸ См. там же, стр. 124.

³⁸⁹ См. там же, стр. 123.

պահվի, սակայն որոշումը կրկին չեղյալ համարեց, երբ նոր զեկուցագրեր ստացվեցին վրացի զինվորների «անամոթ» գործողությունների մասին³⁹⁰: Արդահան քաղաքի հյուսիսային հատվածում վրացական կայազոր տեղակայելուն դեմ էր նաև Բաթումի բրիտանական նահանգապետ Կուկ-Կոլլիսը*: Մայիսի 31-ին այս մասին Վրաստանի վարչապետին տեղեկացրեց գեներալ Կորին (վերջինս Կուկասուն բրիտանական ուժերի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինել էր գեներալ Թոմսոնին)՝ ավելացնելով, որ իր կողմից այնտեղ բրիտանական ուժեր ուղարկելուն պես վրացիները պետք է լքեն Արդահանը: Ժորդանիան փորձեց հակադրվել փորձված մեթոդով՝ մեջտեղ բերելով հայերին: Նա հայտնեց, որ տեղեկությունների համաձայն՝ Արդահանի հայկական հատվածից մի սպա է հայտնվել քաղաքի հյուսիսային մասում, որից էլ հետևություն է անում, որ անգլիական հրամանատարությունը ցանկանում է քաղաքի հյուսիսային մասն էլ դնել հայերի տնօրինության տակ: Կորին պատասխանում է, որ բրիտանական զինուժի գալով՝ կվերանա նաև վրացական և հայկական զորամասերի տեղակայման անհրաժեշտությունը: Ժորդանիան ճարահատյալ փորձում է լուծել գոնե Փոցխովի հարցը՝ ասելով, թե վրացական կառավարությունը չի ցանկանում ո՛չ ռազմավարական, ո՛չ էլ աշխարհագրական տեսանկյունից Փոցխովի շրջանը բաժանել Ախալցխայից: Գեներալ Կորին հավանություն է տալիս սրան³⁹¹: Հյուսիսային Արդահանում վրացական կայազոր պահելու և նրա քանակի հետ կապված խնդիրները հետազայում ևս բազմիցս քննարկվեցին, որոնց մենք կանդրադառնանք հաջորդիվ:

Արդահանի գավառում վրացական զորքերի ապօրինությունների վերաբերյալ արխիվում պահպանվել են մի շարք փաստաթղթեր: 1919 թ. մայիսի 13-ին Կարսում հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Յովսեփյանը հեռագրում է Հայաստանի զինվորական նա-

³⁹⁰ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 241

* Կուկ-Կոլլիսը դեմ էր Արդահանի ամբողջ գավառում վրացական զորքերի տեղակայմանը, քանի որ նրանք ոտնձգություններ էին իրականացնում Արդվինի և Բաթումի ուղղությամբ:

³⁹¹ См. Демократическое правительство Грузии и английское командование, сост. С. Е. Сеф, «Красный архив», т. 6(25), стр. 161-162.

խարարին. «Նորից ինձ դիմեցին Գյուլի տեղամասի մուսուլմանների ներկայացուցիչները մեր տերիտորիայի խաղաղ մուսուլման բնակչության նկատմամբ վրացիների պատճառած անօրինականություններից պաշտպանելու խնդրանքով: Վրացական զորքերը գտնվում են Մերդենեկին մոտակա հետևյալ գյուղերում՝ Օկան, Խևա, Վարգինիս, Արփաշեն»³⁹²: Գեներալ Սիլիկյանը մայիսի 15-ին հեռագրում է հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին. «Մերդենեկի զորամասի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ քողերը բողոքում են վրացիներից, որոնք գրավել են մեր տարածքի մի մասը և տեղաբաշխվել են Վարգինիս, Թելիօղլի, Կիրզիյան և Խևա գյուղերում, թալանում և ոչնչացնում են անասունները: Բախումից խուսափելու համար խնդրում են վրացական զորքերը մեր տարածքից հանել դիվանագիտական ճանապարհով»³⁹³: Այս փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ անխուսափելի է դառնում հայ-վրացական բախումը Արդահանի գավառում, եթե վրացական զորքերը չդադարեցնեն բռնություններն ու չհեռանան ապօրինաբար գրավված տարածքներից: Հայկական կողմը, բնականաբար, ձգտելու էր հարցը լուծել խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով: Մեր ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերը հավաստում են դա: Մայիսի 14-ին գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանին՝ խնդրելով դիվանագիտական լուծում տալ հարցին³⁹⁴: Կարսի հայկական հրամանատարությունն այս խնդրով դիմում է նաև Կարսում անգլիական ներկայացուցչությանը: Վերջինս մի սպա է ուղարկում վրացիների մոտ՝ հեռանալու առաջարկով, սակայն առանց դրական արդյունքի: Մայիսի 15-ին Կարսից գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է վարչապետ Խատիսյանին՝ իրավամբ նշելով, որ վրացիների նման վարմունքը խաթարում է մեր վարկանիշը³⁹⁵: Ինչ խոսք, գեներալ Հովսեփյանի մտահոգությունը շատ տեղին և հիմնավոր էր: Եթե

³⁹² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 42:

³⁹³ Նույն տեղում, թ. 43:

³⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 44:

³⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 36:

չձեռնարկվեին անհրաժեշտ կտրուկ միջոցներ, ապա Արդահանի գավառի բազմազգ բնակչությունը կսկսեր անվստահորեն վերաբերվել հայոց կառավարությանը: Իսկ բնակչության համբերության բաժակն արդեն լցվել էր: Մայիսի 16-ին Գյուլի տեղամասի քուրդ լիազորներ Մահմեդ Աուբօղլին, Կասուն աղա Յուսեփնօղլին և Վաթալօղլին Կարսից հեռագրում են ՀՀ արտգործնախարարին. «Գյուլի տեղամասը բնակեցված է քրդերով, որոնց ապրիլի 26-ից հետապնդում են վրացիները և հույները (տարածքի հունական գյուղերի ավագներին վրացիները տարբեր խոստումներով շեղել էին իրենց կողմը-Շ. Թ.): Քրդական 15 գյուղեր հրի և սրի են մատնվել, բնակչության մի մասը փրկվել է՝ փախչելով: Մայիսի 13-ին հույները վրացիների հետ համատեղ գնդացիներով և թնդանոթներով շրջապատեցին հետևյալ գյուղերը՝ Չոբանչեխ, Մուլլահասան, Թիքոշ և Մուջուչ, և սկսեցին գնդակոծել, բնակչության մի մասը փրկվեց փախուստով՝ թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը: Ճանաչելով Հայաստանի կառավարությունը և որպես նրա հպատակներ՝ խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել շտապ կերպով վրաց զորքերը գրաված վայրերից դուրս բերելու համար և հնարավորություն տալ վերադառնալու փախստականներին»³⁹⁶: Վերոնշյալ հեռագրերի ամբողջական բովանդակությունը մեր կողմից բերվում է Արդահանի գավառում վրացական զորքերի կողմից գրավված տարածքներում տիրող ծանրագույն իրավիճակն ավելի հստակ ու պատկերավոր ներկայացնելու նպատակով:

Վրաց կառավարությունը, ճարպկորեն շրջանցելով հայկական կողմի ու բրիտանական հրամանատարության պահանջները, նաև հավաստիացնելով, թե իբր դուրս է բերում զորքերը, շարունակում էր գրաված պահել տարածքները և նորանոր գյուղեր գրավել: Կովկասում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Կորին մնում է զարմացած, երբ տեղեկանում է, որ վրաց զորքերը շարունակում են գրավել Կուրից հարավ ընկած տարածքները³⁹⁷: Մայիսի 22-

³⁹⁶ Նույն տեղում:

³⁹⁷ См. **Туманян М.**, Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ереван, 2012, стр. 149.

ին այս մասին վարչապետ Խատիսյանը տեղեկացնում է Լ. Եվան-գուլյանին՝ խնդրելով նորից դիմել Վրաստանի կառավարությանը³⁹⁸։ Գեներալ Կորիի ճնշմանն ի պատասխան՝ վարչապետ Ժորդանիան վրացական զորքերն Արդահանի շրջանում պահելու անհրաժեշտությունը հիմնավորում է երեք փաստարկներով. նախ որ շրջանի գրավման վրա ծախսել են մեծ քանակությամբ արյուն, ջանքեր և փող, երկրորդ՝ շրջանի հույները խնդրել են դուրս չհանել զորքերը, քանի որ աջակցել են վրացիներին և վախենում են թաթարների արյունոտ հաշվեհարդարից, երրորդ՝ զորքերը դուրս կբերվեն, երբ բրիտանական զինուժ տեղակայվի, քանզի, եթե շրջանում զորքեր չլինեն, ապա կլինի թալան և ավերվածություններ³⁹⁹։ Հատկապես երրորդ կետը, խորամանկորեն էր ձևակերպված, որովհետև վրացիներն էլ էին արդեն տեղյակ, որ բրիտանական զորքերը Կարսի մարզից հեռանալու հրաման ունեն։

Կարսի մարզում Հայաստանի կառավարության առջև ծառացած խնդիրներից մեկն էլ անգլիական զորքերի մոտալուտ հեռանալն էր։ Բրիտանական կառավարության այդ որոշմանը մենք արդեն անդրադառնել ենք։ Ելնելով Արդահանում վրացիների վարքագծից և մարզի որոշ հատվածներում մահմեդական բնակչության անհնազանդությունից՝ Հայաստանի կառավարությանը ձեռնտու էր անգլիական զորքերի երկարատև մնալը Կարսում։ Բայց վարչապետ Խատիսյանի ջանքերն արդյունք չտվեցին, և մինչև 1919 թ. մայիսի կեսերը գրեթե բոլոր բրիտանական զորքերը Կարսից դուրս հանվեցին⁴⁰⁰։ Հայաստանի կառավարության վերոնշյալ մտահոգությունները, սակայն, այնքան էլ տեղին չէին, քանի որ, բացառությամբ որոշ տարածքների (Աղբաբա, Օլթի), ընդհանուր առմամբ մարզը խաղաղ էր։ Այդ է փաստում նաև Խատիսյանը՝ նշելով, որ Կարսի շրջանի մահմեդական բնակչությունն օրինապահ մնաց դեպի մեր իշխանությունը։ Արդահանում կառավարության կողմից գավառա-

³⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 35։

³⁹⁹ См. Демократическое правительство Грузии и английское командование, сост. С. Е. Сеф, «Красный архив», т. 6(25), стр. 155-156.

⁴⁰⁰ Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia, 4 Vols, v. 1, Berkeley, Los Angeles, London, 1974, p. 225։

պետ է նշանակվում մահմեդական Կադիմովը, որին շնորհվում է գնդապետի աստիճան: Նրա միջոցով Կարսի նահանգապետը կարող էր խաղաղ վիճակի մեջ պահել մահմեդական բնակչությանը⁴⁰¹: Վերոնշյալի վերաբերյալ խոսում փաստ է նաև 1919 թ. մայիսի 5-ին Կարսի մարզի մուսուլմանական ազգային խորհրդի նախագահ ղուտոր Ասատբեկ Չաջիևի հեռագիրը Չայաստանի կառավարությանը, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Կարսի մարզի մուսուլման բնակչության լիազորմամբ ողջունում են Չայաստանի Չանրապետության իշխանությանը և հաստատում են բարի հարևանությանը վերադառնալու մեր լիակատար պատրաստականությունը: Այսօր մենք խանդավառությամբ դիմավորում ենք խաղաղություն և կարգուկանոն արմատավորող իշխանությանը: Մենք պարզ հոգով ընդառաջ ենք գալիս ձեզ՝ միասին պահպանելու ձեր կողմից առաջ քաշված քաղաքացիական իրավահավասարությունը»⁴⁰²: Այս հեռագրի մասին է ակնարկում Խատիսյանը մայիսի 6-ին Ա. Ահարոնյանին գրած նամակում, որտեղ նկարագրելով հայկական վարչության և զորքի մուտքը Կարս՝ նշում է, որ թուրք ազգաբնակչությունը շատ կոռեկտ է պահել իրեն, քաղաքը հանդարտ էր, էքսցեսներ չեն եղել: Նամակում կարդում ենք նաև, որ թուրք ազգաբնակչությունը գոհ է հայկական տիրապետությունից, և «երեկ նրանք հեռագրով իրենց շնորհակալություն են հայտնել Չայաստանի կառավարությունից»⁴⁰³: Պետք է նշել, որ Կարսի մարզում հայկական վարչության հաստատումից հետո դադարեցին բախումները նաև քրդերի և հույների միջև, որը, ինչպես գրում է «Աշխատավորը» մայիսի 31-ի համարում, ավելի է բարձրացնում հայկական իշխանության հանդեպ վստահությունը⁴⁰⁴:

Ինչպես տեսանք, սկսած ապրիլի կեսերից, ամբողջ մայիս ամիսը և հետագայում նաև մինչև աշուն շարունակվում է Արդահանի հետ կապված հայ-վրացական վեճը: Ընդհուպ մինչև սեպտեմբերի

⁴⁰¹ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 158:

⁴⁰² ՊԱԹ, ԶՅԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

⁴⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 55, թ. 1:

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 400:

վերջերը Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանը վարչապետ Խա-տիսյանին և այլ պաշտոնատար անձանց հեռագրեր էր հղում վրաց գործերը դիվանագիտական ճանապարհով Արդահանից դուրս հա-նելու անհրաժեշտության մասին:

Վրացական գործը, խախտելով պայմանավորվածությունները, տարբեր պատճառաբանություններով և խուսանավումներով շարու-նակում էր գրավված պահել Կուր գետից դեպի հարավ և դեպի Մեր-դենեկ ընկած տարածքները, չնայած դա չէր խանգարում վրաց մենշևիկ ազգայնականներին կեղծ լուրեր տարածելու, թե իբր անգ-լիացիներն աջակցում են հայերին գրավելու Արդահան-Օլթի շրջա-նը, որի բնակչության մեծ մասը վրացիներ են⁴⁰⁵:

Ի վերջո անգլիացիներն այնքան են վրդովվում, որ հունիսի 16-ին որոշում են Արդահանի շրջանն անջատել Կարսի մարզից և միացնել Բաթումի մարզին՝ անգլիական գեներալ նահանգապետի կառավարման ներքո⁴⁰⁶: Արդահանի շրջանի գեներալ-նահանգա-պետ է նշանակվում լեյտենանտ Օլիվերը⁴⁰⁷: Սակայն, չնայած այս ո-րոշումներին, անգլիացիներն այդպես էլ Արդահանի շրջանը, ինչպես նաև Օլթին չմտցրին Բաթումի մարզի մեջ:

Վերլուծելով արխիվային փաստաթղթերը՝ գալիս ենք այն եզ-րահանգման, որ Արդահանի շրջանի հայկական հատվածից վրացա-կան գործերի դուրսբերման հարցը հիմնականում լուծվել է 1919 թ. սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբերի սկզբին Անտանտի գերագույն կո-միսար, գնդապետ Չասկելի միջնորդությամբ: Այժմ արդեն քննարկ-վում էր Արդահան քաղաքի հարավային և հյուսիսային հատվածնե-րում հայերի և վրացիների կայազորների քանակի հարցը: Ինչպես արդեն նշել ենք, հայերը պետք է ունենային 100 զինվոր, իսկ վրա-ցիները՝ 50: Սակայն, վրացական կողմի բողոքի արդյունքում քննարկվում էր հայկական կայազորի թիվը կրճատել և հավասա-րեցնել վրացականին: Հոկտեմբերի 9-ին Թիֆլիսից Հայաստանի դի-վանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական Թումանյանը

⁴⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 444:

⁴⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 65:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 548:

գրում է ՀՀ արտգործնախարարին, որ ինքը բանակցել է գլխավոր կոմիսար Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեյի հետ և որոշել են, որ Արդահան քաղաքի հարավային մասում հայկական զորամասի թիվը 100-ից պետք է իջեցվի 50-ի: Քանի որ եթե հակառակն արվեր և վրացական ջոկատի թիվը հասցվեր 100-ի, ապա ավելի շատ հնարավոր կդառնար նրանց բախումները Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի հայկական վարչության հետ: Ինչպես նշում է խորհրդական Թումանյանը գնդապետ Ռեյի հետ գրույցում, «այժմ էլ կան տեղեկություններ, որ վրաց զինվորականները խառնվում են հայկական ադմինիստրացիայի գործերի մեջ»⁴⁰⁸: Սակայն, արդեն նոյեմբերին վրաց կառավարությունը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, ինչպես նաև միջնորդության համար՝ գերագույն կոմիսար Հասկելին, որպեսզի վրացական ջոկատի թիվը ևս հասցվի 100 հոգու՝ պատճառաբանելով, թե 50 հոգին բավական չէ Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի կարգուկանոնը պահպանելու համար: Նոյեմբերի 17-ի գրությամբ այս մասին գերագույն կոմիսարի գրասենյակը տեղեկացնում է Թիֆլիսում հայոց դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով, որ եթե վրաց կառավարության հետ այս հարցում համաձայնություն լինի, իրենց տեղյակ պահեն⁴⁰⁹: Ինչպես երևում է, վրացիները ձգտում էին իրենց կայազորի թիվը հասցնել հայերի թվին, ոչ թե հայերինը նվազեցնել իրենց չափով: Քանի որ վրացիների համար միևնույն էր, թե հայերն ինչքան զինվոր կունենան հարավային Արդահանում, բայց երբ իրենք ավելի շատ զինվոր ունենային, ավելի մեծ հնարավորություններ կունենային միջամտելու հյուսիսային Արդահանի հայկական վարչության գործերին: Ինչևէ, նշենք, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը համաձայնեց վրացական կողմի առաջարկին⁴¹⁰: Այսպիսով՝ հայ-վրացական կնճիռն Արդահանի խնդրում կարծես թե ժամանակավորապես հարթվեց:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

⁴⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 74:

⁴¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 31:

3.3. Իրադարձությունների հետագա զարգացումներն Արդահանի հարցում 1920 թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին

1920 թ. հայ-վրացական հարաբերությունները նոր զարգացումներ ունեցան: Արդահանի խնդիրը, ցավոք, շարունակում էր մնալ որպես այդ հարաբերությունները խաթարող գործոններից մեկը:

Չնայած նրան, որ 1919 թ. հունիսի 16-ին Վրաստանը Ադրբեջանի հետ կնքել էր պաշտպանական դաշինք⁴¹¹, որին Հայաստանը հրաժարվել էր միանալ, Վրաստանի կառավարությունը 1920 թ. հունվարին⁴¹² առաջարկում է հայ - վրացական ռազմաքաղաքական դաշինք կնքել⁴¹³: Դաշինքի առաջարկն ինքնին երկու կողմի համար էլ ձեռնտու էր, սակայն վրացական կողմն այդ առաջարկին զուգահեռ փորձում էր իր օգտին լուծել տարածքային վեճերը, մասնավորապես Ալավերդու խնդիրը, որն էլ անվստահություն էր առաջացնում հայերի մոտ: Փետրվարի սկզբին Գեգեչկորին և Հայաստանում Վրաստանի դեսպան Մախարաձեն այցելում են Թիֆլիսում Հայաստանի դեսպան Լ. Եվանգուլյանին և վերստին առաջարկում կնքել ռազմաքաղաքական դաշինք՝ հիմնավորելով, թե Ադրբեջանում սկսվել է ուժեղ միջկուսակցական պայքար, Մուսավաթը կորցրել է իր հեղինակությունը, մեծանում է իթթիհաթական կուսակցության դերը, որը պանթուրքական ազգայնական կուսակցություն է և գտնվում է Թուրքիայի ուժեղ ազդեցության տակ: Քաղաքական խմբավորումները եկել են համաձայնության՝ ստեղծել ուժեղ մուսուլմանական Կովկաս, որի մեջ, բացի ռուսական Ադրբեջանից, պետք է մտնեն պարսկական Ադրբեջանը, Դաղստանը, Թերեքի մար-

⁴¹¹ Տե՛ս Պետրոսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 266:

⁴¹² Վարչապետ Խատիսյանը դեսպան Եվանգուլյանին փետրվարի 12-ին գրած նամակում հաղորդում է, որ իր վերջին Թիֆլիս եղած ժամանակ արտգործնախարար Գեգեչկորին և զինվորական նախարար Լորդկիպանիձեն իրեն առաջարկել են թուրքական վտանգի դեմ ռազմական դաշինք կնքել: Իսկ Խատիսյանն այդ շրջանում վերջին անգամ Թիֆլիսում էր եղել 1920 թ. հունվարին: Տե՛ս Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 196:

⁴¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 22:

զը, Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, Օլթին, Արդահանը, ամբողջ Բաթումի մարզը և Ախալցխայի գավառի մի մասը: Նուրի փաշան և Խալիլ բեյը բոլոր տեղերն ուղարկել են իրենց էմիսարները, բայց ըստ Գեգեչկորիի՝ հայ-վրացական դաշինքի պարագայում անգլիացիները կընտրեն իրենց և ոչ թե մուսուլմաններին⁴¹⁴: Այն, որ մահմեդական վտանգն սպառնում էր նաև Վրաստանին, շատ լավ էին հասկանում հայերը, բայց Վրաստանն իրապե՞ս և անկե՞ղծ էր ցանկանում այդ դաշինքը, թե՞ գիտակցելով, որ հայերին խիստ անհրաժեշտ և ձեռնտու է այն, ու օգտվելով առիթից՝ Հայաստանին ուզում էր մղել զիջումների: Այս կասկածը հիմնավորվում է նրանով, որ վերոնշյալ հանդիպման ժամանակ վրաց գործիչներն առաջարկում էին Ալավերդին միացնել Վրաստանին և իրենց զորամասը Արդահանում ավելացնել երեք վաշտով՝ իբր մահմեդականներից պաշտպանվելու համար⁴¹⁵: Արդյո՞ք սա չէր արվում հետագայում Արդահանն ամբողջովին գրավելու հիմքեր ստեղծելու համար: Այս տեղեկությունները Եվանգուլյանը հեռագրում է Խատիսյանին փետրվարի 5-ին, որին ի պատասխան՝ փետրվարի 12-ին վարչապետը գրում է, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինքի հարցը քննարկվել է և՛ կառավարությունում, և՛ դաշնակցության խորհրդարանական խմբակցությունում և արժանացել է դրական վերաբերմունքի: Սակայն բոլորը դեմ են եղել տարածքային հարցերում զիջումների գնալուն, ինչպես նաև Արդահանում վրացական 300 զինվորների ավելացմանը⁴¹⁶:

Կայացվում է որոշում, համաձայն որի՝ 1. Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի կնքումը համարվում է օգտակար, 2. դաշինքի հետ կապված բանակցությունների ընթացքում ոչ մի տարածքային զիջում չի կարող արվել, 3. Արդահանում վրացական զորամասի համալրման հարցը դիտարկել բացառապես ռազմական դաշինքի կնքման համատեքստում⁴¹⁷: Վրացիներն Արդահանում զորքի թիվն

⁴¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12-13:

⁴¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 14:

⁴¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23:

⁴¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 24:

ավելացնելու առաջարկը հիմնավորում էին նրանով, որ քեմալականներն առաջանում էին Կարսի մարզի ուղղությամբ, և Արդահանից անհրաժեշտ էր պաշտպանել Բաթումի թիկունքը: Եվանգուլյանն էլ էր կողմ վրացական զորակազմի ավելացման խնդիրը դրականորեն լուծելուն և առաջարկում է մեր կառավարությանը՝ ավելացնել մեր զինվորների թիվը հարավային Արդահանում⁴¹⁸: Սակայն ամբողջ խնդիրն այն էր, որ վրացիները հայկական կողմի հետ բանակցելուն զուգահեռ՝ մի զորամաս էին մտցրել Արդահանի հարավային հայկական հատվածը՝ խախտելով նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանը և Արդահանի գավառապետ Կադիմովը բողոքում էին՝ գտնելով, որ հարավային Արդահանում վրացական կայազորի գոյությունը ծայրահեղ վտանգավոր է մեր շահերի և հեղինակության համար⁴¹⁹: Դեռ ավելին, փետրվարի 25-ին Խատիսյանի՝ Եվանգուլյանին ուղղված հեռագրից տեղեկանում ենք. «Ղորղանյանը հեռագրում է, որ վրացիները մեծ քանակությամբ զորք են ուղարկում Արդահանի հյուսիսային և հարավային մասերը: Խնդրում են ճշտել և բողոքել հարավային մասի կապակցությամբ, որը մեզ է պատկանում և հյուսիսային մասի կապակցությամբ, որտեղ նրանք կարող են պահել միայն 100 զինվոր...»⁴²⁰: Եվանգուլյանը նախ բողոքում է արտգործնախարար Գեգեչկորուն, ապա փետրվարի 29-ին տեսակցում Վրաստանի զինվորական նախարար Լորդկիպանիժեի հետ: Հայոց դեսպանը ներկայացնում է իր բողոքը, որ առանց հայկական կողմի համաձայնությունը նախօրոք ստանալու՝ վրացիները իրավունք չունեին զորք մտցնել Արդահան: Լորդկիպանիժեն ևս սկսում է շահարկել հայ-վրացական հնարավոր դաշինքի խաղաքարտը՝ հայտարարելով, որ ինքն ընդունում է դեսպանի բողոքի ձևական հիմնավորումները, բայց ըստ էության, ներկայումս Վրաստանի և Հայաստանի շահերը զուգատիպում են, և շատ հավանական է, որ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ հայերի ու վրացիների թնդանոթները միացած կգործեն

⁴¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 31-32:

⁴¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23:

⁴²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 211, թ. 38:

միևնույն ճակատի վրա ընդհանուր թշնամու դեմ⁴²¹։ Մենք ընդունում ենք, որ Վրաստանում իսկապես կային առողջ մտածող շատ մարդիկ, որոնք կարևորում էին հայ-վրացական ռազմական դաշինքի անհրաժեշտությունը։ Սակայն պարզից էլ պարզ էր, որ Վրաստանի կառավարությունն այդ դաշինքի գաղափարը խայծ էր դարձրել հայերի համար։ Եվ ճիշտ չէր Եվանգուլյանի այն տեսակետը, թե Վրաստանն անհանգստացած է մուսուլմանական վտանգից և ժամանակն է նրան կտրել Թուրքիայից և Ադրբեջանից⁴²²։ Վրաստանի նպատակն էր, օգտվելով հայերի նեղ վիճակից, տիրանալ վիճելի տարածքներին։ Հետագա իրադարձությունները և հատկապես թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում Վրաստանի վարքագիծը դա են ապացուցում։

Վրաստանի կառավարությունը շարունակում էր նվաճողական քաղաքականությունն Արդահանի և Օլթու ուղղությամբ։ Դա արվում էր ոչ միայն ռազմական ճանապարհով, այլ նաև ակտիվ քարոզչությամբ։ Թաթար-ադրբեջանցի էմիսարների հետ գործակցելով՝ վրացիները կաշառում էին տեղի մահմեդական ազդեցիկ գործիչներին ու ղեկավարներին, նրանց պաշտոններ խոստանում, տրամադրում հայկական իշխանությունների դեմ, ապստամբներին ապահովում զենք-գինամթերքով։ Դրա վառ ապացույցն է Արդահանի հայերի հայտնի ջարդարար Ջալալ բեկ Խիմշիևի նկատմամբ վրացիների ցուցաբերած ջերմ վերաբերմունքը։ Արդահանի վրացական հատվածի կոմիսար, ավագ լեյտենանտ Գվարամաձեն հունվարի 15-ին շրջանի հայկական մասում դաշնակիցների կողմից Վրաստանի անկախության ճանաչման առթիվ հանդես է կազմակերպում, որին հայերի դեմ ցույց անելու նպատակով հրավիրում է նաև Ջալալ բեկին՝ սիրաշահելով ու պատվելով վերջինիս։ Իսկ Խիմշիևն էլ իր հերթին գործակալների միջոցով քարոզչություն էր իրականացնում Արդահանի հայկական հատվածում ընդդեմ Հայաստանի իշխանության և հորդորում էր ժողովրդին միանալ Վրաստանին⁴²³։ Հայկական հե-

⁴²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 212, թ. 43, նաև՝ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 17։

⁴²² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 13։

⁴²³ Տե՛ս «Յառաջ», 4 փետրուար, 1920, թիվ 25։

տախուզական ծառայության մարտ ամսվա տվյալներով՝ վրացիները չլղըրցիներին օգնում են զինամթերքով, և որ Զուրգունայում (բնակավայր հարավային Արդահանում՝ Չլղըրի տեղամասի վարչական կենտրոնը) են եղել Բախչի բեկը, բժիշկ Յաջիևը (մահմեդական էմիսարներ), երեք վրացական և երեք ադրբեջանական սպաներ, որոնք ասել են մուսուլմաններին, որ շուտով ընդհանուր հարձակում կլինի Օլթիից մինչև Չլղըր⁴²⁴:

Թիֆլիսում Յայաստանի զինվորական կցորդ գեներալ Քիշմիշևի բողոքին ի պատասխան՝ Վրաստանի զինվորական նախարարի օգնական գեներալ Գեդևանովը վստահեցնում է, որ վրացական սպաները Զուրգունայում եղել են բացառապես հակազդելու Սերվեր բեկի (Արդահանի մահմեդականների առաջնորդներից) ծրագրերին, որին վրացական կառավարությունը հետախուզում է և մտադրված է դատի տալ⁴²⁵:

Ինչքան էլ արդարանային վրացիները, միևնույն է, Արդահանի նկատմամբ վրացական նկրտումները և այդ հարցում վրաց-ադրբեջանական համագործակցությունը նույնիսկ անգնե աչքով տեսանելի էր: Եվ սա առաջին դեպքը չէր: Դեռևս 1919 թ. աշնանը, երբ հարավային Արդահանից վրացական զորքերի դուրսբերման արդյունքում Արդահանի հարցի շուրջ վեճերը նոր էին դադարել, Ալեքսանդրապոլի գավառական կոմիսարը ՀՀ արտգործնախարարությանը տեղեկացնում է, որ հոկտեմբերի 28-ին Ախալքալաքից գավառ են ժամանել երեք վրացի սպա, որոնք տեղական թաթարների հետ խորհրդակցել են իր համար անհայտ հարցի շուրջ, ապա երեք ընտրված թաթարների հետ մեկնել են Արդահան, ուր ամսի 30-ին եկել են Ադրբեջանից 10 թուրք: Այդ վրացիների և թաթարների միջև ընթանում են բանակցություններ... Տրոիցկում վրաց զորքերի համար նախատեսվում են զորանոցներ⁴²⁶:

Առաջին հայացքից թվում է, թե անհասկանալի է Ադրբեջանի կողմից Արդահանի նկատմամբ վրաց հավակնությունների աջակ-

⁴²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 184, թ. 10:

⁴²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 12:

⁴²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 99, թ. 151:

ցումն այն ենթատեքստում, երբ այդ գավառին անթաքույց հավակնություն էր ցուցաբերում նաև մեծ եղբայր Թուրքիան: Բայց երբ խորանում ենք երևույթի մեջ, պարզ է դառնում, որ Ադրբեջանը դրանով նախևառաջ անկայունություն էր առաջացնում Հայաստանում. մահմեդականներին համախմբելով հայկական իշխանությունների դեմ՝ ստիպում էր, որ հայկական ավելի շատ զորք կենտրոնացվի Կարսի մարզում՝ թուլացնելով Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի ճակատները: Բայց ամենակարևորն այն էր, որ զրգռելով վրացիների ախորժակը՝ Ադրբեջանը թշնամանք էր սերմանում երկու հարևան երկրների միջև և մի մեծ սեպ խրոմ էր բախտակից ու հավատակից ժողովուրդների միջև: Դրանով Վրաստանը, կամա թե ակամա, ներքաշվում էր թուրք-ադրբեջանական տանդեմի հակահայ քաղաքականության մեջ:

Հայերին և վրացիներին իրար դեմ հանելու թուրքական քաղաքականությունը նորություն չէր: Դրան մենք ականատես ենք եղել նաև Մուղրոսի զինադադարից հետո, երբ նահանջող թուրքերը երկու կողմին էլ խոստանում էին պարավոր տարածքները, կամ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը եզրափակող Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ժամանակ, երբ Կարաբեքիր փաշան թուրքանպաստ չեզոքության դիմաց Վրաստանին խոստացված վիճելի տարածքները խոստանում էր խառնաշառժին՝ թուրք-վրացական հնարավոր պատերազմում Հայաստանի չեզոքության դիմաց⁴²⁷: Ցավոք, պետք է արձանագրենք, որ առաջին հանրապետությունների հայ և վրացի ղեկավարները չկարողացան համագործակցության ճիշտ ճանապարհ գտնել, ինչն էլ որոշակիորեն նպաստեց Հայաստանի և Վրաստանի առաջին հանրապետությունների կործանմանը:

1920 թ. ապրիլի սկզբներին վրացական զորքերը գրավեցին Արտանուշի շրջանը⁴²⁸, հյուսիսից իրական վտանգ ստեղծելով Օլթիի համար: Օլթիի նկատմամբ Վրաստանն ավելի ագրեսիվ վարքագիծ սկսեց դրսևորել հունիս ամսին: Ըստ երևույթին, դա այն պատճառով էր, որ հայկական զորքերին հաջողվել էր այդ նույն ամսին Օլթիի

⁴²⁷ Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 307:

⁴²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275.ց. 5, գ. 121, ք. 73:

ուղղությամբ առաջխաղացում ունենալ: Նրանք հունիսի 18-21-ը գրավել էին Օլթիի մեծ մասը, ներառյալ ածխահանքերը⁴²⁹: Այդ և մյուս հաղթանակների կապակցությամբ ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը «Հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած արիության համար հայկական բանակի մարտիկներին երախտագիտություն հայտնելու մասին» հրամանում մասնավորապես նշում է. «...Ես հպարտությամբ եմ հիշում այն մեծ հաղթանակը, որ դեպի Սև ծովը տանող Օլթիի ռազմադաշտում մեր զորագունդը տարավ տաճկական կանոնավոր զորաշարքերի վրա՝ խլելով խուճապի մատնված թշնամուց մեծաքանակ զոհեր, ռազմամթերք ու պարեն...»⁴³⁰:

Վրացիները ձեռնամուխ եղան կոնկրետ գործողությունների: Այդ օրերին Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանի պաշտոնական հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ Շեդևանի վրայով և մեր տարածքով առաջ են շարժվում 100 վրացական զինվոր 4 գնդացիներով՝ Օլթիի շրջանը գրավելու համար: Այս կապակցությամբ հունիսի 17-ին վարչապետ Համո Օհանջանյանը հեռագրով պահանջում է Թիֆլիսում ՀՀ դեսպան Տիգրան Բեկզադյանից շտապ բողոք ներկայացնել վրաց կառավարությանը՝ մեր սահմանները խախտելու դեմ, և պահանջել անմիջապես դուրս բերել վրաց զորքերը Օլթիի շրջանից, որը մեր անվիճելի տարածքն է⁴³¹: Օլթիի նկատմամբ վրացական ոտնձգությունները շարունակվեցին նաև հետագայում: Այդ է փաստում հայոց զորքերի հրամանատարական շտաբի հուլիսի 30-ի հեռագիրը Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական կցորդ Քիշնիշևին. «Լուրեր ենք ստանում օլթեցիների հետ ակտիվ բանակցությունների վերաբերյալ (վրացիների կողմից – Շ. Թ.) այդ շրջանի խաղաղ գրավման նպատակով, և Արդահանի և Օլթիի շրջանները գրավելու համար նոր ուժեր գալու մասին»⁴³²: Այդ հեռագրին Քիշնիշևը պատասխանում է օգոստոսի 20-ին՝ հաստատելով քարոզչության միջո-

⁴²⁹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, նշվ. աշխ. էջ 443-444:

⁴³⁰ «Ռազմիկ», Երևան, 26 հուլիսի, 1920, թիվ 11:

⁴³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 275, ց. 5, գ. 211, թ. 171:

⁴³² Նույն տեղում, գ. 184, թ. 91:

ցով Օլթին գրավելու վրաց կառավարության մտադրությունը: Ըստ Քիշմիշևի ճշտած հետախուզական տվյալների՝ Վրաստանի կառավարությունը տանում է ուժեղացված քարոզչություն՝ խաղաղ ճանապարհով Արդահանի և Օլթիի օկուպներին, ինչպես նաև Զլդըրի շրջանին տիրելու համար: Իսկ ինչ վերաբերում է Օլթիի շրջանը զինված ուժերով օկուպացնելու մտադրությանը, դա չի համապատասխանում իրականությանը, այնքանով, որքանով որ այդ տեղերի գորակազմը հիմն է: Կառավարությունը տանում է բոլոր աշխատանքները միայն լայն քարոզչության և կաշառքների ճանապարհով այդ առաջադրանքները կատարելու համար: Այս թվարկում է վրացի և մահմեդական այն անձանց անունները, որոնք, կաշառված վրաց կառավարության կողմից, իրականացնում են այդ քայքայիչ գործունեությունը: Նա նշում է նաև, որ Վրաստանի կառավարությունը մի շարք գաղտնի որոշումներ է ընդունել, որոնք ուղղված են այդ շրջանների բնակչությանը խաղաղ ճանապարհով հանրապետությանը միացնելու նախապատրաստությանը⁴³³: Իհարկե, թույլ է Քիշմիշևի՝ Օլթիի շրջանը վրացական զինված ուժերով օկուպացնելու տեղեկության հերքման հիմնավորումը, քանի որ ակնհայտ էր շրջանում վրացական զորաջոկատի առկայության փաստը, և նոր ուժեր մտցնելու տեղեկությունները հայկական կողմը ստացել էր նաև այլ աղբյուրներից: Բացի այդ՝ վրացիները կարող էին դա անել նաև առկա ուժերով՝ առանց համալրումների: Մյուս կողմից հնարավոր է նաև այդ վարկածը, քանի որ 1920 թ. ամռանը ընթացող հայ-վրացական խորհրդաժողովում վրացական կողմը, շահարկելով Օլթիի հարցը, ձգտում էր ամբողջությամբ տիրանալ Արդահանին: Այդ խնդրին կանդիդատանք ստորև:

1920 թ. գարնանը անդրկովկասյան հանրապետությունների միջազգային դրությունը կտրուկ փոխվեց: Քենալ-բոլշևիկյան մերձեցումը հստակ կերպարանք ստացավ, որի արդյունքում ապրիլի 28-ին խորհրդայնացավ Ադրբեջանը: Վերջինս անմիջապես տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հայաստանին և Վրաստանին: Վրացադրբեջանական կնքված բոլոր գաղտնի ու հայտնի պայմանագրե-

⁴³³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 101:

րը, փաստորեն, դադարեցին գործելուց: Ի դեպ նշենք, որ թուրքական վտանգից զգուշանալով, տարեսկզբին հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինք առաջարկող վրաց կառավարությունն այդ նույն ժամանակ Ադրբեջանի հետ գաղտնի լրացուցիչ համաձայնագիր էր ստորագրել Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև զինված կոնֆլիկտի ծագման դեպքում Ադրբեջանի օգտին բարյացական չեզոքություն պահպանելու մասին⁴³⁴:

Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ ընդհատվեց ապրիլին Թիֆլիսում հրավիրված անդրկովկասյան հանրապետությունների խորհրդրդաժողովը: Վրաստանն սկսեց խարխափել դիվանագիտության լաբիրինթոսում: Նա փորձում էր միաժամանակ հարաբերություններ հաստատել և պայմանավորվածություններ ձեռք բերել թե՛ խորհրդրդային Ռուսաստանի հետ, թե՛ վերջինիս կողմից աջակցություն ստացող խորհրդային Ադրբեջանի, թե՛ իր հարավարևմտյան տարածքներին սպառնացող քեմալական Թուրքիայի, թե՛ Հայաստանի և թե՛ Համաձայնության երկրների հետ: Այսպիսի հախուռն և ոչ հստակ արտաքին քաղաքականությունն անարդյունավետ է փոքր երկրների համար: Վերջիններս պետք է հստակ և պարզորոշ արտաքին քաղաքական ուղղվածություն դրսևորեն: Այդ էր պատճառը, որ Վրաստանի դիվանագիտությունն ի վերջո ձախողվեց: Ցավոք, նույնը պետք է ասել նաև Հայաստանի մասին: Երկու կառավարություններն էլ իրենց անհեռատես և չկշռադատված քաղաքականության արդյունքում կանգնեցին պետականության կորստյան փաստի առջև: Մինչդեռ երկու հավատակից հարևանների ռազմաքաղաքական և տնտեսական հաշվենկատ համագործակցությունը շահեկանորեն կնպաստեր հանրապետությունների կայուն ապագային:

Անդրկովկասյան եռակողմ խորհրդաժողովի աշխատանքների ընդհատումից հետո խորհրդաժողովն ընդունեց երկկողմ՝ հայ-վրացական ձևաչափը: Սակայն Վրաստանը, զբաղված լինելով խորհրդրդային Ռուսաստանի և խորհրդային Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորմամբ, անընդհատ ձգձգում էր հայերի հետ կոնկրետ հարցերի քննարկումը: Վրաստանի կառավարությանն ի

⁴³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13:

վերջո հաջողվեց մայիս-հունիս ամիսներին պայմանագրեր կնքել վերջիններիս հետ, որից հետո միայն՝ հունիսի 23-ին, տեղի ունեցավ հայ-վրացական խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց վերջնականապես լուծել բոլոր վիճելի հարցերը⁴³⁵։ Ձգձգումների քաղաքականությունը վրացիների կողմից դրսևորվեց նաև այստեղ, երբ այս ամենից հետո էլ, տարբեր առաջարկություններ անելով, շարունակ հետաձգում էին նիստերի գումարումը։ Ուստի հայկական պատվիրակության անդամ Ստեփան Մամիկոնյանը հունիսի 27-ին այցելում է վրաց արտգործնախարարություն և հայտարարում, որ եթե մինչև հուլիսի 1-ը նիստ չգումարվի, իրենք կհամարեն, որ դա կարևոր չի համարվում վրացիների կողմից, և իրենք անձամբ լիազորությունները սպառած կհամարեն ու հրաժարական կներկայացնեն իրենց կառավարությանը⁴³⁶։ Հայկական կողմի այս քայլը տալիս է իր արդյունքը։ Հունիսի 29-ին տեղի է ունենում հայ-վրացական խորհրդաժողովի առաջին նիստը⁴³⁷։ Խորհրդաժողովի օրակարգում մի շարք փոխադարձ հետաքրքրություններ կայացնող հարցերի շրջանակում ընդգրկված էր նաև սահմանափեճների հարցը։ Այստեղ վրացական կողմն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշեց Արդահանի խնդիրը։ Հայկական պատվիրակության անդամ և թիֆլիսում ՀՀ դեսպան Տ. Բեկզադյանի՝ խորհրդաժողովի ընթացքի մասին ՀՀ կառավարությանն ուղղած հուլիսի 3-ի զեկուցագրում կարդում ենք. «...Հենց որ անցանք սահմանափեճների խնդրին, Րամիշլիլին հարց յարուցեց Արդահանի եւ անցողակի կերպով Օլթիի մասին. մենք եւ Լորդկիպարիձեն⁴³⁸ առաջարկեցինք սկսել հին վեճերից, իսկ յետոյ անցնել արեւմտեան սահմանների քննութեան, բայց Գեգեչկորին եւ Րամիշլիլին պնդում էին, որ բոլոր հարցերը քննութեան առնւին

⁴³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200.գ.1, գ. 221, ք. 89:

⁴³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 90:

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 92:

⁴³⁸ Հայ-վրացական խորհրդաժողովում վրացական պատվիրակության անդամներն էին ներքին գործերի նախարար Ռամիշվիլին, արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորին և ռազմական նախարար Լորդկիպանիձեն, իսկ հայկական պատվիրակության կազմում ընդգրկված էին Ս. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը և Տ. Բեկզադյանը։ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, գ. 5, գ. 212, ք. 99:

միաժամանակ: Մեր դելեգացիան յայտարարեց (թերևս ուշացումով, դա պետք է միանգամից արվեր – Շ. Թ.), որ նա Արդահանի եւ Օլթիի մասին հրահանգ չունի, ուստի եւ բանակցել այդ հարցերի մասին չի կարող: Ես աւելացրի դրան, որ եթէ Արդահանի եւ Օլթիի մասին հարց դրւի, ապա մենք պետք է վերջ տանք մեր աշխատանքներին, որովհետեւ այդ շրջանները, որպէս Հայաստանի անվիճելի հողամասեր, չեն կարող քննութեան առարկայ դառնալ, եւ պահանջեցի նրանցից բացարձակ եւ կտրուկ կերպով արտայայտել, դնում են արդեօք կոնֆերանսի քննութեան հարցը այդ շրջանների մասին: Րանիշիլիւն պատասխանեց, որ Օլթիի շրջանի մասին խօսք չի լինի, իսկ Արդահանի շրջանի վերաբերմամբ Վրաստանը պրետենզիաներ ունի, ուստի այդ հարցը պետք է քննութեան առնել...»⁴³⁹: Ինչպես տեսնում ենք, վրացիները որդեգրել էին «շատը պահանջելով քչին հասնելու» փորձված մարտավարությունը: Բայց արդյո՞ք դա նշանակում էր, որ Վրաստանն ընդհանրապես էր հրաժարվում Օլթիի նկատմամբ հավակնություններից. միանշանակ ոչ, քանի որ նրանց հետագա վարքագծի վերլուծությունը ապացուցում է հակառակը: Օրինակ, երբ Վրաստանի կառավարությունը որոշում է Հայաստանին վերադարձնել Թիֆլիսի գանձապետարանում գտնվող Կարսի մարզի գանձապետարանի գործերը, վերադարձնում է միայն Կարսի և Կաղզվանի շրջաններինը՝ հայտարարելով, թե միայն այդ շրջաններն է ճանաչում Հայաստանի անվիճելի մաս⁴⁴⁰:

Վերոնշյալ զեկուցագրում Բեկզադյանը ցավով արձանագրում է. «Այսպիսով հին վէճերին աւելացւեց եւս մի նոր հարց, որի մասին մեր դելեգացիան պիտի ունենայ կառավարութեան որոշ հրահանգը»⁴⁴¹: Եվս մեկ անգամ ամփոսանքով նկատենք, որ վրաց մենշևիկները շարունակ հակասում էին իրենք իրենց: Ջավախքի և Լոռու հարցերում փորձելով զիջումներ կորզել՝ Հայաստանին հորդորում էին ուշադրությունը սևեռել թուրքահայկական հողերում մեծ Հայաս-

⁴³⁹ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 92-93, նաև՝ նույն տեղում, ֆ 275, ց. 5, գ. 212, թ. 99-100:

⁴⁴⁰ Տե՛ս «Յառաջ», 5 օգոստոս, 1920, թիվ 165:

⁴⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 92-93, նաև՝ նույն տեղում, ֆ 275, ց. 5, գ. 212, թ. 99-100:

տան ստեղծելու գործի վրա: Այդ դեպքում ինչո՞վ հիմնավորել նրանց հավակնություններն այժմ արդեն Հայաստանի արևմտյան տարածքների նկատմամբ: Նրանց բերած հիմնավորումներին մենք ստորև կանդրադառնանք, բայց դրանք այնքան թույլ և փաստագուրկ են այն հիմնավորումների դեմ, որոնք հայկական կողմը բերում էր Հայաստանի ծովային ելքի անհրաժեշտության վերաբերյալ, որի դեմ վրացիներն այնքան ջանադրաբար և կատաղի պայքարում էին:

Հայ-վրացական խորհրդաժողովի առաջին նիստում որոշում կայացվեց նաև այն մասին, որ կողմերը հաջորդ նիստին սահմանավեճերի վերաբերյալ առաջարկներ և քարտեզ ներկայացնեն: Հաջորդ նիստը տեղի ունեցավ հուլիսի սկզբին: Վրացական պատվիրակությունը ներկայացրեց իր տարածքային պահանջները՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ այդ սահմանները ընդունելի կլինեն իրենց համար, եթե կողմերի միջև առկա բոլոր խնդիրները ամբողջությամբ լուծվում ստանան⁴⁴²: Սա էլ, ըստ երևույթին, շանտաժ էր, քանի որ տրանզիտի և մյուս հարցերը սահմանավեճերի հետ կապելով, վրացիները հայտնվում էին շահեկան վիճակում: Նույնիսկ մեզ համար ամենադժվարին իրադրության մեջ՝ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում, հայ-վրացական քննարկումները մենք սկսում էինք տրանզիտի խնդրից, իսկ վրացիները՝ սահմանավեճերի: Կարծում ենք՝ ամեն ինչ հասկանալի է:

Ներկայացված փաստաթղթում մանրամասն նկարագրվում էր հայ-վրացական սահմանաբաժանումը, ապա նշվում. «Այսպիսով Վրաստանը հրաժարվում է Լոռուց հոգուտ Հայաստանի, վերը բերված սահմաններում, չնայած, որ Լոռին և տնտեսապես, և պատմականորեն Վրաստանի անբաժան մաս է կազմում: Բացի դրանից՝ Վրաստանը հրաժարվում է Օլթիի շրջանից, չնայած պատմական և ազգագրական տեսանկյունից այդ շրջանի նկատմամբ ևս ունի անառարկելի իրավունքներ: Ինչ վերաբերում է Արդահանի ամբողջ շրջանին, ապա վրացական պատվիրակությունը հայտարարում է,

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 99, նաև՝ նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 154, թ. 168:

որ բացի պատմական և ազգագրական իրավունքներից, այդ շրջանը ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից Վրաստանի համար կյանքի կամ մահվան հարց է. բանն այն է, որ Բաթումի մարզը միշտ ապրել է միայն Արդահանի շրջանի սննդամթերքով, բացի դրանից, Բաթումի մարզի պաշտպանությունը, առանց Արդահանի շրջանի հարավային սահմաններին տիրապետելու, անհմաստ է: Սրան պատվիրակությունն իր պարտքն է համարում ավելացնել, որ նախ՝ Արդահանի շրջանը 1919 թ. մաքրվել և ազատագրվել է Կովկասի հարավարևմտյան հանրապետության ունեցություններից բացառապես վրացի զինվորների արյամբ, և երկրորդ՝ ինչքան հայտնի է պատվիրակությանը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը երբեք չի հայտարարել Արդահանի և Օլթիի շրջանների նկատմամբ իր հավակնությունների մասին»⁴⁴³:

Ցավով պետք է արձանագրենք, որ վիճելի հարցերը լուծելու պատրաստականությամբ խորհրդաժողով հրավիրած բարեկամ կողմերից մեկի այսպիսի մաքսիմալիստական տարածքային պահանջների առաջ քաշումը, մեղմ ասած, չի խոսում իրական բարեկամության մասին, էլ ուր մնաց հնարավորություն ստեղծել ռազմավարական կարևոր հարցերում հետագա համագործակցության համար:

Անդրադառնանք Լոռու և Օլթիի խնդրին: Շիտակ չեն վրաց պատվիրակները՝ ասելով, թե զիջում են վերոնշյալ շրջանները, որովհետև, ըստ փաստաթղթում բերված սահմանների նկարագրության⁴⁴⁴, վրացիները պահանջում էին ամբողջ Բորչալուի շրջանը՝ մինչև Սանահինը, ներառյալ և Օլթին⁴⁴⁴, իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջ Արդահանի շրջանին տիրապետելու հիմնավորումներին, ապա նկատում ենք, որ վրացիները դա բացատրում են Բաթումի մարզի պարենային և սահմանային անվտանգությամբ: Դրանք հիմնադուրկ բացատրություններ էին, քանզի, եթե Արդահանը պատկաներ Հա-

⁴⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 99, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 154, թ. 168:

^{*} Մենք տեքստում չբերեցինք սահմանների մասնագիտական-տեղանքային նկարագրությունը, քանի որ այն սովորական ընթերցողին ոչինչ չի ասում:

⁴⁴⁴ Տե՛ս Թիֆլիսի հայոց դիվանագիտական ներկայացուցչության թիվ 10 տեղեկագիրը: 25 հուլիսի, 1920 թ., ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 53:

յաստանին, ապա դա Բաթունի մարզի համար ոչ մի առումով սպառնալիք չէր հանդիսանա, քանի որ, այսպես թե այնպես, վրացիները տիրապետում էին հյուսիսային Արդահանին, դրանով հանդերձ՝ նաև Բաթունի մարզի հարավային սահմանը, այնպես որ ամենևին էլ կարիքը չկար հավակնելու գավառի հարավային սահմանագծին: Վրացիների մտադրություններն ավելի քան ակնհայտ էին. հավակնելով ամբողջ գավառին՝ նրանք ձգտում էին ծախողել Հայաստանի Կարս-Արդահան-Բաթուն կամ Արդահան-Լազիստան (Ռիզե, Աթինե) գծերով սեփական ծովային ելքի ծրագրերը, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին Հայաստանի հետագա զարգացման համար:

Արդահանի հետ կապված ևս մեկ խնդիր կար, որը ձգտում էր շրջանցել Վրաստանը: Դա Արդահանի բաժանման վերաբերյալ դեռևս 1919 թ. ապրիլին կնքված հայ-վրաց-անգլիական համաձայնությունն էր: Իրենց հիմնազուրկ բացատրություններով վրացիները փորձում էին չեղարկել այդ համաձայնագիրը: Ինչ վերաբերում է վրաց պատվիրակների այն լրացուցիչ հիմնավորմանը, թե 1919 թ. ապրիլին վրաց զորքերն են ազատագրել Արդահանը, պետք է ասենք, որ նախ վրաց զորքերի կողմից հարավային Արդահանի որոշ հատվածներ մուտք գործելն արդեն իսկ ձեռք բերված պայմանավորվածությունների խախտում էր, իսկ հայկական բանակն ու վարչությունն ինչպես ամբողջ Կարսի մարզում, այնպես էլ Արդահանի հարավում վստահորեն տիրապետում էին իրավիճակին, և հետո վրացիները մինչև անկախության հռչակումը երբեք էլ չեն հավակնել Արդահանին: Բավական է վերհիշել 1918 թ. մարտին տեղի ունեցած Տրապիզոնի խորհրդաժողովի անցքերը, որպեսզի համոզվենք, որ վրացիները ձգտում էին Կարսի և Արդահանի հաշվին հագեցնել թուրքերի ախորժակը, որպեսզի կարողանային փրկել Բաթունը: Դեռ ավելին, երբ 1918 թ. մարտի կեսերին հայկական կորպուսի հրամանատար Թովմաս Նազարբեկյանը խնդրում է վրացական կորպուսի հրամանատար գեներալ Գաբաևին հսկողության տակ վերցնել Արդահանի շրջանը (Կովկասյան ճակատի գրեթե ողջ ծանրությունն ընկած էր հայկական կորպուսի ուսերին, և ուժերի անբավարարության պատճառով էր Նազարբեկյանը դիմել Գաբաևի օգնությանը), վեր-

ջինս մերժում է՝ պատճառաբանելով, թե ինքը դրա համար ուժեր չունի⁴⁴⁵։ Իրականում վրացական կորպուսին հետաքրքրում էր միայն Բաթումի մարզի անվտանգությունը, որի սահմաններին էլ կանգնած էին վրացական ստորաբաժանումները։ Իսկ վրացական պատվիրակության վերջին լրացուցիչ հիմնավորումը, թե Հայաստանը երբեք հավակնություն չի ցուցաբերել Արդահանի և Օլթիի նկատմամբ, լուրջ չէ, քանի որ Կարսի մարզը արդեն միջազգայնորեն ճանաչված էր որպես Հայաստանի մաս, իսկ դեռևս Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին հայկական պատվիրակության ներկայացրած պահանջներում Օլթին և Արդահանի գավառի Կուր գետից հարավ ընկած տարածքները ներառված էին Հայաստանի սահմանների մեջ, ինչին քաջատեղյակ էր Փարիզի վեհաժողովի վրացական պատվիրակությունը։

Հայ-վրացական խորհրդաժողովի երկրորդ նիստում, ի տարբերություն վրացիների, հայկական պատվիրակությունը սահմանափակների վերաբերյալ առաջարկ չներկայացրեց։ Այս անգամ ձգձգումների քաղաքականություն էր որդեգրել Հայաստանի կառավարությունը։ Բանն այն է, որ այդ ժամանակ Փոթիում էր գտնվում Անգլիայի ուղարկած մեծաքանակ ռազմամթերքը, ուստի կառավարությունը որոշել էր երկու-երեք շաբաթ ձգձգել այդ հարցը, մինչև այն անցկացվի Հայաստան։ ՀՀ արտգործնախարարությունը Երևան կանչեց Վրաստանում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ստեփան Մամիկոնյանին՝ իրավիճակի մասին զեկուցում տալու և հրահանգներ ստանալու նպատակով, որը նաև վրացիների մոտ հետաձգումների հետ կապված արդարացում կլիներ⁴⁴⁶։

Ի պատասխան վրացիների մեծածավալ տարածքային պահանջներին՝ Հայաստանի կառավարությունն էլ իր հերթին մտադիր էր խորհրդաժողովին ներկայացնել տարածքային պահանջներ, որով Հայաստանի սահմանների մեջ պետք է ընդգրկվեին մինչև Խրամ գետը, ամբողջ Ախալքալաքը, Արդահանի ամբողջ շրջանը և

⁴⁴⁵ Տե՛ս Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հուշերը, Երևան, 1994, էջ 82։

⁴⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, ք. 94։

Բաթունի մի մասը՝ ճորոխի հովիտը, որը վրացիների հետ սակարկությունների հնարավորություն կընձեռներ⁴⁴⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, կրկին մեջտեղ է գալիս տարանցիկ փոխադրումների խնդիրը: Տրանզիտի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում հրատապ էր հանրապետությունների գոյության ողջ ընթացքում: Այս հարցին, բնականաբար, խորությամբ չենք անդրադառնա, քանի որ այն ուսումնասիրության այլ թեմա է: Սակայն այն անուղղակիորեն միշտ առնչվել է տարածքային խնդիրներին, որովհետև վրացական կողմը անընդհատ շահարկել է տրանզիտի հարցը՝ Հայաստանին տարածքային գիջումների մղելու հույսով: Իսկ երբ հայերն էին պայքարում սեփական ծովային ելքի համար, բախվում էին վրացիների մերժողական դիրքորոշմանը: Վերջիններս գոնե չէին էլ փորձում փոխգիջման գնալ, որ Հայաստանի կառավարությունն էլ իմանար, թե ինչի դիմաց է հրաժարվում ծովային ելքից: Բայց ոչ. Ախալքալաքը, Լոռին և Արդահանը պետք է իրենց պատկանեն, Հայաստանը պետք է սեփական ծովային ելք չպահանջի, և վերջինիս նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական թշնամական վերաբերմունքի համատեքստում փոխգիջումը պետք է լինի Վրաստանի տրանզիտային բարյացակամությունը: Գիշտ չէր, իհարկե, այս քաղաքականությունը: Փորձելով խեղդել բախտակից հարևանին՝ Վրաստանը, անշուշտ, արագացնում էր իր վախճանը: Ցավոտ է փաստել, որ երկու հարևաններն էլ, հաճախ տուրք տալով իրավիճակային թվացյալ ձեռքբերումներին, անտեսել են ապագային միտված գլոբալ շահերը: Հանուն արդարության, սակայն, պետք է ասել, որ Վրաստանի մենշևիկ վարիչներն անգերազանցելի էին այս հարցում, թեպետ Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունն էլ էր սայթաքումներ ունենում:

Հայ-վրացական տարածքային վեճերը հուլիս-օգոստոս ամիսներին լուծում չեն ստանում: Վրացիները շարունակում էին պահանջել Բորչալուի շրջանը, այդ թվում՝ Սանահինը, ամբողջ Ախալքալաքի ու Արդահանի շրջանները և Օլթիի մի մասը: Խորհրդաժողովը հուլիսի վերջերից ժամանակավորապես դադարեցնում է իր աշխա-

⁴⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

տանքները, վերսկսում՝ օգոստոսի կեսերին: Վրացական կողմն առաջարկում է առաջնահերթորեն լուծել չեզոք գոտու հարցը: Լորդ-կիպանիձեն հայտարարում է, որ այն մի չարիք է և երկու երկրների համար՝ մի շատ վտանգավոր վայր ներքին խռովությունների ու բուլչեհիկների ոտնձգությունների համար, և նա առաջարկում է տարածքը ժամանակավորապես բաժանել Հայաստանի ու Վրաստանի միջև: Հայաստանի կառավարությունը մերժում է այս առաջարկը՝ գտնելով, որ Բորչալուի մի մասը ժամանակավորապես Վրաստանին տալը հավասարազոր է մշտապես տալուն, ինչպես եղավ Ախալքալաքի շրջանի պարագայում⁴⁴⁸: Հայաստանի կառավարությունը կողմ էր սահմանավեճերի ամբողջական լուծմանը, հակառակ դեպքում այն պետք է հանձնվեր միջազգային արբիտրաժի դատին:

Մինչ ընթանում էին խորհրդաժողովի աշխատանքները, ամռան ընթացքում շարունակվում էին տարաբնույթ միջադեպերն Արդահանի շրջանում: Մասնավորապես Արդահանի վրացական հատվածից դեպի հայկական հատված էին ներթափանցում ավազակախմբեր՝ անասուններ գողանալու նպատակով: Եվ հայ զինվորներն ստիպված էին լինում նրանց հալածել դեպի հյուսիսային Արդահան, իսկ Բեկզադյանը վրացական իշխանություններից խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի Վրաստանի տարածքից ավազակներ չանցնեն Հայաստան⁴⁴⁹:

3.4. Արդահանի խնդիրը թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում

1920 թ. սեպտեմբերին բռնկվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Այն փաստացի հանգեցրեց Հայաստանի անկախության կորստին և էականորեն արագացրեց Վրաստանի անկումը: Թե ինչ ընթացք կստանար Արդահանի շուրջ հայ-վրացական վեճը, եթե չլիներ այս պատերազմը կամ, եթե չկործանվեին երկու հանրապետություններ-

⁴⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, գ. 607, ք. 83-84:

⁴⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 560, մաս I , ք. 164:

րը, դժվար է ասել. պատմությունը «եթեներ» չի ընդունում: Պատերազմի ընթացքում այս վեճը լուրջ զարգացումներ ունեցավ, որոնց ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը ակամա հանգեցնում են այն եզրահանգմանը, որ Վրաստանը, օգտվելով Հայաստանի ծանր, մղձավանջային վիճակից, թուրքերի հետ համագործակցաբար փորձում էր խլել Արդահանի շրջանը, ինչն արեց նաև Լոռվա պարագայում:

Դեռ նոր էր սկսվել պատերազմը, երբ վրաց իշխանություններն այս ուղղությամբ գործուն քայլեր ձեռնարկեցին: Սեպտեմբերի 30-ին վրացիները Չլդրի և Գյուլի շրջաններ են ուղարկում իրենց կողմից նշանակված գավառապետերին: Սա նշանակում էր, որ նրանք ուզում են հայերի ձեռքից խլել հարավային Արդահանի քաղաքացիական իշխանությունը: Դեսպան Բեկզադյանը բողոքում է վրաց արտգործնախարար Սաբախտարաշվիլուն՝ ակնարկելով, որ վրաց կառավարությունը կարող է կապ ունենալ թուրքերի հետ և (կամ) օգտվում է Հայաստանի ծանր վիճակից, բայց ստանում է հերքող պատասխան և հավաստիացումներ՝ Հայաստանի նկատմամբ բարի վերաբերմունքի մասին: Սակայն այդ ամենը հայկական կողմին հավատ չէր ներշնչում: Այս կապակցությամբ վարչապետ Օհանջանյանը հեռագրում է Բեկզադյանին. «...Կտրուկ կերպով բողոքեցեք Սաբախտարաշվիլիի առջև: Հասկացրեք, որ բացի իրենց խոստմանը հակասելուց՝ նման քայլերն անթույլատրելի են և կարող են իբրև մեր դեմ թշնամական վերաբերմունք դիտվել: Պահանջեցեք անմիջապես հեռացնել այդ շրջաններից վրաց իշխանության ներկայացուցիչներին, և բացատրեք, որ Արդահան գավառի Քռի աջ սահմանը ոչ մի դեպքում չպետք է խախտվի վրացիների կողմից: ...Երեկ ասացիք Սաբախտարաշվիլու խոսակցությունը, դա չի հաստատում Արդահանում նրանց բռնած դիրքով...»⁴⁵⁰:

Պարզ էր վրացիների բռնած դիրքը: Տրամաբանորեն այն տանում էր զինված ուժերով Արդահանի գրավմանը: Այդ անհանգստությունն արդեն նկատելի էր Հայաստանի կառավարությունում: Հոկտեմբերի 7-ին ռազմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է

⁴⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 79, ք. 147-148, նաև՝ նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, ք. 3:

Բեկզադյանին. «...Կկասկածենք, որ վրացիք ուրախ լինեն տաճկական արշավանքին, որ օգտվին գրավելու Արդահանը: Մեզ անհասկանալի է նրանց հանգստությունը Արդահանում: Կկասկածենք, որ երբ ջարդենք տաճիկներին, մեր դեմ ունենանք Արդահանում (վրացիներին – Շ. Թ.)...»⁴⁵¹: Հաջորդ օրը Բեկզադյանը պատասխանում է, որ Թիֆլիսում իրենք էլ են Արդահանի վերաբերյալ կարծում, որ վրացիք կարող են օգտվել հանգամանքից և գրավել⁴⁵²: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը շատ վճռական էր տրամադրված այս հարցում: Վերջինս գտնում էր, որ եթե վրացիները զինված ոտնձգություն ցուցաբերեն Արդահանի նկատմամբ, ապա իրենք ոչ մի խնդրի առջև չպետք է կանգ առնեն, և դա պետք է իմանան թե՛ վրացիները և թե՛ դաշնակիցները⁴⁵³:

Վրացիների զինված ներխուժումը հարավային Արդահան երկար սպասեցնել չտվեց՝ արդարացնելով հայկական կողմի հիմնավոր կասկածները: Հավանաբար հոկտեմբերի 9-ին (Թիֆլիս-Երևան մամակագրության ժամանակագրությունն ու բովանդակությունը համադրելով՝ համոզվում ենք, որ հոկտեմբերի 8-ի դրությամբ ներխուժումը դեռ չէր եղել) 30 զինվորներից ու մի քանի սպաներից բաղկացած վրացական մի ջոկատ մուտք է գործում Ջուրզուռա, որտեղ նրանք բարձրացնում են վրացական դրոշակը: Ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Ախալքալաքից Ջուրզուռա էր շարժվում մաս վրացական 8-րդ զոմարտակը: Այս ամենից վրդովված՝ վարչապետ Օհանջանյանը հեռագրում է Բեկզադյանին. «...Արդահանի շրջանի գրավումը վրացիք վերագրում են տեղական ազգաբնակչության հրավերին: Շտապ և կտրուկ կերպով պահանջեցեք վրացական կառավարությունից անմիջապես հեռացնել իրենց զորքերը Արդահանի մեր սահմաններից: Հակառակ դեպքում հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը կրնկնի նրանց վրա»⁴⁵⁴:

⁴⁵¹ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 150:

⁴⁵² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 151:

⁴⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 155:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 19, թ. 17:

Մինչև այժմ ականատես էինք լինում վրացիների կողմից Արդահանի նկատմամբ հավակնությունների ամենատարբեր անհիմն բացատրություններին, հիմա արդեն շրջանը գրավելու նույնքան անհիմն ու ստահոդ հիմնավորումների հերթն էր. իբր տեղի բնակչության ցանկությամբ են գրավել շրջանը: Մի՞թե Չլդըրի և Գյուլի քրդերի հիշողությունն այդքան կարճ էր, և նրանք մոռացել էին մոտ մեկուկես տարի առաջ իրենց նկատմամբ վրացի զինվորների կատարած բռնություններն ու թալանը. հազիվ թե: Որպես ապացույց՝ նշենք, որ դեռևս հոկտեմբերի սկզբներին Ախալքալաքից Չլդըր են ժամանում վրացի պաշտոնյաներ և չլդրցիներին առաջարկում ընդունել վրացական հպատակություն, սակայն վերջիներս մերժում են՝ հայտարարելով, որ իրենք մնում են Հայաստանի կառավարության հավատարիմ հպատակներ⁴⁵⁵:

Հոկտեմբերի 13-ին Բեկզադյանը տեսակցում է Սաբախտարաշվիլիի հետ: Բողոքելով Արդահանի գրավման համար՝ դեսպանը հայտնում է. «...Այժմ մեր զորքերը պիտի գնան գրավելու մեզ պատկանող Չլդըրը և Գյուլը և, եթե հանդիպելու լինենք այստեղ վրաց զորքերի հետ, ի՞նչ պիտի անինք. մի՞թե կռվինք...»⁴⁵⁶: Ակնարկն ավելի քան հասկանալի էր. մի՞թե սահմանավեճը զենքի ուժով է լուծվելու, մի՞թե հայ և վրաց զինվորներն իրար դեմ են դուրս գալու, իհարկե՝ ոչ, որովհետև ոչ վաղ անցյալի պատմությունից այդպիսի դառը դաս արդեն ունեինք:

Բարեբախտաբար, Զուրգունայում գործը դրան չհասավ: Հայ զինվորները հոկտեմբերի 13-ին ձերբակալեցին և բանտարկեցին ներխուժած վրացի զինվորներին⁴⁵⁷, բռնագրավեցին նրանց ձիերն ու հրացանները և պատառոտեցին բարձրացված վրացական դրոշակը⁴⁵⁸:

Սաբախտարաշվիլիի հետ վերոնշյալ հանդիպման ժամանակ Բեկզադյանը պաշտոնապես փոխանցում է նաև բողոքի նոտա, որ-

⁴⁵⁵ Տե՛ս Ռ. Տեր-Մինասյան, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2011, էջ 241:

⁴⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 13:

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18:

⁴⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23:

տեղ մանրամասն ներկայացնելով վրացական զորամասի կողմից Արդահանի շրջանի Չլդրի և Գյոլի տեղամասերի գրավումը, այն-
տեղ վրացական քաղաքացիական իշխանությունների հաստատու-
մը, Ջուրգունայում վրացական պետական դրոշի բարձրացումը, Ա-
խալքալաքից դեպի Արդահան վրացական 8-րդ գումարտակի ըն-
թացքը՝ նշում է, որ անթույլատրելի է սեփական տարածքների ան-
ձեռնմխելիության համար անողորձ թշնամու դեմ վճռական պատե-
րազմի դուրս եկած բարեկամ ժողովրդի նկատմամբ իրականացնել
թշնամական գործողություններ՝ ապօրինաբար զավթելով նրա տա-
րածքները: Ընդ որում՝ այդ պատերազմը, ըստ վրաց հանրության
միահամուռ կարծիքի, պաշտպանում է նաև հենց Վրաստանի պե-
տական շահերը: Ապա շարունակում է՝ նշելով, որ վրացական իշ-
խանությունների նմանատիպ վարքագիծը Արդահանի շրջանում,
գուզադիպելով թուրքական ներխուժման հետ, թշնամու դեմ
մարտնչող հայ ժողովրդի մոտ խորը հիասթափություն է առաջաց-
նում Վրաստանի կառավարության նկատմամբ, իսկ այդպիսի զգա-
ցողության առկայությունը հազիվ թե նպաստի հարևան հանրապե-
տությունների բնականոն հարաբերությունների ամրապնդմանը,
ինչքան էլ վերջիններիս կառավարությունները կամենան: Նոտայի
վերջնամասում պահանջվում է վրացական զորքերից շտապ մաքրել
հայկական տարածքները⁴⁵⁹: Այս նոտան իր բովանդակությամբ տի-
պիկ և պատկերավոր կերպով բնութագրում է վրացական մենշևիկ-
յան իշխանությունների հակահայ կեցվածքն ու բացահայտում վեր-
ջիններիս իրական նպատակները:

Ի վերջո, հայկական կողմի ճնշման ներքո, Վրաստանի
մենշևիկյան կառավարությունը զորքերը հարավային Արդահանից
դուրս հանելու կեղծ պատրաստակամություն ցուցաբերեց՝ որդե-
գրելով ձգձգումների և խուսանավման քաղաքականություն: Այժմ էլ
Արդահան մտնելու գլխավոր հիմնավորումներից մեկը իբր թուրքա-
կան հնարավոր ներխուժման վտանգը կանխելն էր: Վրացական կա-
ռավարությունը մեզանից երաշխիքներ էր պահանջում, որ իրենց
զորքերը ետ քաշելուց հետո թուրքերը չեն գրավի այդ տարածքը, ո-

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 17:

որը վիճելի է Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Այսպես վրացական կառավարությունը մեկ նետով երկու նապաստակ էր սպանում. մի կողմից վերահաստատում էր գավառի վիճելի լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից երաշխիքներ պահանջելով՝ հիմք էր ստեղծում գորքերը շրջանից դուրս չհանելու համար: Այս ամենին զուևարվեց նաև վրաց զինվորներին Ձուրզունայում բանտարկելու լուրը, որը շատ էր «վրդովեցրել» վրաց կառավարական շրջանակներին: Այս կապակցությամբ հոկտեմբերի 14-ին սուր խոսակցություն է տեղի ունեցել Բեկզադյանի և Սաբախտարաշվիլիի միջև, որտեղ վերջինիս դժգոհությանն ի պատասխան՝ Բեկզադյանը մշել է, որ մրանք չէին բանտարկվի, եթե ուրիշի հողի վրա իրենց դրոշը չպարզեին: Ի վերջո, ձեռք է բերվում պայմանավորվածություն, որ հայերը ազատ կարծակեն վրաց զինվորներին, իսկ վրացական գորքը դուրս կգա հարավային Արդահանից⁴⁶⁰: Հայկական կողմը անմիջապես կատարեց իր պարտավորությունը, սակայն վրացիները չէին շտապում դուրս հանել գորքերը: Հաջորդ օրը Բեկզադյանը նորից տեսակցություն ունեցավ Սաբախտարաշվիլիի հետ: Վերջինս Արդահանի վերաբերյալ այս անգամ առաջ է քաշում երկու առաջարկ. 1. վրացիք պահում են իրենց գորքերը Արդահանի հարավային մասում և գրավոր երաշխավորում, որ այդ հանգամանքը հետագայում վեճը լուծելիս ոչ մի առավելություն չի տալու, 2. մրանք քաշում են իրենց գորքերը, բայց հայերը երաշխավորում են, որ այդ տարածքը այնքան ամուր կպահեն, որ թուրքերն այնտեղ չմտնեն, ինչպես նաև վրացիներին են հանձնում Ախալքալաք-Արդահան խճուղին⁴⁶¹:

Ինչպես տեսնում ենք, վրաց արտգործնախարարը տարբեր հնարքներով փորձում է շրջանցել Բեկզադյանի արդարացի պահանջները. մի դեպքում ուղղակի համոզում է, որ իրենց գորքերը մնան գրավված տարածքներում՝ քաջ գիտակցելով, որ գրավոր երաշխավորությունը քաղաքական կատեգորիա չէ, հատկապես, որ մեր աչքի առաջ ունեինք Ախալքալաքի դառն օրինակը, իսկ մյուս դեպքում պահանջում է Ախալքալաք-Արդահան խճուղին, որը գրեթե

⁴⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, ք. 18:

⁴⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 23-24:

նույն է, ինչ Արդահանի շրջանին տիրելը: Իհարկե, այս խնդիրը քննարկելիս, հայոց դեսպանը հակառակվում է՝ նշելով, որ թերևս կարող է խոսք լինել միայն խճուղուց ազատ օգտվելու իրավունքի մասին: Այս «ներկայացումն» ավարտվում է, և ամեն ինչ պարզ է դառնում, երբ հոկտեմբերի 18-ին Սաբախտարաշվիլին պաշտոնապես գրավոր պատասխանում է Բեկզադյանի հոկտեմբերի 13-ի նոտային: Այստեղ պարզորոշ երևում է վրացական կառավարության՝ Արդահանը գրաված պահելու հստակ դիտավորությունը: Ահա այդ գրության հիմնական դրույթները. «Վրաստանի հանրապետության գործերով և ադմինիստրացիայով Արդահանի գավառի Չլդրի և Գյուլի շրջանների գրավման առիթով Ձեր հղած նոտային ի պատասխան հայտնում են հետևյալը. 1. ինչպես Ձեզ հայտնի է, Վրաստանի և Հայաստանի միջև վիճելի տարածքային հարցերի թվում է գտնվում նաև Արդահանի գավառը: Հետևաբար, չենք կարող չարտահայտել մեր զարմանքը Ձեր հայտարարության հետ կապված, որով Արդահանի գավառի Չլդրի և Գյուլի շրջանները որակում եք որպես Հայաստանի տարածքի մաս, իսկ գրավումը՝ անթույլատրելի բռնազավթում: Մենք գտնում ենք, որ մինչև այս վիճելի հարցի վերջնական լուծումը վրացական զորքերի այդտեղ գտնվելը նույնքան օրինական է, որքան հայկական զորքերինը և ադմինիստրացիայինը: 2. Բացի դրանից՝ ուշադրություն դարձնելով այն հանգամանքներին, որոնց հետևանքով Չլդրի և Գյուլի շրջանները գրավվեցին վրացական զորքերի և ադմինիստրացիայի կողմից, ակնհայտ է դառնում, որ գրավումն անհրաժեշտ էր ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Հայաստանի կենսական շահերի պաշտպանության համար: Այդ շրջանների բնակչության մեջ կազմավորվել են ավազակախմբեր ինչպես Վրաստանի դեմ, այնպես էլ հայկական զորքերի թիկունքում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար: Միաժամանակ նկատվեց Քենալ փաշայի զորքերի շարժումը Արդահանի ուղղությամբ, որոնք և կգրավեին այն, եթե վրացական զորքերն այնտեղ չմտցվեին: Դրա շնորհիվ թուրքերի հարձակումը Արդահանի վրա կասեցվեց, և դադարեցվեց ավազակախմբերի կազմավորումը...»⁴⁶²: Վերոհիշյալ

⁴⁶² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602 թ. 23:

արժեքավոր արխիվային փաստաթուղթը գրեթե ամբողջությամբ մեջքերեցինք՝ ապացուցելու վրաց մենշևիկների երեսպաշտությունը: Արդահանը վիճելի հռչակած վրացի կառավարիչները, հենվելով իրենց իսկ մոգոմածի վրա, օրինական են համարում ուրիշի տարածքի գրավումը: Նրանք պնդում են, թե իբր այդ գրավումը բխում է նաև Հայաստանի կենսական շահերից: Եթե Հայաստանի կառավարությունը, ելնելով անհրաժեշտությունից, իր տարածքում տեղաբաշխված զորքերը տեղաշարժում է մի տեղից մեկ այլ տեղ (տվյալ դեպքում Արդահանից Կարսի ճակատ՝ դիմակայելու այդ ուղղությամբ թուրքական առաջխաղացմանը), ապա դա արդյո՞ք նշանակում է ստիպողական տարահանում (Սաբախտարաշվիլին այդ նույն գրության մեջ հայկական զորքի տեղաշարժը դեպի Կարսի ճակատ «դիտարկում էր» որպես ստիպողական տարահանում, որով և հիմնավորում էր վրացական զորքի մուտքն Արդահան), և արդյո՞ք դա իրավունք է տալիս Վրաստանի կառավարությանը գրավել այդ տարածքները՝ իբր քենալականներին կանգնեցնելու և ավազակախմբերի դեմ պայքարելու համար. միանշանակ ոչ: Իսկ քենալականներն էլ թուրք-հայկական պատերազմի ողջ ընթացքում այդպես էլ Արդահանի ուղղությամբ չառաջացան՝ բացառությամբ Գյուլի տեղամասի հարավային հատվածի (Մերդենեկի ուղղություն), ինչն էլ մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վաղօրոք Արդահանի և Հայաստանի այլ տարածքների վերաբերյալ թուրք-վրացական գործարք էր կնքվել: Բայց դրա մասին ավելի ուշ կխոսենք: Ինչ վերաբերում է ավազակախմբերին, ապա ևս մեկ անգամ հիշենք, որ ողջ ամռան ընթացքում Արդահանի հայկական կայազորը ստիպված էր հալածել վրացական հատվածից ներթափանցած ավազակախմբերին: Ի վիճակի չլինելով ժամանակին վերջիններիս դեմ անհրաժեշտ պայքար կազմակերպելուն՝ վրաց իշխանավորները դրանով հիմնավորում են ուրիշի տարածք ներխուժումը, և դա այն դեպքում, երբ Արդահանի հայկական հատվածում տեղական վարչության արդյունավետ գործունեության շնորհիվ ոչ մի ավազակախմբի գոյության փաստ չի արձանագրվել: Գրության վերջում վրաց արտգործնախարարը, կեղծավորությամբ և շողոթորթելով, կրկին պնդում է, թե Չլդրի և Գյուլի

գրավումը եղել է ռազմավարական անհրաժեշտություն և ոչ մի կերպ չի կարող համարվել հարցի վերջնական լուծում:

Ի դեպ փաստենք, որ նման վարքագիծը վրաց իշխանավորների համար դարձավ առօրյա գործունեության մարտավարություն: Օգտվելով ռազմաճակատում հայոց բանակի անհաջողություններից՝ վրացիներն անընդհատ կրկնում էին նույն երգը: Որպես ասվածի ապացույց՝ բերենք Բեկզադյանի հերթական՝ հոկտեմբերի 23-ի հեռագիրն Օհանջանյանին. «Այսօր տեսակցեցի Սաբախտարաշվիլիի հետ. կտրուկ կերպով հավաստիացրեց, որ Արդահանի շրջանում նոցա միակ նպատակն է պահել քաղաքը և կանխել թուրքերի առաջխաղացումը: Ոչ մի ուրիշ նպատակի և մանավանդ շրջանը գրավելու մասին խոսք չի եղել չի կարող: Հավաստիացրեք ձերոնց, ասաց միմիստրը, որ մենք ոչ մի վեճ հայերի հետ զենքով վճռելու դիտավորություն չունենք: Եթե թուրքերը առաջ խաղային դեպի Արդահան, մենք պիտի կռվեինք և ոչ մի դեպքում չենք կարող միանալ տաճիկների հետ հայերին վնասելու դիտավորությամբ: Համոզեցեք ձերոնց, որ ձեր պարտությունը մեր պարտությունն է, և մենք սրտատրոփ սպասում ենք ձեր հաղթություններին իբրև մեր փրկության...»⁴⁶³:

Եթե իրոք մեր պարտությունը վրացիների պարտությունն էր և մեր հաղթանակը նրանց փրկությունը, և եթե նրանք պատրաստ էին կռվել թուրքերի դեմ Արդահան ներխուժելու դեպքում, ապա ի՞նչն էր խանգարում վրաց կառավարությանը Հայաստանի հետ ուս ուսի տված կռվել ընդհանուր վտանգի դեմ, չէ՞ որ դա էր ենթադրում առողջ տրամաբանությունը, և ոչ թե ոսոխի դեմ անհավասար կռվում մարտնչող հայկական բանակի թիկունքում ներխուժել հայկական տարածք և կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Կամ թե ինչո՞ւ, ռազմակալելով Արդահանի շրջանը, զինաթափեցին հայ բնակչությանը⁴⁶⁴, չէ՞ որ զինված հայերը թուրքերի դեմ հուսալի դաշնակից

⁴⁶³ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, ք. 31-32:

⁴⁶⁴ Տե՛ս «Յառաջ», 10 յոկտեմբեր, 1920, թիվ 221, նաև՝ «Ժողովուրդ», 10 հոկտեմբեր, 1920, թիվ 169:

կլինեին: Սրանք հարցեր են, որոնց մենչևիկ վարիչները հաստատ անկեղծ ու շիտակ պատասխան չեն կարող տալ:

Հոկտեմբերի կեսերին Բեկզադյանի նկատվող մեղմ և զիջողական պահվածքը Վրաստանի հետ հարաբերություններում մի կողմից պայմանավորված էր տրանզիտի մշտական խնդրով, մյուս կողմից՝ նա հույս ուներ դաշնակիցների կոլեկտիվ ճնշման ներքո Վրաստանին դուրս բերել բուլշևիկների դեմ՝ ուղղորդելով նրան դեպի Ղազախ և Ադստաֆա, որը մեզ հնարավորություն կտար լրացուցիչ ուժեր նետելու դեպի արևմտյան ճակատ՝ թուրքերի դեմ⁴⁶⁵: Բայց արդեն ամսվա վերջին նա հասկացավ, որ Վրաստանի հետ կապված բոլոր հույսերը սին են: Հոկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում հայ և վրաց պատվիրակությունների երկու նիստ, որտեղ էլ քննարկումների արդյունքում պարզ է դառնում, ինչպես դա արձանագրել է իր զեկուցագրում դեսպան Բեկզադյանը, որ «վրացիները մեզ հետ չեն կուելու եւ այլեւս նրանց վրայ որեւէ յոյս դնելու չէ, եթէ նրանք չխանգարեն մեր մոբիլիզացիային (Վրաստանում բնակվող հայաստանահպատակների զորակոչին – Շ. Թ.) եւ տրանզիտին, եւ տան իսկապէս դիրութիւններ որոշ կարելոր ապրանքներ արտահանելու այստեղից եւ Բաթումից - դա ամենամեծ աջակցութիւնը պիտի համարել, որը նրանք այժմ տրամադիր են մեզ անելու...»⁴⁶⁶: Սակայն երբ կարդում ենք գեներալ Քիշնիշևի նոյեմբերի 16-ին այս թեմայով Ռուբենին հղված հերթական զեկուցագիրը, հասկանում ենք, որ Վրաստանից Հայաստանին իրական օգնություն չի լինելու. «...Նրանցից օգնություն սպասել չարժե», – գրում է Քիշնիշևը⁴⁶⁷:

Թիֆլիսում բրիտանական ներկայացուցիչ գնդապետ Ստոքսը ևս բավականաչափ ջանքեր թափեց այս ուղղությամբ, սակայն ի վերջո նա էլ եկավ այն համոզման, որ վրացիները հայերին զինված աջակցություն չեն ցուցաբերելու⁴⁶⁸: Անգլիական վերջին զինվորները Բաթումից հեռացել էին դեռևս հուլիսին, դաշնակիցներն այլևս

⁴⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, ք. 20-21:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, ք. 42:

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 221, ք. 148:

⁴⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 602, ք. 43:

մեծ ազդեցություն չունեին տարածաշրջանում, այստեղ արդեն գլխավոր խաղացողները բոլշևիկներն ու քեմալականներն էին: Հիշենք նաև, որ հոկտեմբերին ընթանում էին բանակցություններ բոլշևիկների ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ՝ հայ-ռուսական հաշտության պայմանագիր կնքելու համար, և մեր դիվանագիտությունն այս հանգամանքը ևս ձգտում էր օգտագործել Արդահանի պաշտպանության համար: Բեկզադյանի՝ Օհանջանյանին ուղղված հոկտեմբերի 23-ի հեռագրում կարդում ենք. «...Ես ուզում եմ առաջարկել նրանց (բոլշևիկներին – Շ. Թ.) մի զինվորական ուղարկել Ղարս՝ մերոնց հետ որոշ համաձայնության գալու Արդահանի շրջանի պաշտպանության մասին...»⁴⁶⁹: Ըստ երևույթին, խոսքը գնում էր շրջանը վրացիներից պաշտպանելու մասին:

Շարունակվում էր մոլեգնել թուրք-հայկական պատերազմը, և հայոց բանակի անհաջողություններին զուգահեռ ավելանում էին Վրաստանի կառավարության տարածքային պահանջները: Կարսի անկման լուրը ստանալու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին, Սաբախտարաշվիլին իր մոտ է հրավիրում Բեկզադյանին: Տեղի է ունենում ծանր զրույց, որտեղ վրաց արտգործնախարարը, փաստելով Կարսի անկումը, ասում է. «...Եթե դա այդպես է, բնական է, որ թուրքերը կարող են անցնել Ալեքսանդրապոլ, իսկ այդ դեպքում վտանգվում է նեյտրալ զոնան, որտեղից Վորոնցովկայի վրայով նրանք կարող են անցնել դեպի Վրաստան...»⁴⁷⁰: Եվ, որպեսզի դա տեղի չունենա, Սաբախտարաշվիլին Հայաստանի կառավարությանն առաջարկում է թույլ տալ գրավել չեզոք գոտին: Բնականաբար Բեկզադյանը մերժում է այդ առաջարկը՝ այն համարելով ևս մեկ ապացույց, որ վրացիներն օգտվում են հայերի նեղ վիճակից, փոխանակ օգնեին միասին ետ մղել տաճիկներին, որի համար հարկավոր էր Մերդենեկում կանգնած վրացական 3000-անոց զնդի աջակցությունը: Սակայն Սաբախտարաշվիլին պնդում է առաջարկը՝ մեղադրելով հայերին, որ Արդահանում էլ դեմ էին վրացական զորքի տեղակայմանը, իսկ

⁴⁶⁹ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 19, թ. 32:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 150:

հիմա զորքերը քաշում են այնտեղից⁴⁷¹: Իհարկե, վրացիները շատ լավ գիտակցում էին, որ արևմտյան ռազմաճակատի վճռորոշ տեղամասը Կարսն էր, որտեղ կենտրոնացել էին ճակատի բոլոր ուժերը, այդ թվում՝ նաև Արդահանում տեղակայված զորամասերը, և շրջանից զորքերի դուրսբերումը միմիայն պայմանավորված էր դրանով, բայց վրացական կառավարությունը, շահարկելով ստեղծված փաստացի իրավիճակը, փոխանակ զինական աջակցություն ցույց տար (ինչպես իրավացիորեն մեղադրում էր Բեկզադյանը), հանդիսատեսի նման թիկունքից հետևում էր հայերի կենաց ու մահու գոյամարտին: Արդահանի շրջանում մնացած միակ հայկական զորախումբը Գյուլի հարավում գտնվող Մերդենեկի զորամասն էր՝ Սեպուհի գլխավորությամբ, որն էլ դեպի Կարսի մատույցները նահանջի հրաման ստացավ հոկտեմբերի 29-ի գիշերը՝ Կարսի կռվի նախօրեին⁴⁷²:

Վերոնշյալ գրույցի ընթացքում Սաբախտարաշվիլին ևս մեկ առաջարկ ներկայացրեց, որ հայկական կողմը թույլատրի վրացիներին ազատ օգտվել Ախալքալաք-Արդահան խճուղուց⁴⁷³: Բայց սա արդեն ձևական առաջարկ էր: Կարսի անկումից հետո թուրքերը առաջացան դեպի Ալեքսանդրապոլ, և Կարսի ռազմաճակատի հայկական բոլոր ուժերը կենտրոնացել էին Ալեքսանդրապոլի մատույցներում: Քենալականներն այդպես էլ չչարժվեցին Արդահանի վրա, և շրջանը, փաստորեն, միանձնյա տնօրինում էին վրացական զորքերն ու վարչությունը:

Թուրք-հայկական պատերազմն ավարտվեց Հայաստանի պարտությամբ, որը հանգեցրեց Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Թվում էր, թե Վրաստանը ճիշտ էր կողմնորոշվել և շահած դուրս եկել այդ իրադարձություններից: Արդահանը գրավել էր, Լոռու չեզոք գոտին ևս ամրագրել էր նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական պայմանագրով, Ախալքալաքը գրավել էր դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին և ամ-

⁴⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 151:

⁴⁷² Տե՛ս Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը: Անհայտ գրողի օրագիրը, կազմ. և հրատ. Ս. Հարությունյանը, Երևան, 1993, էջ 106:

⁴⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 152:

րագրել էր 1919 թ. հունվարյան հայ-վրացական հաշտության խորհրդաժողովում: Սակայն դա այդպես չէր: Հայաստանի հետ հարցերը լուծելուց հետո քեմալականները թնդանոթներն ուղղեցին Վրաստանի դեմ: Նրանք Վրաստանից պահանջեցին անհապաղ զորքերը դուրս բերել Արդահանի շրջանից⁴⁷⁴, ապա, խախտելով թուրք-վրացական ենթադրյալ դաշինքը⁴⁷⁵, 1921 թ. փետրվարի 23-ին գրավեցին Արդահանը, հետո ներխուժեցին Ախալքալաքի գավառ⁴⁷⁶: Արդահանը գրավելու հարցում, ըստ էության, բուլշևիկներն աջակցում

⁴⁷⁴ Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները..., էջ 433:

⁴⁷⁵ Այդ դաշինքի մասին հստակ գրել է Ա. Խատիսյանը, ըստ որի՝ Ալեքսանդրապոլի բանակցությունների ընթացքում՝ նոյեմբերի 29-ին, Կարաբեքիր փաշան ասել է, որ Անգորայի ներկայացուցիչներ Յուսուֆ Քեմալ բեյը և Ալի Ֆուատ փաշան 1920 թ. ամռանը եղել են Թիֆլիսում և Վրաստանի կառավարության հետ դաշինք են կնքել, համաձայն որի՝ հայ-թուրքական պատերազմ ծագելու դեպքում Վրաստանը պետք է չեզոքություն պահպաներ, ինչի դիմաց կստանար Բորչալուի, Ախալքալաքի և Արդահանի գավառները (տե՛ս **Խատիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 307): Քյազիմ Կարաբեքիրի տեղեկությունը կարելի է և կասկածելի համարել՝ ելնելով հայերի և վրացիների մեջ սեպ խրելու թուրքական ավանդական քաղաքականությունից: Սակայն կան համազամանքներ, որոնք հաստատում են այդ դաշինքի գոյությունը: Խատիսյանը գրում է, որ այդ խոսակցության մասին ինքը հետագայում պատմել է վրացներին գործերի նախարար Ն. Ռամիշվիլուն, որն այդ բոլորը հերքել է, սակայն, ըստ Խատիսյանի, հետագայում Մ. Քեմալը հրամայել է քննություն անցկացնել, թե որտեղից է Խատիսյանն ստացել այդ տեղեկությունը (տե՛ս նույն տեղում): Այստեղից էլ հետևություն, որ վրաց գործիչները խիստ անհամզաստացել են գաղտնիքի բացահայտումից և այդ մասին հայտնել են Անկարա: Առավել զորեղ ապացույց է այն, որ, իրոք, վերոնշյալ քեմալական գործիչները եղել են Թիֆլիսում, բանակցել են ժողովաճիայի ու Գեգեչկորու հետ և ձեռք են բերել որոշակի պայմանավորվածություններ: Ղրանից հետո Բաքվում ընթացող Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարին մասնակցող թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյը, բուլշևիկների հետ ևս համաձայնեցնելով, Բաքվից Անկարա լակոնիկ և խորհրդավոր հեռագիր է հղում. «Ճանապարհները բաց են»: Այս ամենը մանրամասնորեն շարադրված է Կ. Պոլսում լույս տեսնող «ժուռնալ դը Օրիան» թերթում հոկտեմբերի 19-ին հրապարակված «Ինչպե՞ս քեմալականները վճռեցին հարձակվել Հայաստանի վրա» հոդվածում: Հաջորդ օրն այդ հոդվածը արտատպել է «Ճակատամարտը» (տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 20 հոկտեմբերի, 1920, թիվ 584 (2405)): Այս հոդվածն արտատպել է նաև «Մշակը» նոյեմբերի 5-ի և 11-ի համարներում (Տե՛ս **Զոհրաբյան Է.**, 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 149):

⁴⁷⁶ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 329:

էին քեմալականներին: Ինչպես գրում է Նոյ Ժորդանիան, «...պարզ էր, որ այդ ժամանակ Մոսկվան գնել էր Թուրքիայի չեզոքությունը՝ Արդահանի և Արդվինի շրջանները զիջելով: Դա հաստատվեց շուտով թիկունքից մեզ վրա թուրքական զորքերի հարձակմամբ...»⁴⁷⁷: Եվս մեկ անգամ ապացուցվեց մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրի սնանկությունը:

Քեմալ-բուլշևիկյան ճնշման ներքո փետրվարի 25-ին՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից մոտ երեք ամիս անց, խորհրդայնացավ նաև Վրաստանը:

1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ողջ Կարսի մարզը, այդ թվում՝ Արդահանի և Օլթիի գավառները, բուլշևիկների թեթև ձեռքով ամրագրվեցին Թուրքիայի կազմում: Տարածքային հարցերում քեմալականները Մոսկվայի խորհրդաժողովում վճռական համառություն ցուցաբերեցին: Այդ առիթով Չիչերինը հեռագրում է Մդիվանուն. «...Թուրքերը ծայրաստիճան համառություն են ցուցաբերում, իսկ մենք ոչ մի դեպքում զիջել չենք կարող: Այժմ առևտուր է գնում: Մենք տալիս ենք Կարսը, Արդահանը, բայց ոչ մի դեպքում չենք կարող հանձնել Բաթումը...»⁴⁷⁸: Պարզ է, որ զիջել չկարողանալը վերաբերում էր Բաթումին, իսկ Կարսն ու Արդահանը բուլշևիկները դյուրությամբ զիջեցին թուրքերին՝ պատճառաբանելով «խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական դժվարություններով», սակայն իրականում ձգտում էին քեմալականներին ետ պահել զուգահեռաբար ընթացող Լոնդոնի խորհրդաժողովում Անտանտի տեությունների գիրկը նետվելու գայթակղությունից:

Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում վերջին անգամ Արդահանի հարցը շոշափվել է 1945 թ. Պոտսդամի խորհրդաժողովում: Ի պատասխան Թուրքական կողմի ԽՍՀՄ-ի հետ դաշինք կնքելու առաջարկի՝ խորհրդային պատվիրակությունը որպես նախապայման պահանջում է վերադարձնել Հայաստանից և Վրաստա-

⁴⁷⁷ **Жордания Н.**, Моя жизнь, стр. 115.

⁴⁷⁸ **Քառյան Ս.**, Հայաստանի միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1921 թվականներին, Երևան, 2005, էջ 125-126:

նից խլված տարածքները⁴⁷⁹: ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Մոլոտովը հայտարարում է, որ 1921 թ.-ին թուրքերը, օգտվելով Խորհրդային պետության թուլությունից, պոկեցին Խորհրդային Հայաստանի մի մասը: Հայերը Խորհրդային Միությունում իրենց վիրավորված են զգում⁴⁸⁰: Մոլոտովը Խորհրդային Հայաստանից և Վրաստանից խլված տարածքներ համարում էր Կարսի, Արդահանի և Արդվինի շրջանները⁴⁸¹: Սակայն Ստալինը Թուրքիայից պահանջվող տարածքների բաշխման սեփական պատկերացումն ուներ: Նա գտնում էր, որ Կարսի շրջանը պետք է մտնի Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ, իսկ Արդահանի շրջանը՝ Վրաստանի: Ստալինը դա հիմնավորում էր նրանով, որ այդ շրջանները մինչև Առաջին աշխարհամարտը համապատասխանաբար Հայաստանի և Վրաստանի մաս են կազմել⁴⁸²: Պարզից էլ պարզ էր, որ Ստալինը խեղաթյուրում էր պատմական իրականությունը՝ Արդահանի, ինչպես նաև Արդվինի շրջանները Խորհրդային Վրաստանին միացնելու միտումով:

Երկու երկար ու ձիգ տարիներ հարևան երկրները վիճեցին Արդահանի համար, բայց այն բաժին հասավ Թուրքիային: Կարծում ենք, որ հայ և վրացի մեթոդյա քաղաքագետները, վերլուծաբանները, դիվանագետները, պետական գործիչները և վերջապես իշխանության ղեկին կանգնած մարդիկ կանեն անհրաժեշտ հետևություններ, լավ կսերտեն պատմության դառը դասերը և միջազգային ու տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում ճիշտ կկողմնորոշվեն երկկողմ հարաբերություններում:

⁴⁷⁹ См. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945гг., т. VI, Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав-СССР, США и Великобритании (17 июля- 2 августа 1945г.), сборник документов, Москва, 1984, стр. 135.

⁴⁸⁰ См. там же, стр. 37.

⁴⁸¹ Տե՛ս **Կորхмязян Ք.**, Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав-СССР, США и Великобритании, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Երևան, 1996, թիվ 16, էջ 26:

⁴⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

*
* *

Ծովային ելքի իրավունքը պետությունների անքակտելի իրավունքներից մեկն է և անվերապահորեն ճանաչվում է միջազգային հանրության կողմից: Ուստի այսօրվա քաղաքակիրթ աշխարհում ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքների պաշտպանությունը գտնվում է ժամանակակից միջազգային իրավունքի ուշադրության կենտրոնում: Այս առումով շատ մեծ է միջազգային ծովային իրավունքի նշանակությունը բոլոր պետությունների, այդ թվում՝ նաև ծովեզերք չունեցող, ներմայրցամաքային պետությունների համար, ինչպիսին է Հայաստանի Հանրապետությունը: Ծովեզերք չունեցող պետություններն ունեն դեպի ծով մուտքի իրավունք, այդ թվում՝ իրավունք, որպեսզի իրենց դրոշի ներքո նավերը նավարկեն ծովում⁴⁸³: Ծովեզերք չունեցող պետությունների իրավունքները հստակորեն ամրագրված են «Ծովային իրավունքի» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայում⁴⁸⁴:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ծովային ելքը նախևառաջ անհրաժեշտ է բեռնափոխադրումների և առևտրի համար, հետևաբար միջազգային իրավունքն անդրադարձ է կատարել նաև այս խնդրին: 1965 թ. հուլիսի 8-ին Նյու Յորքում ընդունվել է «Դեպի ծով ելք չունեցող պետությունների տարանցիկ առևտրի մասին» կոնվենցիան, որտեղ մանրամասնորեն շարադրված են ծովային պետությունների նավահանգիստները հավասար պայմաններով օգտագործելու, տարանցիկ բեռնափոխադրումների և խնդրի հետ առնչվող բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ ծով չունեցող պետությունների իրավունքները⁴⁸⁵:

Նշենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է վերոնշյալ կոնվենցիաներին: Ներկայումս ՀՀ Ազգային ժողովում քննարկվում է 1948 թ. ընդունված «Միջազգային ծովային կազմա-

⁴⁸³ Տե՛ս **Քոչարյան Վ.**, Միջազգային իրավունք, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2002, էջ 309:

⁴⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս http://www.un.org/res/un%20Treaties/XII_1.pdf

⁴⁸⁵ Մանրամասն տե՛ս http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/EU_Other/UN_Transit_Trade/UN_CTTLS_am.pdf

կերպության մասին» կոնվենցիային միանալու հարցը, որը 2016 թ. հոկտեմբերին դրական եզրակացության է արժանացել ՀՀ ԱԺ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովում: Սույն կոնվենցիայով նախատեսվում է դյուրացնել միջազգային առևտրում ներգրավված նավափոխադրումների վրա ազդող կառավարությունների խտրական գործողությունների և անհարկի սահմանափակումների վերացումը՝ խթանելով նավափոխադրման ծառայությունների մատչելիությունը համաշխարհային առևտրում:

Ելնելով սրանից, ևս մեկ անգամ փաստենք, որ Թուրքիան, շրջափակման ենթարկելով Հայաստանը, կոպտորեն խախտում է նաև Հայաստանի ծովային ելքի իրավունքը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրի հետևանքների վերացման և հայկական պատմական հողերի հաշվին Հայաստանի տարածքների ընդարձակման գործին: Հայաստանի կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ ծովային ելքի ձեռքբերումն էր: Սակայն, սահմանների ընդլայնման և ծովային ելքի ձեռքբերման համար պայքարում Հայաստանը բախվում է որոշ շահագրգիռ պետությունների անհամաձայնությանը: Դրանց մեջ իրենց կարևորությամբ առանձնանում են հայ-վրացական տարակարծությունները:

Այս խնդիրների ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները:

1. Ծովային ելքի հարցը Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայություններից մեկն էր: Խնդրի լուծման համար իրական հնարավորություն էր ընձեռում Փարիզի վեհաժողովը: Հետևաբար թե՛ կառավարությունը, թե՛ Փարիզում գործող հայկական զույգ պատվիրակությունները ջանք ու եռանդ չէին խնայում այդ հույժ կարևոր հարցի լուծման գործում:

2. Սկզբնապես հայ պատվիրակները ծովային ելք էին պահանջում և՛ Միջերկրական և՛ Սև ծովերով՝ հիմնավորելով, որ միայն Սև ծով ելքի պարագայում Հայաստանը հնարավորություն չի ունենա սերտ հարաբերություններ հաստատելու Արևմուտքի հետ և առաջվա պես կմնա Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական ազդեցության տակ: Ուստի Հայաստանը պահանջում էր Կիլիկիան՝ որպես Միջերկրականի ափը դուրս գալու հնարավորություն: Սակայն Կիլիկիայի նկատմամբ Անտանտի տերությունների կողմից ճանաչված ֆրանսիական հավակնությունները հայ պատվիրակներին ստիպեցին հրաժարվել Կիլիկիայի նկատմամբ պահանջից:

3. Որպես Հայաստանի դեպի Սև ծով ելքի հիմնական տարբերակ՝ առաջ քաշվեց Տրապիզոնը: Այս գաղափարին աջակցում էին Անգլիան և ԱՄՆ-ը, բայց Ֆրանսիան տարբեր սուբյեկտիվ պատճառաբանություններով դեմ արտահայտվեց այս լուծմանը՝ մի կողմից

հակադրվելով անգլիական շահերին, մյուս կողմից՝ ձգտելով սերտացնել հարաբերությունները քեմալականների հետ՝ Թուրքիայի տարածքում կոնցեսիաներ (տնտեսական մենաշնորհներ) ձեռք բերելու նպատակով։ Սրան գումարվեց նաև պոնտահույների բարձրացրած աղմուկը, որոնք տեղական և Եվրոպայում ստեղծած կազմակերպությունների միջոցով ձգտում էին Պոնտոսում երկրորդ հունական պետություն ստեղծել կամ Հայաստանի հետ համադաշնություն կազմել։ Այդ դեպքում Հայաստանը Տրապիզոնով միայն տնտեսական ելքի հնարավորություն կունենար, որը չբավարարեց հայկական կողմին։ Սակայն 1920 թ. օգոստոսի սկզբին հայ պատվիրակները, խուսափելով հույների հետ առճակատումից, հրաժարվեցին Տրապիզոնի պահանջից, թեև Վ. Վիլսոնի նոյեմբերի 22-ի իրավաբար վճռով այն նախատեսվեց մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ։

4. Որպես Հայաստանի՝ դեպի Սև ծով ելքի մյուս հնարավոր տարբերակ՝ քննարկվեց Լազիստանը՝ իր Ռիզե և Աթինե նավահանգիստներով։ Այս տարբերակին դեմ արտահատվեց Անգլիան, քանի որ վերջինս ծրագրել էր Աջարիայում ստեղծել խամաճիկ պետություն և Լազիստանը կցել դրան։ Այս հարցում գլխավոր խոչընդոտներից մեկը դարձավ Վրաստանի դիրքորոշումը։ Փարիզի վեհաժողովի վրաց պատվիրակները ևս համոզեց եկան Լազիստանի պահանջով՝ այն հիմնավորելով պատմական իրավունքով և լազերի վրացական ծագմամբ։ Այստեղ հատկանշականն այն է, որ վրացիները ցուցադրաբար Լազիստանի նկատմամբ հավակնություններ ներկայացրին միայն այն ժամանակ, երբ Եվրոպայում սկսվեց քննարկվել այն Հայաստանին հանձնելու հարցը։

5. Հայաստանի, ինչպես նաև ողջ Անդրկովկասի համար ծովային ելքի ամենահարմարավետ տարբերակը Բաթումն էր։ Այս տարբերակին կողմ էին Անտանտի պետությունները, այդ թվում՝ նաև Անգլիան, որն արդեն 1920 թ. գարնանը վերջնականապես հրաժարվել էր Աջարիայի վերաբերյալ իր նախկին ծրագրերից և մտորում էր այն հանձնել Վրաստանին։ Մեծ տերությունները միաժամանակ ձգտում էին Բաթումը հռչակել *Porto franco*՝ ազատ նավահանգիստ, որով կկարողանային պահպանել իրենց տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը տարածաշրջանում և զսպել Բաթումի նկատ-

մամբ բուլճարիկների ու քեմալականների հավակնությունները: Բայց վրաց մենշևիկյան կառավարությունը կտրուկ կերպով պահանջեց քաղաքը և նավահանգիստը անվերապահորեն մտցնել Վրաստանի կազմի մեջ՝ պարտավորվելով Չայաստանի և Ադրբեջանի համար ազատ ելք ապահովել դեպի ծով, սակայն հետագայում Չայաստանի մասով այդ պարտավորությունը երբեք պատշաճ չկատարեց:

6. Բաթումով և Լազիստանով ծով դուրս գալու ենթակառուցվածքները ապահովելու նպատակով Չայաստանի կառավարությունը ծրագրում է ճորոխի ձախափնյա հովտով կառուցել Կարս-Բաթում սեփական երկաթուղին՝ դեպի Ռիզե կամ Աթինե ճյուղավորումով՝ միաժամանակ Բաթումում սեփական նավահանգիստ պահանջելով: Չայկական կողմի այս նախաձեռնությունն ու պահանջը, ինչպես նաև ճորոխ գետով հայ-վրացական սահմանագծման պահանջը մերժվում են վրաց պատվիրակների կողմից՝ բացահայտելով Չայաստանի ծովային ելքի հարցում վրաց մենշևիկների չկամությունը:

7. Ձգտելով ամրապնդվել Անդրկովկասում՝ Խորհրդային Ռուսաստանը 1920 թ. մայիսի 7-ին պայմանագիր ստորագրեց Վրաստանի հետ՝ ուղնահարելով Չայաստանի տարածքային շահերը: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանը Վրաստանի անբաժանելի մաս ճանաչեց նախկին Ռուսական կայսրության Բաթումի և Թիֆլիսի նահանգները՝ որոշելով հայ-վրացական վիճելի տարածքների ճակատագիրը հոգուտ Վրաստանի և բացառելով Բաթումով Չայաստանի ազատ ծովային ելքի հնարավորությունը:

8. Ենթարկվելով Վրաստանի կառավարության, Խորհրդային Ռուսաստանի և Անգլիայի կառավարությունում Անդրկովկասից հեռանալու կողմնակիցների աճող ճնշումներին՝ Բրիտանական հրամանատարությունը դուրս հանեց Բաթումի կայազորը և 1920 թ. հուլիսին քաղաքն ու մարզը հանձնեց Վրաստանին: Սակայն շուտով Բաթումը կռվախնձոր դարձավ քեմալականների ու բուլճարիկների միջև և Խորհրդային Վրաստանի հսկողության ներքո մնաց միայն բուլճարիկների կոշտ միջամտությամբ՝ 1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրով:

9. Հայաստանի ծովային ելքի, մերձսևծովյան տարածքների (Լազիստան, Բաթում) և դրանց նախադուռ հանդիսացող Արդահանի հետ կապված բոլոր բանակցություններում, քննարկումներում, խորհրդակցություններում և բանավեճերում (Լոնդոնի խորհրդաժողով՝ 1920 թ. փետրվար-ապրիլ, Փարիզյան քննարկումներ՝ 1920 թ. ապրիլի 13-17, Սան Ռեմոյի խորհրդաժողով՝ 1920 թ. ապրիլի 18-26 և այլն) ակնհայտ էր վրաց-ադրբեջանական ներդաշնակ համագործակցությունը: Վերջիններս, չքողարկելով Վրաստանի նկատմամբ իրենց պահանջները, աշխատում էին սեպ խրել հայ-վրացական հարաբերությունների միջև, որը նրանց հաճախ հաջողվում էր:

10. Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակարծությունները սկսվեցին 1919 թ. հունվարին, երբ անգլիացիները Կարսի մարզը հանձնեցին Հայաստանին: Սակայն Կարսի մահմեդականների դեկավար մարմնի՝ շուրայի հարուցած խոչընդոտների և անգլիական հրամանատարության կրավորական վարքագծի պատճառով առժամանակ մարզը մնաց շուրայի հսկողության ներքո: Այդ ընթացքում՝ հունվար-փետրվար ամիսներին, վրացական զորքերը նույնիսկ փորձեցին գրավել Արդահանը, սակայն հակահարված ստացան Կարսի շուրայի զինված կազմավորումների կողմից և կորցրին նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի նկատմամբ վերահսկողությունը:

11. Անգլիական հրամանատարությունը, ելնելով շուրայի լկտի և անսպասելի ռուսամետ պահվածքից, ապրիլին ջախջախեց վերջինիս և վերստին կայացրեց Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու որոշում: Վրաստանի կառավարությունը կրկին ակտիվացավ և վերահաստատեց Արդահանի գավառի նկատմամբ իր հավակնությունները: Վրացական զորքերը Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները վերագրավելուց հետո մտան Արդահանի գավառի Փոցխովի տեղամաս: Ի վերջո, անգլիացիների որոշմամբ գավառը բաժանվեց Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Սահմանագիծն անցնում էր Կուր գետով: Սակայն 1919-1920 թթ. ողջ ընթացքում Արդահանի վրացական հատվածի զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները անընդհատ ոտնձգություններ էին իրականացնում գավառի հայկական հատվածի նկատմամբ: Տեղի մահմեդական բնակչության-

նը հայկական իշխանությունների դեմ տրամադրելով՝ վրացի և թաթար էմիսարները հող էին նախապատրաստում ամբողջ գավառը Վրաստանին միացնելու համար:

12. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի առաջին օրերին վրացական զորքն անակնկալ ներխուժեց Արդահանի գավառի հայկական հատվածը և Օլթիի գավառ՝ ծանր կացության մեջ դնելով քննալականների դեմ մարտնչող հայկական բանակին: Ակնհայտ էր, որ Հայաստանի դժվարին վիճակից օգտվելու մենշևիկյան կառավարության քաղաքականությունը պայմանավորված էր 1920 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում ձեռք բերված թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնությամբ, ըստ որի՝ թուրք-հայկական պատերազմում Վրաստանի բայրացական չեզոքության դիմաց Վրաստանը կստանար հայ-վրացական վիճելի տարածքները, այդ թվում՝ նաև Արդահանը: Սակայն վրաց մենշևիկների այս «ձեռքբերումը» ժամանակավոր էր, քանի որ 1921 թ. փետրվարին քննալականները գրավեցին Արդահանը, իսկ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով այն ամրագրվեց Թուրքիայի կազմում:

13. Հայաստանի ծովային ելքի և մերձսևծովյան տարածքների վերաբերյալ հայ-վրացական տարակարծությունների հարցերում Անգլիայի թվացյալ հայամետ դիրքորոշումը շատ հաճախ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ որոշում կայացնելու կարևոր պահերին բացակայում էր վերջինիս կամքն ու վճռականությունը: Այդ հարցերն ի վերջո իրենց լուծումը գտան Սևրի պայմանագրում և Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռում, սակայն անգլիացիները, ինչպես նաև ԱՄՆ-տանտի մյուս երկրները երես թեքեցին հայ ժողովրդից՝ վերանայելով Սևրի պայմանագիրը, որի արդյունքում հսկայական տարածքային կորուստների հետ մեկտեղ Հայաստանը զրկվեց նաև ծովային ելքի հնարավորությունից:

14. Արդահանի գավառը Հայաստանի ծովային ելքի նախադուռն էր, դեպի Սև ծով ուղի հարթելու միակ իրական հնարավորությունը: Մենշևիկյան Վրաստանի հավակնությունները Արդահանի և Օլթիի գավառների, ինչպես նաև վերջինիս հարող Էրզրումի մահանգի հյուսիսարևելյան՝ Թորթումի, Սպերի ու Բաբերդի գավառներ-

րի և դեպի հյուսիս՝ Տրապիզոնի վիլայեթի Գյումուշխանեի սանջակի նկատմամբ ակնհայտորեն պայմանավորված էին Հայաստանը ծովային ելքի հնարավորությունից իսպառ զրկելու մղումներով: Դրանով Հայաստանը ստիպված կլիներ տարանցիկ փոխադրումներն իրականացնել Վրաստանի տարածքով և օգտվել վերջինիս նավահանգիստներից: Արդյունքում Վրաստանն այդ գերիշխող դիրքը կօգտագործեր Հայաստանը հաղորդակցային կախվածության մեջ պահելու համար, որով հնարավորություն կստանար հսկայական եկամուտներ ունենալու ու տարածքային և այլ վիճելի հարցերում զիջումների մղելու հայկական կողմին:

15. ԱՄՆ-ը ևս շահագրգռված էր Հայաստանի տարածքների ընդարձակմամբ ու ծովային ելքի ձեռքբերմամբ և նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց ստանձնել Հայաստանի մանդատը: Սակայն, իրականում, այդ մանդատի քողի ներքո ԱՄՆ-ը ձգտում էր իր ազդեցությունը հաստատել ողջ Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում՝ առաջ քաշելով միասնական մանդատի գաղափարը (Բոսֆորից մինչև Կասպից ծով և Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով): Բնականաբար, այդ գաղափարը մերժվեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, որոնք պատրաստ էին ԱՄՆ-ին զիջել միայն Հայաստանի մանդատը, որը օսմանյան ժառանգության բաժանման ծրագրերով նախատեսված էր Ռուսաստանի համար, սակայն այժմ հասկանալի պատճառներով վերջինիս չէր տրվելու: Ուստի ԱՄՆ Սենատը մերժեց Հայաստանի մանդատը:

16. 1919-1920 թթ. Հայաստանն ու Վրաստանը և՛ կառավարությունների, և՛ Եվրոպայում գործող պատվիրակությունների մակարդակներով երկար վեճեր ու ներհակություններ ունեցան Հայաստանի ծովային ելքի և մերձսևծովյան տարածքների հիմնախնդիրների կապակցությամբ: Ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակի և հայ-վրացական չափից դուրս հակասությունների արդյունքում Հայաստանը և Վրաստանը գրեթե միաժամանակ կորցրին իրենց անկախությունը: Լազիստանն ու Արդահանը անցան Թուրքիային, և միայն Բաթումը, Խորհրդային Ռուսաստանի սեփական շահախնդրությամբ պայմանավորված, մնաց Խորհրդային Վրաստանին: Հա-

յաստանի և Վրաստանի ղեկավարները չկարողացան գիտակցել, որ ոչ թե պետք էր թուրք-ռուսական ծավալապաշտությունն օգտագործել միմյանց դեմ, այլ ձեռք ձեռքի տված պաշտպանել սեփական պետականության անվտանգությունը:

Պատմական դասերն ու պատգամներն ավելի քան խոսում են: Դրանք պետք է դառնան Հայաստանի և Վրաստանի այսօրվա դիվանագետների, պետական, հասարակական ու քաղաքական գործիչների հիմնական ուղեցույցը: Չէ՞ որ այսօր էլ մեր տարածաշրջանի գլխավոր սպառնալիքը շարունակում է մնալ թուրք-ադրբեջանական գործոնը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1 ֆ. 200 (Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, 1918-1920), ց. 1, գ. 92, թ. 77ա, գ. 99, թ. 151, գ. 150, թ. 183ա, գ. 181, թ. 36, գ. 182, թթ. 10, 11, 12, գ. 193, թթ. 11, 12, 26, 35, գ. 221, թթ. 12, 13, 14, 17, 22, 23, 24, 31, 32, 83, 84, 89, 90, 92, 93, 94, 99, 148, 150, 151, 152, գ. 259, թ. 11, գ. 290, թ. 74, գ. 291, թթ. 400, 444, 548, գ. 508, թ. 42, գ. 516, թթ. 69, 70, 71, 72, գ. 542, թթ. 14, 34, գ. 569, թ. 148, գ. 576, թթ. 78, 79, գ. 602, թթ. 3, 17, 23, 42, 43, գ. 607, թթ. 3, 10, 53:

Ց. 2, գ. 65, թթ. 1, 3, գ. 55, թ. 1:

1.2 ֆ. 275 (Դիվանագիտական միսիա Վրաստանում 1919-1920), ց. 5, գ. 19, թթ. 13, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 31, 32, գ. 79, թթ. 147, 148, 150, 151, 155, գ. 121, թ. 73, գ. 133, թթ. 35, 36, 42, 43, 44, 65, գ. 138, թթ. 59, 74, գ. 154, թ. 168, գ. 181, թթ. 15, 26, գ. 184, թթ. 10, 12, 13, 91, 101, գ. 211, թթ. 38, 171, գ. 212, թթ. 43, 99, 100, գ. 214, թ. 210, գ. 217, թթ. 27, 28, 38, 95, 107, 119, 122, 122, 165, 166, 168, 177, 199, 213, գ. 560, թ. 164:

1.3 ֆ. 198 (Պառլամենտ Հայաստանի Հանրապետության 1919-1920), ց. 1, գ. 15, թթ. 60, 105:

1.4 ֆ. 206 (Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարություն 1918-1920), ց. 1, գ. 27, թ. 21:

1.5 ֆ. 223 (Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ 1918-1920), ց. 1, գ. 75, թ. 21:

բ) Եղիշե Չառենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ)

1.6 ՀՀԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

2. Տղազիր սկզբնաղբյուրներ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ հայերեն

2.1 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 1972, 810 էջ:

2.2 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Գալոյան Գ., Ղազախեցյան Վ., Երևան, «Գիտություն», 2000, 455 էջ:

2.3 Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ., Ա. Վիրաբյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայկարի», 2010, 616 էջ:

2.4 Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, «Աշխատավոր», 1919, 32 էջ:

2.5 Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմ. Հ. Բարթիկյանը, Երևան, 1998, 137 էջ:

2.6 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, «ԵՊՀ», 1981, 426 էջ:

2.7 «Ռ. Տեր-Մինասյան», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Ա. Վիրաբյան, Երևան, «Հայկարի», 2011, 484 էջ:

2.8 Ստրաբոն, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հ. 1, Երևան, «ԵՊՀ», 1940, 126 էջ:

2.9 Քաղվածքներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երևան, «Ա. հ.», 1919, 15 էջ:

ընտերեն

2.10 Оккупация и фактическая аннексия Грузии. О политической и правовой оценке нарушения договора между Грузией и Советской Россией от 7 мая 1920 года. Документы и материалы, сост. А. Ментешашвили и др., Тбилиси, «Сакартвело», 1990, 110 стр.

2.11 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, сост. Ю. В. Ключников, Москва, «Б.и.», 1927, 303 стр.

2.12 Сумбат Давитис-Дзе, История и повествование о Баградионах, пер., введ. и примеч. М. Д. Лордкипанидзе, «Мецниереба», Тбилиси, 1979, 34 стр:

2.13 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., т. VI, Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (17 июля- 2 августа 1945г.), сборник документов, под. ред. А. А. Громыко, Москва, «Политиздат», 1984, 502 стр.

վրացերեն

2.14 გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი 2, თბილისი, "სსსრ მეა", 1941, გვ. 460, (Գյուրջիստანի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2, Թբիլիսի, «ԿՍՍՐ ԳԱԸ», 1941, 460 էջ):

2.15 ქართული მატრიანე, ტ.1, თბილისი, "სახელგამი", 1955, გვ. 461, (Վրացական տարեգրություն, հ. 1, Թբիլիսի, «Պետհրատ», 1955, 461 էջ):

գերմաներեն

2.16 Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919), Dokumente aus politischen Archiv des deutschen auswärtigen Amts, zusam: und eingel: von prof. W. Mikaeljan, Jerewan, Drückerei der Akademie der Wissenschaften Armeniens, 2004, 634 s.

3 Պարբերական մամուլ

ա) քերթեր

հայերեն

3.1 «Ժողովուրդ», 15 յունիս, թիվ 65, 10 օգոստոս, թիվ 131, 10 հոկտեմբեր, թիվ 169, 9 նոյեմբեր, թիվ 82, 1 դեկտեմբեր, թիվ 97, 1920, Երևան:

3.2 «Ժողովրդի ձայն», 19 յունուար, թիվ 13, 2 փետրուար, թիվ 24, 1919, Թիֆլիս:

3.3 «ճակատամարտ», 20 յուլիս, թիվ 506 (2327), 20 հոկտեմբեր, թիվ 584 (2405), 1920, Կ. Պոլիս:

3.4 «Յառաջ», 4 փետրուար, թիվ 25, 7 մարտ, թիվ 49, 9 մարտ, թիվ 50, 12 մարտ, թիվ 53, 16 մարտ, թիվ 55, 27 մարտ, թիվ 65, 4 ապրիլ, թիվ 71, 1 մայիս, թիվ 89, 9 մայիս, թիվ 95, 28 մայիս, թիվ 110, 16 յունիս, թիվ 124, 20 յունիս, թիվ 128, 1 յուլիս, թիվ 137, 10 յուլիս, թիվ 144, 1 օգոստոս, թիվ 162, 4 օգոստոս, թիվ 164, 5 օգոստոս, թիվ 165, 10 օգոստոս, թիվ 169, 18 սեպտեմբեր, թիվ 202, 10 յոկտեմբեր, թիվ 221, 16 յոկտեմբեր, թիվ 226, 6 նոյեմբեր, թիվ 243, 14 նոյեմբեր, թիվ 250, 1920, Երևան:

3.5 «Նոր աշխատավոր», 7 յուլիս, թիվ 74 (146), 8 յուլիս, թիվ 75 (147), 11 յուլիս, թիվ 77 (149), 27 յուլիս, 1920, թիվ 89 (161), 1920, Թիֆլիս:

3.6 «Կոմունիստ», 5 նոյեմբերի, թիվ 141, 10 դեկտեմբերի, թիվ 170, 1920, Բաքու:

3.7 «Ռազմիկ», 26 հուլիսի, թիվ 11, 1920, Երևան:

3.8 «Զանգ», 15 դեկտեմբերի, 1918, Երևան:

ռուսերեն

3.9 «Борьба», 24 апреля, N 88 (344), 1919, Тифлис.

3.10 «Правда», 20 декабря, 1945, Москва.

վրացերեն

3.11 "ერთობა", 12 ნოემბერი, 1920, თბილისი. («ერթოբა», 12 ნოემბერი, 1920, იმჭიხა):

3.12 "კომუნისტი", 14 დეკემბერი, 1945, თბილისი. («კომუნისტი», 14 დეკემბერი, 1945, იმჭიხა):

რ) ხანդესნერ

ჰაქერენ

3.13 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, «ԵՊՀ», 2002, թիվ 1, 2004, թիվ 3 (114), 2014, թիվ 2:

3.14 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, «ՀԱԱ», 1972, թիվ 3 (34):

3.15 «Բանբեր հայագիտության», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 2015, թիվ 3:

3.16 «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 1991, թիվ 4:

3.17 «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 2013, հ. 14:

3.18 «Հայրենիք», Պոստոն, «Հայրենիք» տպարան, հոկտեմբեր, 1926, թիվ 12 (48), յունուար, 1928, թիվ 3 (63):

3.19 «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 2008, թիվ 3, (197), 2012, թիվ 2:

3.20 «21-րդ դար», Երևան, «Նորավանդ», 2013, թիվ 4:

ռուսերեն

3.21 «Античная древность и средние века», Свердловск, «Изд-во Урал. Фед. ун-та», 1975, Вып. 11.

3.22 «Красный архив», т. 6(25), Москва, «Госполитиздат», 1927.

վրացերեն

3.23 "პოლიტიკა", თბილისი, სამშობლოში, 1998, ნომერი 4-6, («Պոլիտիկա», იმჭიხა, «Հայրենիք», 1998, թիվ 4-6):

գերմաներեն

3.24 Forschung und Materialien, München, Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR, 1956, folge 1.

4 Հոդվածներ

ჰაქერენ

4.1 Աբեղեան Ա., Վրաստանի անկախութիւնը, «Հայրենիք», Պոստոն, թիվ 12 (48), յոկտեմբեր, 1926, էջ 85-100:

4.2 Դարբինյան Հ., Երկրորդ ինտերնացիոնալը և Անդրկովկասը (1917-1920 թթ.) «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1991, թիվ 4, էջ 59-66:

4.3 Թորոսյան Շ., Լազիստանի խնդրում հայ-վրացական տարակարծությունները Լոնդոնի խորհրդաժողովում (1920 թ. փետրվար-մարտ), «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2013, հ. 14, էջ 161-172:

4.4 Թորոսյան Շ., Դեպի ծով ելքի հարցը և հայ-վրացական տարակարծությունները Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում, «21-րդ դար», Երևան, 2013, թիվ 4, էջ 135-153:

4.5 Թորոսյան Շ., Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակարծությունների սկզբնավորումը (1919 թ. հունվար-ապրիլ), «21-րդ դար», Երևան, 2016, թիվ 3, էջ 95-112:

4.6 Թորոսյան Շ., Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում (1920 թ. հունվար-օգոստոս), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2014, թիվ 2, էջ 3-15:

4.7 Թորոսյան Շ., 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2016, թիվ 1, էջ 3-18:

4.8 Թորոսյան Շ., Հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունից (Ախալքալաքցիների գաղթը 1918 թվականին), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2002, թիվ 1, էջ 141-147:

4.9 Մանսուրեան Ա., Վրաց մենչեիկները եւ անգլիական զորավարները, «Հայրենիք», Պոստոն, յունուար, թիվ 3 (63), 1928, էջ 145-155:

4.10 Պետրոսյան Գ., Կարսի խնդիրը և նրա շուրջ ծավալված պայքարը (1918 թ. դեկտեմբեր-1919 թ. ապրիլ), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2004, թիվ 3 (114), էջ 22-35:

նուսերեն

4.11 Демократическое правительство Грузии и английское командование, сост. С. Е. Сеф, «Красный архив», т. 6(25), Москва, 1927, стр. 96-110.

4.12 Махмурян Г., Дипломатия Республики Армения в январе-апреле 1920 г., «Պատմաքաղաքական հանդես», Երևան, 2012, թիվ 2, стр. 82-96.

4.13 Степаненко В. П., Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., «Античная древность и средние века», Свердловск, 1975, Вып. 11, стр. 124-132.

4.14 Урутадзе Г. И., Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики, Forschung und Materialien, München, 1956, folge 1, s. 76-90.

վրացերեն

4.15 Ментешашвили А., Из истории армяно-грузинских отношений в 1918-1920гг., "პოლიტიკა", თბილისი, 1998, ნომერი 4-6, გვ. 2-30 («Պոլիտիկա», Թբիլիսի, 1998, թիվ 4-6, էջ 2-30):

անգլերեն

4.16 Torosyan Sh., Trabzon for Armenia as an opportunity of access to the Black sea and pontic greeks position (1919-1920), «Բանքեր հայագիտության», Երևան, 2015, թիվ 3, pp. 105-117.

5 Գրականություն

հայերեն

5.1 Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը: Անհայտ գրողի օրագիրը, կազմ. և հրատ. Ս. Հարությունյանը, Երևան, «Մ. Վարանդեան», 1993, 135 էջ:

5.2 Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Քաղաքական օրագիր, Երևան, «ԵՊՀ», 2001, 251 էջ:

5.3 Աղայան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», 1976, 871 էջ:

5.4 Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան», 1973, 581 էջ:

5.5 Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Երևան, «Հայաստան», 1982, 462 էջ:

5.6 Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, «Գիտություն», 1999, 539 էջ:

5.7 Գանգրունի Հ., Կիլիկիոյ հայութեան վերջին գաղթը (1920-1921), Պէյ-րուք, «Ա.հ.», 1998, 199 էջ:

5.8 Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երևան, «ԵՊՀ», 2011, 392 էջ:

5.9 Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Երևան, «Միտք», 1967, 431 էջ:

5.10 Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, «ՀՍՍՌ - ԳԱ», 1963, 154 էջ:

5.11 Ջոիրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 1997, 364 էջ:

5.12 Ջոիրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, «ԵՊՀ», 1979, 344 էջ:

5.13 Ձուրաբյան Է., Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2002, 266 էջ:

5.14 Ձուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, «ԳԱԱ», 1980, 425 էջ:

5.15 Թյուրապյան Ա., Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև. 1914-1924, Մարսել, «Հուսաբեր», 1925, 38 էջ:

5.16 Իզմիրլեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս, Պէյրուս, «Սևան», 1964, 326 էջ:

5.17 Լազեան Գ., Հայաստան եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երեւան, «Ադանա», 1991, 435 էջ:

5.18 Լեւ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Խ. Բ. Փարիզ, «Պահրի եղբարց», 1935, 262 էջ:

5.19 Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուս, «Համազգային», 1968, 487 էջ:

5.20 Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, 1918-1920, Երևան, «ՀՅԴ», «Գասպրինտ» տպարան, 2005, 363 էջ:

5.21 Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Երևան, «Ասողիկ», 2000, 287 էջ:

5.22 Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, «Հայկական հանրագիտարանի խմբագրություն», «Հակոբ Մեղապարտ» տպարան, 1996, 527 էջ:

5.23 Հայկական կորպուսն ընդդեմ թուրքական զորքերի, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հուշերը, Երևան, «Մ. Վարանդեան», 1994, 112 էջ:

5.24 Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, Հ. Ռ. Սիմոնյանի խմբ., Երևան, «ԵՊՀ», 2012, 872 էջ:

5.25 Հարությունյան Ա., Սևրի պայմանագիրը և հայ հասարակական-քաղաքական միտքը, Երևան, «Գիտություն», 2004, 139 էջ:

5.26 Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, «ԵՊՀ», 2001, 402 էջ:

5.27 Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն: Առաջին տարին, 1918-1919, հատոր I, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2005, 570 էջ:

5.28 Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն: Վերսալից Լոնդոն, 1919-1920, հատոր II, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2014, 689 էջ:

5.29 Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, երկու գրքով, գիրք առաջին, Երևան, «Էդիթ պրինտ», 2012, 731 էջ:

5.30 Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, երկու գրքով, գիրք երկրորդ, Երևան, «Էդիթ պրինտ», 2012, 731 էջ:

5.31 Մելքոնյան Ա., Ջավախք: Պատմության ուրվագծեր, Երևան, «Գիտություն», 1999, 103 էջ:

5.32 Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, «Զանգակ-97», 2003, 543 էջ:

5.33 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (ժողովածու), Ն. Ղովհաննիսյանի խմբ., հ. 16, Корхмазян Р., Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав-СССР, США и Великобритании, Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ», 1996, 270 էջ:

5.34 Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական հարցը 1915-1923, Պէյրութ, «ՀԲԸՄ», «Սիփան» տպարան, 1994, 343 էջ:

5.35 Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, «ԵՊՀ», 2006, 415 էջ:

5.36 Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, «ԵՊՀ», 2011, 415 էջ:

5.37 Պրեմոն Է., Կիլիկիա՝ 1919-1920-ին, թարգմ. Տ. Յ. Պոյաճեան, Պոստոն, «Պահակ», 1921, 136 էջ:

5.38 Ջամալյան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, Երևան, «Լուսակն», 2011, 243 էջ:

5.39 Ռեկլի Է., Լազիստան, Հայաստան եւ Քուրդիստան, թարգմ. Միաբանի, Վաղարշապատ, «Մայր աթոռ», 1893, 148 էջ:

5.40 Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը հիշատակները, հ. Է, Երևան, «Ադանա», 1991, 363 էջ:

5.41 Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ», 1970, 326 էջ:

5.42 Սահակյան Տ., Գուգարք-Գողերծական տարածաշրջանի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային ճակատագիրն ի սկզբանե մինչև 1980-ական թվականները, Երևան, «Տոներ», 2004, 394 էջ:

5.43 Սանոսյան Ա., Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, «Հայաստան», 1992, 207 էջ:

5.44 Սարգսյան Ե., Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, «Հայաստան», 1995, 201 էջ:

5.45 Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, «Նաիրի», 2002, 223 էջ:

5.46 Սիմոնյան Հ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 1991, 629 էջ:

5.47 Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան», 1993, 704 էջ:

5.48 Վրդ. Պզտիկեան Յ., Տայք, Բարձր Հայք: Վրացական, թե՞ հայկական, ճամբորդական նթեր, Երեւան, «Զանգակ-97», 2005, 231 էջ:

5.49 Տեփոեյան Պ., Սիիրան Տամատեան, Պէյրութ, «Ա.հ.», 1964, 240 էջ:

5.50 Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, Կ. Երրորդ, Գահիրէ, «Հայրենիք», 1957, 432 էջ:

5.51 Քաջագնունի Հ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Երևան, «Շաղիկ», 1994, 87 էջ:

5.52 Քառյան Ա., Հայաստանի միջազգային դրութիւնը և արտաքին քաղաքականութիւնը 1918-1921 թվականներին, Երևան, «Գիտութիւն», 2005, 240 էջ:

5.53 Քոչարյան Վ., Միջազգային իրավունք, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, «ԵՊՀ», 2002, 502 էջ:

ռուսերէն

5.54 Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг., Воспоминания. Очерки, Париж, 1924, 318 стр.

5.55 Гамбашидзе Г. Л., Агрессивная политика Англии и США в отношении Грузии и Закавказья (1919), Тбилиси, «Госиздат», 1964, 182 стр.

5.56 Гасанлы Дж., История дипломатии Азербайджанской Республики, в трех томах, т. II, Внешняя политика Азербайджана в годы советской власти (1920-1939), Москва, «Флинта», «Наука», 2013, 720 стр.

5.57 Гурко-Кряжин В. А., История революции в Турции, Москва, «МИР», 1923, 196 стр.

5.58 Деникин А. И., Очерки русской смуты, в 3 книгах, книга 3, т. 4, т. 5, вооруженные силы Юга России, Москва, «Айрис-пресс», 2003, 832 стр.

5.59 Джанашия С. Н., Об одном примере искажения исторической правды, Тбилиси, «Заря востока», 1946, 53 стр.

5.60 Жордания Н., За два года, Тбилиси, «Тип. Груз. Правства», 1919, 224 стр.

5.61 Жордания Н., Наши разногласия, Париж, «Hoover institution Press», 1928, 224 стр.

5.62 Жордания Н., Моя жизнь, Париж, «Hoover institution Press», 1968, 150 стр..

5.63 Завриев Д. С., К новейшей истории северо-восточных вилаетов Турции, Тбилиси, «ТГУ», 1947, 369 стр.

5.64 Квинитадзе Г. И, Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917-1921, Париж, «YMCA-PRESS», 1985, 469 стр.

5.65 Кунина А. Е., Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917-1920гг., Москва, «Гос. изд. полит. лит.», 1951, 236 стр.

5.66 Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, том второй, Москва, «МИР», 1957, 560 стр.

5.67 Мархулия Г., армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах (с сокращениями), Тбилиси, «ТГУ», 2007, 81 стр.

5.68 Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг., Ереван, «Тигран Мец», 2007, 889 стр.

5.69 Саакян Р. Г., Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918-1923гг., Ереван,
« АН Арм. ССР », 1986, 284 стр.

5.70 Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920гг., Ереван, Национальный архив Армении, « Айкарли », 2012, 471 стр.

5.71 Широкоград А., Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет, Москва, «БКТ», 2009, 447 стр.

5.72 Грузия и европейские страны: Очерки истории взаимоотношений XIII-XIX века, том 2, Москва, «НАУКА», 2005, 838 стр.

վրացերեն

5.73 ჭუმბურიძე დ., საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი, თბილისი, "მემპტიანე", 1999, გვ. 89 (ნიმუშიძე რ., ყრასთან-ჰაყასთან ხარაქრეოქონენი 1918-1921 წწ. ს. վրաց հասարակական կարծիքը, Թբիլիսի, «Մենատիան», 1999, 89 էջ):

անգլերեն

5.74 Hovannisian Richard G., The Republic of Armenia. 4 Vols. Berkeley, Los Angeles, London, University of California press, 1974, 547 p.

6 Համացանցային կայքեր

https://ru.wikipedia.org/wiki/Картвельские_языки

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Колхида>

<https://wikipedia.org/wiki/Эгриси>

https://wikipedia.org/wiki/Трапезундская_империя

https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазский_язык

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Батуми>

http://www.un.am/res/UN%20Treaties/XII_1.pdf

http://www.translation-centre.am/pdf/Translat/EU_Other/UN_Transit_Trade/UN_CTTLS_am.pdf

7 Հավելված

7.1 Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, հեղ. Բ. Հարությունյան, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա», 2005, 103 էջ:

7.2 ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից հաստատված «Աշխարհը և Հայաստանը: Աշխարհագրական ատլաս», Լ. Վալեսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա», 2003, 112 էջ:

ԱՆՃՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ և տեղանունների ցանկ

Ա

Ադանա – 24, 33, 36

Ադլեր – 59

Ադոնց Ն. – 24

Ադրբեջան – 7, 13, 63, 76-77, 86-87, 92-93, 96-99, 104-105, 107-108, 117, 119, 123-124, 126-127, 130, 132, 137, 158, 161, 174, 177-179, 181-182, 209

Աթին – 10, 40-41, 49, 59, 64-67, 187, 208, 209

Ալավերդի – 160, 175

Ալեքսանդրապոլ – 11, 78, 107, 151, 156, 178-179, 200-201

Ալեքսանդրեոս (Ալեքսանդրեթ) – 22, 24, 26, 51, 137

Ախալքալակ (Ախալքալաք) – 10, 65-66, 128, 156-158, 161, 164-165, 178, 188-190, 192-195, 201-202, 210

Ահարոնյան Ա. – 8, 10, 18, 22, 23, 25-33, 43-44, 46, 51-52, 57, 63-65, 84, 100-101, 103, 106, 109-110, 149, 155-156, 171

Ամանոս – 35

Ամասիա – 39

Ամատունի Համամ – 58

Ամերիկա (ԱՄՆ) – 7, 13, 28-32, 39, 47-49, 69-70, 80-83, 101, 207, 212

Այնթափ – 33

Աջարիա (Աջարստան) – 10, 13, 49, 50, 55, 58, 62, 77, 85-87, 122, 132-133, 208

Անանիատ – 45

Անատոլիա – 30, 51, 53, 108

Անգլիա – 9, 10, 12, 29, 30, 32, 37, 46, 50-52, 55, 61, 62, 77-83, 85, 88, 90-94, 102-104, 106, 107, 110, 118, 126, 131, 136, 141, 154, 165, 188, 207-209, 211, 212,

Անգորա – 109

Անդրկովկաս – 21, 29-30, 55, 78-85, 87-91, 98-99, 103-104, 107, 109, 115, 117-120, 123-124, 126-127, 131, 136, 139, 142, 150-151, 157, 164, 182, 208-209, 212

Անի – 147

Աննո Կիյուշի – 51

Ապախանիոս Փլավդիոս – 76

Անտանոի տերություններ – 6, 9, 10-11, 14-15, 21, 25-26, 33, 45, 55, 64, 70, 73, 81, 90, 93-94, 96, 100-101, 110, 116, 118, 120-122, 124, 127, 134, 137-139, 141-142, 159, 172, 203, 207-208, 211

Ավդալբեկյան Թ. – 24

Արաբական խալիֆայություն – 58

Արդահան (Արտահան) – 7, 12-16, 19-20, 25, 74, 95, 97, 109, 143-150, 152-155, 157-178, 180-181, 183-198, 200-204, 210-212

Արիստոտել – 76

Արտանուշ – 12, 179

Արտաշես – 145

Արտաշեսյաններ – 57, 145

Արտավազդ – 145

Արփաշեն – 168

Արևմտյան Հայաստան – 6, 9, 30,
32, 73-74, 97, 157

Աուբոլի Մահմեդ – 169

Աքեմենյան Պարսկաստան – 57

Բ

Բաբերդ – 143-144, 147, 162, 211

Բագրատունիներ – 76, 146-147

Բաթում – 7, 11, 13-15, 18, 20-21,
33, 44, 51-54, 57-58, 60-61, 63-
68, 73, 76-81, 83-97, 99, 101-
142, 148-151, 154-156, 158, 159-
162, 167, 172, 175-176, 186-189,
203, 207, 208-210, 212

Բալֆուր Ա. Ջ. – 80, 81, 83

Բակուրիան – 66

Բայբուրդ – 53

Բասրա – 137

Բարթիկյան Հ. – 18

Բարձր Հայք – 147

Բաքու – 11, 100, 139, 160

Բեկզադյան Տ. – 132, 180, 183-
184, 190-193, 195-196, 198-201

Բեռլին – 8, 77, 116

Բերթոլդ – 32-33, 45-46, 51, 79,
117

Բերձենիշվիլի Ն. – 75

Բիթլիս – 24, 38, 69-70, 72

Բլաթանտ – 72

Բյուզանդիա – 58, 76

Բոսխով (Փոցխով) – 148-149,
154-156, 163, 165-167, 210

Բորչալու – 65, 156, 186, 189, 190

Բրեմոն Է. – 36-37

Բրեստ-Լիտովսկ – 77, 148, 150

Բրիտանիա – 7, 36, 69, 88, 155

Բրոուդ – 107

Բուլոն – 70

Բուղդաշեն – 79

Գ

Գալլի – 51

Գալոյան Գ. – 20

Գամբաշիձե Դավիթ – 148

Գամբաշիձե Պ. – 127

Գաստուրի – 51

Գեգեչկորի Ե. – 87, 114, 125, 130,
133-134, 174-175, 183

Գեղևանով Բախչի – 178

Գերարդ – 82

Գերմանիա – 29, 104, 122, 126

Գիրս – 30

Գյուլ (Կող, Կոլա) – 147-148, 166,
168-169, 191, 193-194, 196-197,
201

Գյումուշխան – 72, 144, 212

Գյուրջիստան – 44, 147

Գոբեչիա – 68

Գոթենիոտիս (Կատենիոտես) Դի-
միտրիոս – 42-43, 45, 48

Գոֆ-Քալթրոպ – 150

Գվարամաձե – 117

Գվարջալաձե – 68

Գրիբեն – 51

Գրիգոր – 148

Գուգարք – 108, 144-146, 221

Գուրիա – 77

Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց
կաթողիկոս – 23

Դ

Դադստան – 174

Դեյվիս – 81-82

Դենիկին Ա. – 45, 81, 86, 88-90,
124, 153-154, 156
Դերջան – 144
Դերսիմ – 51
Դիարբեքիր (Դիարբեքիր) – 34, 24
Դիգուր – 148
Դի Մարտինո – 84
Դուդունա – 148

Ե

Եգիպտոս – 39, 80
Եսայան Ա. – 33
Երզնկա – 51, 144
Երվանդականներ – 57
Երևան – 23, 27, 41-43, 45, 149,
157, 188, 192

Զ

Ջանգեզուր – 104, 128, 175, 179
Ջաքաթալա – 149
Ջեյթուն (Ջեյթուն) – 35
Ջոհրաբյան Է. – 140
Ջուրդունա – 148, 178, 192-195

Է

Էգրիսի (Կողքիս (Եգր)) – 58
Էվքսինյան Պոնտոս – 44
Էրզրում – 12, 24, 38, 47, 49-53,
56, 68-70, 72, 110-111, 143-144,
147, 162, 211

Թ

Թավրիզ – 11, 79, 107
Թելիօղլի – 168
Թեմփրլի Զլայվ – 151-152, 157
Թեքեյան Վ. – 24
Թիքոշ – 169
Թյուրապյան Ա. – 40

Թռեղք – 144-145

Թոմսոն – 159-161, 167

Թորթում – 144-145, 148, 163, 212

Թուրքիա – 5, 7, 10, 12-14, 21, 25,
30-31, 33-35, 37, 39, 41, 44, 46-
47, 50, 54, 56, 61-64, 69, 70, 73-
75, 77, 86-87, 102, 110-111, 117,
122, 124, 127, 139-141, 148,
150, 152, 164, 174, 177, 179,
182, 203-204, 208, 211-212

Ժ

ժողդանիա Ն. – 18, 65-66, 86,
108, 112-114, 130, 140, 158,
164, 167, 170, 203

Ի

Իզգեթ Ահմեդ – 150
Իզմիր – 34, 137
Ինոնյու Իսմեթ – 37
Իռլանդիա – 80
Իսաբուրո Գոշիդա – 51
Իտալիա – 49, 51, 61, 69, 73, 77,
83-85, 110
Իրաք – 80

Լ

Լազյան Գ. – 18
Լազիստան (Լազիկա) – 6, 10, 13-
14, 18, 26, 41, 44, 49, 50-58, 60-
63, 65, 68-76, 78-79, 93, 119,
123-124, 149, 162, 187, 208-210,
212
Լենին – 139
Լեո – 22, 24
Լինդսեյ – 81
Լյուկ – 132
Լյուցերն – 131
Լոգան – 37, 49, 73, 102, 141

Լոնդոն – 10, 25, 32, 34-36, 43-47,
54, 68, 71, 73, 77-78, 85, 93, 97-
103, 111, 127, 132, 138, 148,
203, 210

Լոռի – 10, 65, 97, 159, 185, 189

Լորդկիպանիձե – 112, 176, 183,
190

Լուի Մալլետ – 29

Խ

Խալիլ – 175

Խաչատուր Ասվատուրի – 148

Խաչքար լեռնաշղթա – 58-59

Խան-խոյսկի Ֆաթալի – 105

Խատիսյան Ա. – 18, 33, 42-43, 84,
99, 104, 112-115, 118, 128, 156,
162, 168, 170-172, 175-176, 179

Խարբերդ – 24, 51

Խևա – 168

Խիմշիև Ջալալ բեկ – 163, 177

Խիմշիև Ռոման-Բեկ – 164

Խոզան (Սիս) – 24

Խոպա – 49

Խորիրդային Ռուսաստան – 7, 11,
14, 30, 49, 90, 92, 96, 103, 107,
118, 123-130, 139, 182, 203,
209, 212

Խրիսանթոս Ֆիլիպիդիս (Խրի-
սանֆ) – 41-42, 48

Ծ

Ծալկա – 66

Ծերեթելի Իրակլի – 130, 149

Ծոբոփոր – 144

Կ

Կաղզվան – 107, 144, 149, 150,
153, 154, 159, 160, 184

Կամերեր – 51, 54-55, 61, 93-94

Կանգարք – 144

Կարաբեքիր փաշա – 140, 179

Կարս – 11, 12, 15, 20, 51, 74, 78,
97, 106-107, 109, 111, 114, 136,
141, 143-144, 148-155, 157-163,
166-172, 176, 179-180, 184, 187-
188, 197, 200-201, 203-204, 209-
211

Կիլիկիա – 6, 9, 13-14, 18, 22, 25-
38, 46, 51, 71-73, 79, 207

Կիրզիյան – 168

Կղարջք (Կլարջեթի) – 144, 147

Կոլա (Կող) տե՛ս Գյոլ

Կոլխերի թագավորություն – 57

Կորի – 167, 169-170

Կողբոփոր – 144

Կոստանտինիտես – 39-40

Կոստանդնուպոլիս – 29, 51

Կորգանյան – 51, 100, 106

Կվինիտաձե Գ. – 19, 133, 154,
163-166

Կովկաս – 23-24, 29, 39, 45, 80-
81, 83-84, 91, 104, 149, 157,
159-160, 165, 167, 169, 174,
186, 187

Կուկ-Կոլլիս – 86, 133, 167

Կուր (Քուռ) – 12, 147, 149, 163-
164, 166, 169, 172, 188, 210

Հ

Հայաստան – 5-15, 17-23, 25-33,
35-36, 38-57, 60-63, 66-90, 92-
124, 126-130, 132, 134, 136-139,
142-146, 148-151, 153-160, 162-
163, 166-167, 169-179, 181-182,
184-193, 195-205, 207-213

Հայաստանի առաջին
 հանրապետություն – 8, 11, 15,
 18, 148, 207
 Հայաստանի Հանրապետություն
 (ՀՀ) – 5, 7-8, 16, 21-23, 25-26,
 34, 37, 42, 44, 69, 78, 95, 97,
 101-102, 113, 121, 129-130, 151,
 153-156, 169, 171, 173, 178,
 180, 183, 186, 188, 205-206
 Հակոբյան Սիմոն – 106
 Համամաշեն (Համշեն) – 58
 Հաճըն – 35
 Հաջին Ասատրեկ – 171, 178
 Հասկել – 172, 173
 Հարավային Կովկաս – 23, 80
 Հարությունյան Ս. – 22, 153
 Հերբետ – 26, 28
 Հնդկաստան – 80
 Հովհաննիսյան Ռ. Գ. – 20
 Հովսեփյան Հարություն – 161,
 167, 168
 Հունաստան – 6, 38, 42
 Հուսեփնօղլի Կասուն աղա – 170

Ձ

Ձորոփոր – 144

Ղ

Ղարաբաղ – 128, 175, 179
 Ղարս տե՛ս Կարս

Ճ

Ճապոնիա – 51
 Ճորոխ – 11, 42, 53, 55, 62, 64, 67-
 68, 95, 106, 108-111, 116, 121,
 129, 136, 189, 209

Ս

Մալաթիա (Մալաթեա) – 71
 Մախարաձե – 114, 174

Մասեհյան Հովհաննես Խան – 101
 Մարաշ – 24, 35
 Մեծ Արտահան – 147
 Մեծ Բրիտանիա – 7, 69, 88, 155
 Մեծ Հայք – 144-145
 Մերդենեկ (Մերրտենեկ) – 163,
 166, 168, 172, 197, 200-201
 Մերձավոր Արևելք – 11, 83, 131
 Միլն – 91, 160, 166
 Միջերկրական ծով – 6, 9, 14, 18,
 23, 25-26, 28, 30, 32-33, 46, 71,
 150, 212
 Մկրտիչ Անտոնի – 148
 Մոլլահասան – 169
 Մոլոտով – 204
 Մոնրո – 82
 Մուդրոս – 20, 30, 150, 179
 Մուջուշ – 169

Ն

Նախիջևան – 128, 152, 175, 179
 Նասիպյան Ա. – 18
 Նիտտի – 51, 84-85, 110
 Նյու Յորք – 205
 Նորատունկյան Գ. – 40, 73, 106
 Նուրի փաշա – 175
 Նևրուզ – 24

Շ

Շահթախտի – 79
 Շապուհ – 58
 Շավշք (Շավշեթ) – 147
 Շարդինի – 51, 104
 Շեղևան – 180
 Շիրոկորադ Ա. – 57
 Շվեյցարիա (Շվեյցարիա) – 40, 42,
 39

Շևրի Յակուբ – 151, 152

Չ

Չերչիլ – 91

Չիչերին Գ. – 129, 203

Չխեիծե Ն. – 65, 67-68, 105-106,
111-112, 124, 130, 149

Չխենկելի Ա. – 130-131

Չլղըր (Ցելի) – 145, 147-148, 178,
181, 191, 193-194, 196, 197

Չոբանչեխ – 169

Չոպանյան Ա. – 24

Պ

Պապաջանյան Մ. – 22

Պարսից ծոց – 13

Պետրոսյան Գ. Յ. – 19, 161

Պիշոն – 24

Պիկո Ժորժ (Գևորգ) – 33, 36, 136

Պլինիոս Ավագ – 76

Պոլիս տեն Կոստանդնուպոլիս

Պողոս Նուբար – 9, 23, 29, 31-32,
34, 36-38, 40, 43, 46, 51, 63,
100, 106, 149

Պոնտոս (Պոնտական թագավո-
րություն) – 9, 38-42, 44-45, 47-
50, 57-60, 208

Պրեստոն – 160

Ջ

Ջամալյան Ա. – 18, 56, 115

Ջանաշիա Ս. – 75

Ջանիկ – 39, 50

Ջավախք (Ջավախեթի) – 66, 97,
128-129, 144, 147, 159, 184

Ջեբել-Բեռքեթ – 24

Ջորջ Լլոյդ Դ. – 32, 34, 51, 69-70,
80, 83, 92, 110, 131

Ջուղա (Ջուլֆա) – 79, 11, 104,
107

Ռ

Ռամիշվիլի Նոյ – 130, 183, 184

Ռեյ – 173

Ռիգե – 8, 10, 40-42, 49, 52, 55,
65, 67, 73, 187, 208-209

Ռուբեն (Ռուբեն Տեր-Մինասյան) –
22, 27, 42, 45, 199

Ռուսաստան – 7, 11, 14, 30, 32,
49, 58, 71, 77, 85-86, 88-90, 92,
96, 103-104, 107, 116, 118, 123-
130, 139, 142, 148, 153, 157,
182, 203, 207, 209, 212

Ռոստով – 45

Ս

Սաբախտարաշվիլի – 115, 191,
193, 195, 197, 198, 200-201

Սամցխե – 147

Սայքս Մարկ – 36

Սանահին – 160, 186, 189

Սան Ռեմո – 10-12, 25, 49, 64, 69-
70, 84, 93-94, 102, 110, 116-120,
123-124, 127, 130, 210

Սարդարապատ – 107

Սերվեր բեկ – 165, 178

Սինոպ – 41

Սիրիա – 33-34, 46

Սոմխիթ (Հայաստան) – 145

Սոչի – 59

Սպեր (Իսպիր) – 143-144, 147,
162, 211

Սվազ (Սըւազ) – 24, 72

Ստալին – 139, 141, 204

Ստավրոպոլսի Ի. – 45

Ստեպանենկո Վ. – 147

Ստեֆանո – 58, 77, 148

Ստոքս Բ. – 103-104, 132, 199

Սուխումի – 59, 149

Սև ծով – 6, 9, 12, 14, 22-23, 25-26, 33, 38-39, 41-43, 45-46, 49, 52-53, 56-57, 61-62, 68, 70-72, 75-77, 79, 87, 93, 95, 98, 105, 107, 110, 113, 136-138, 143, 159, 162, 180, 207-208, 211-212

Սևր – 6, 26, 32, 48, 70-73, 101, 137-138, 141, 211

Վ

Վաթալոլի – 169

Վան – 24, 38, 69, 70, 72, 145

Վանսիտտարտ Ռոբերտ – 10-11, 51-53, 61, 63-64, 66-67, 94, 102-106, 110-111, 116-117

Վարանդյան Մ. – 69, 106

Վարգինիս – 168

Վենիզելոս Է. – 39, 41-42, 45, 47-48

Վիլսոն Վուդրո – 13, 26, 28, 31, 48, 69-73, 82, 101, 208, 211

Վերնի Ասսեր – 159, 160

Վրացյան Ա. – 18, 22, 41

Վրաստան – 6-7, 10-13, 15-16, 20, 44, 49, 53-57, 60-63, 66-67, 73-75, 77-78, 84-90, 92-95, 97, 99, 100, 104-105, 107-109, 112-143, 146, 148-150, 153-167, 170, 174-179, 181-182, 184-191, 194-197, 199-204, 208-213

Վրաստանի Դեմոկրատական
Հանրապետություն – 6

Տ

Տաճկահայաստան – 23

Տամատյան Միհրան – 36

Տամբուր – 58

Տայք-Կղարջք (Տառ-Կլարջեթի) – 148

Տայք (Տառ) – 108, 145, 147

Տաշիր – 144

Տեր-Հակոբյան Ա. – 24

Տիգրան Արտաշեսյան – 145

Տիգրանյան Ա. – 78, 151, 153, 155-157

Տրապիզոն – 6, 8-9, 12-14, 18, 22, 24-26, 38-41, 43-44, 46-52, 54, 56-58, 60-62, 69, 70-72, 74-75, 78-79, 109, 117, 137-138, 144, 149-150, 162, 187, 207-208, 212

Տրոիցկ – 178

Ու

Ուորդրոպ – 87, 118

Ուրֆա – 33

Փ

Փափագյան Վ. – 24

Փաստրմաճյան Գ. – 24

Փարական – 148

Փարիզ – 8-10, 12, 15, 21, 23-28, 30-32, 37-42, 48, 50, 68-70, 72, 79, 81, 83, 93, 98-99, 103-104, 109, 113-114, 118-119, 136, 144, 149, 155-156, 159, 160, 188, 207-208, 210

Փիլարյան – 106

Փոցխով տե՛ս Բոսխով

Փոքր Ասիա – 29, 212

Փոքր Հայք – 46, 57, 71

Ք

Քաջագնունի Յ. – 22, 119-120, 150
 Քենալ Մուստաֆա – 33-34, 110, 181, 196, 203
 Քեսքիմ Ջադե – 135
 Քերզոն – 10, 29, 35, 37, 52-53, 61, 66, 78-79, 81, 83, 102-103, 130-131
 Քեր Ֆիլիպ – 32
 Քյազիմ բեյ – 140
 Քուբայիս – 149
 Քուռ տե՛ս Կուր

ԵՎ

Եվանգոլյան Լ. – 95, 168, 170, 174-177
 Եվրոպա – 9-10, 13, 39-40, 46, 54, 80-81, 94, 98, 105, 107, 114-115, 208, 212

Օ

Օդիշելիձե – 68
 Օլթի – 12, 74, 97, 143-144, 147, 149, 159, 161-163, 170, 172, 175, 178-181, 183-186, 188-189, 203, 211
 Օկամ – 148
 Օհանջանյան Յ. – 22, 118, 128-129, 180, 191, 192, 198, 200
 Օռլանդո – 83-84

Ֆ

Ֆիլսրեյ – 163
 Ֆորեստի Ուոկեր Ջ. – 78, 151, 153-154, 156-158, 164
 Ֆրանսիա – 7, 9, 24, 26, 28-38, 45-46, 49, 52-52, 54, 60-61, 70-71, 73, 78-79, 83, 93-94, 104, 107, 116-117, 207, 212

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՇԻՐԱԿ ԱՐՏԵՄԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

**ԾՈՎԱՅԻՆ ԵԼՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Շապիկին Հովհաննես Այվազովսկու
«Թեոդոսիայի սևծովյան նավատորմը» կտավից հատված է:

Տպագրված է «Արման Ասմանգուլյան» ԱԶ-ում:
ք. Երևան, Հ. Ներսիսյան 1/125

Ստորագրված է տպագրության՝ 03.02.2017:
Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 14.625:
Տպաքանակը՝ 500:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am